

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова робота
на правах рукопису

КЛЕПАК Аліна Сергіївна

УДК [364.46+7.078] В. В. Тарновський-молодший (477) «1838/1899»

**ДИСЕРТАЦІЯ
ГРОМАДСЬКА ТА МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
В. В. ТАРНОВСЬКОГО-МОЛОДШОГО В УКРАЇНІ (1838–1899 РР.)**

07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. С. Клепак

Науковий керівник:

РУСАНОВ Юрій Анатолійович

кандидат історичних наук, доцент

Навчально-науковий інститут історії,

етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського

Національний університет «Чернігівський колегіум»

імені Т. Г. Шевченка

Київ – 2018

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Стан наукової розробки теми	9
1.2. Класифікація та характеристика джерел.....	23
1.3. Методи дослідження.....	33
Висновки до розділу 1.....	34
Розділ 2. В. В. ТАРНОВСЬКИЙ-МОЛОДШИЙ ЯК ОСОБИСТІСТЬ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ	36
2.1. Формування світогляду та генеза громадських поглядів.....	36
2.2. Вплив інтелектуального середовища на активну громадянську позицію В. В. Тарновського-молодшого.....	48
2.3. Діяльність у громадських і державних установах.....	81
Висновки до розділу 2.....	94
Розділ 3. МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В. В. ТАРНОВСЬКОГО-МОЛОДШОГО	97
3.1. Зміст і напрями доброчинства.....	97
3.2. Доробок В. В. Тарновського-молодшого в розвиток музейної практики.....	124
Висновки до розділу 3.....	158
ВИСНОВКИ	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	165
ДОДАТКИ	208

АНОТАЦІЯ

Клепак А. С. Громадська та меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого в Україні (1838–1899 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України, Київ, 2018.

Зміст анотації

Актуальність теми зумовлена тим, що постать Василя Васильовича Тарновського-молодшого (1838–1899 рр.), його життя та діяльність тривалий час залишалися поза увагою представників історичної науки й до сьогодні не стали предметом окремого дослідження. Зважаючи на це, вважаємо наразі доцільним долучитися до створення ґрунтовної наукової біографії цього, безумовно, знакового діяча вітчизняної історії та визначити його роль в українському історико-культурному просторі. Окрім цього, у широкому контексті суспільних процесів другої половини ХІХ ст., дослідження творчого доробку таких особистостей, як В. В. Тарновський-молодший, дозволяє істотно розширити й суттєво доповнити знання щодо характеру та специфіки тогочасного реформування на українських теренах, мотивів діяльності прогресивно налаштованої частини політичної еліти, яка відображала провідні тенденції соціально-культурного розвитку країни, особливостей формування суспільної свідомості та громадської думки. Своєю чергою, це дозволяє наголосити на доцільності використання результатів багатого і плідного досвіду громадської та меценатської діяльності В. В. Тарновського-молодшого на сучасному етапі державотворення в Україні.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена змістом і сукупністю поставлених завдань та шляхами їх розв'язання. У дисертації вперше доведено, що наявна джерельна база є достатньо репрезентативною для комплексного студіювання діяльності В. В. Тарновського-молодшого в Україні. На основі залучення широкого кола епістолярних джерел реконструйовано основні віхи

біографії діяча, а також виявлено впливи родинного оточення та інтелектуального середовища на формування його світогляду. З'ясовано зміст й основні напрями меценатської діяльності В. В. Тарновського-молодшого та визначено роль цього діяча у справі збереження історико-культурної спадщини. Охарактеризовано практичну роботу Василя Васильовича в громадських установах та виборних представницьких інституціях Чернігівської губернії, особливості поповнення та етапи комплектування його колекції українських старожитностей, а також внесок мецената у розвиток музейної практики в Україні.

Наукове та практичне значення роботи полягає в тому, що її зміст та отримані результати можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць та навчальних посібників з історії меценатства в Україні, історії архівознавства та музеєзнавства, окрім цього – в процесі розробки загальних і спеціальних курсів з історичного краєзнавства, генеалогії українського дворянства, а також в роботі над укладенням енциклопедичних видань та довідників.

Аналіз історичного доробку попередників дає підстави стверджувати, що означена тема не знайшла комплексного висвітлення в історіографії. У дослідженні слід виокремити три основні періоди: 1) дореволюційний – до 1917 р. – позначився чисельними публікаціями в тогочасних журналах, які стали одночасно історичними й історіографічними джерелами, де містилися незначні біографічні розвідки, присвячені особистості В. В. Тарновського-молодшого, його колекції українських старожитностей та створенню музею; 2) радянський – до 1991 р. – змістовність праць обмежувалась вузькою тематикою, у якій дещо занижувалась роль і місце громадського діяча в українському історико-культурному просторі; сучасний – після 1991 р. – зроблені перші кроки у вивченні життя та діяльності В. В. Тарновського-молодшого як визначної постаті в українській історії другої половини XIX ст. Однак, зауважимо, що ці оглядові роботи не є конкретним результатом висвітлення життєдіяльності мецената. Загалом, історіографію теми не можна назвати вагомою кількісно, оскільки вона не складає цілісної наукової біографії В. В. Тарновського-молодшого.

Проаналізовано джерельну базу дисертаційної роботи, яка включає широкий спектр за змістом і типом документальних джерел: законодавчі акти й діловодну документацію; описово-статистичні праці; епістолярні джерела; джерела особового походження (мемуари, спогади, щоденники). Значний інформаційний потенціал, який дав можливість пізнати постать Василя Васильовича й головні аспекти його різносторонньої діяльності, надала речова та зображальна групи джерел (музейні експонати, архітектурні пам'ятки, фотодокументи, портретні зображення тощо). Аналіз і порівняння наявних джерел дозволило з належною повнотою реконструювати образ В. В. Тарновського-молодшого як активного громадського діяча та мецената другої половини ХІХ ст. У цілому, джерельна база обраної теми дослідження є достатньо репрезентативною, що забезпечило вирішення зазначеної мети, розв'язання поставлених наукових завдань, формування конкретних висновків та узагальнень.

Окреслено основні теоретичні та методологічні засади дисертації. Особливості предмета дослідження і реалізація поставлених завдань зумовили комплексний підхід у вивченні визначеної теми, який базується на загальнонаукових та спеціально-історичних методах, підходах та інструментарії.

Реконструкція біографії В. В. Тарновського-молодшого дозволяє стверджувати, що визначальний вплив на формування його світогляду мали: національно-аристократичне походження, станова освіта, вплив соціокультурних подій у Російській імперії у другій половині ХІХ ст. тощо. Виявлено, що обрана ним під впливом родинного оточення життєва стратегія виявилась загалом досить ефективною й забезпечила йому швидкий кар'єрний зріст, високий соціальний статус і матеріальні статки.

Виявлено, що інтелектуальне середовище діяча почало формуватися вже на початковому, родинному етапі кристалізації особистості. Аналіз документів дозволив стверджувати, що інтерес до української старовини почав зароджуватися у Василя Васильовича ще в дитячі роки під впливом батьків – В. В. Тарновського-старшого та Л. В. Тарновської. Подальший розвиток його особистості відбувався під час навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету

св. Володимира, коли навколишнє інтелектуальне середовище вже вийшло за межі родинного оточення і помітно розширилося. Зокрема, епістолярне спілкування з М. О. Максимовичем, яке згодом доповнилося особистими зустрічами, сприяло посиленню його інтересу до колекціонування книжково-рукописної спадщини українського народу. Певне коло знайомств з українськими діячами науки, культури, суспільного руху сформувалось під час роботи у виборних представницьких інституціях. У зазначений період він спілкувався з І. І. Петрункевичем, М. А. Імшеницьким, Н. Н. Волк-Карачевським, В. О. Савичем, Г. Н. Волк-Карачевським, В. Н. Волк-Карачевським, М. І. Драгомировим та багатьма іншими представниками ліберального дворянства та бюрократії. Окремий сегмент інтелектуального середовища В. В. Тарновського-молодшого становила розлога мережа його колекціонерських контактів, куди входили вчені, музейні діячі, художники, мистецтвознавці, колекціонери, громадські діячі та інші. Активне спілкування з Т. Г. Шевченком, О. М. Лазаревським, В. Б. Антоновичем, М. Ф. Біляшівським, Д. І. Яворницьким, М. І. Костомаровим та багатьма іншими прогресивними діячами другої половини XIX ст., безперечно, стало своєрідним орієнтиром та референтною точкою для власної діяльності, що, зрештою, посприяло вибору засобу служіння власному народові – збереження історико-культурної спадщини українського народу.

Висвітлено конкретну практичну роботу В. В. Тарновського-молодшого у виборних представницьких інституціях Чернігівської губернії. Обіймаючи посаду мирового посередника Парафіївської діляниці Борзнянського повіту (1862–1869 рр.), він якісно удосконалив систему медичного обслуговування населення с. Парафіївки. З метою розвитку народної освіти заснував Борзнянську земську публічну бібліотеку, а згодом утримував власним коштом народне міністерське початкове училище, яке було відкрито на базі церковнопарафіяльної школи при Георгіївській церкві с. Качанівка. Як голова земського зібрання Ніжинського повіту В. В. Тарновський-молодший підписав звернення до міністра народної освіти з проханням провести ревізію земських шкіл, бажаючи дізнатись про дійсний стан освіти. Виконання обов'язків предводителя дворянства було пов'язане з його участю

в комісії з розробки проекту заощення кам'яною бруківкою відстані від вокзалу Курсько-Київської залізниці до Чернігівської застави, у спорудженні пам'ятника М. Гоголю та закладенні нового скверу в повітовому місті Ніжині. Важливою формою прояву громадської активності діяча стало його балотування на посаду почесного мирового судді у Ніжинському мировому окрузі (1878–1880 рр. і 1884–1886 рр.). За сумлінне виконання службових обов'язків В. В. Тарновський-молодший був відзначений орденами Св. Володимира IV ступеню (1881 р.) та Св. Анни II ступеню (1883 р.).

Свідому громадську позицію, що вимагала активних дій у питаннях суспільних інтересів, В. В. Тарновський-молодший продемонстрував під час роботи археологічних з'їздів в Україні, виконуючи обов'язки почесного члена Чернігівської губернської вченої архівної комісії, яка займалась виявленням та упорядкуванням цінних місцевих документів, члена Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Чернігівській губернії, почесного члена товариства «Просвіта» у Львові тощо.

З'ясовано, що меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого здійснювалася в таких основних напрямках: підтримка громадських організацій, просвітницьких товариств, мистецьких навчальних закладів, журналів, бібліотек, музеїв; збереження пам'яток архітектури і мистецтва; сприяння доступу населення до культурних цінностей; підтримка професійної діяльності українських вчених, митців, інших представників творчої інтелігенції другої половини XIX ст.; сприяння розвитку видавничої справи. Все це є безпосереднім свідченням його допомоги українству в боротьбі за власну літературу, звичаї, традиції, а, відтак, у його прагненні зберегти й примножити історико-культурну спадщину українського народу.

Проведене дослідження дозволяє визначити доробок В. В. Тарновського-молодшого в організацію та розвиток музейної практики. Основною особливістю його внеску було те, що він проявив себе як талановитий колекціонер, який зміг налагодити систематичне збирання предметів української минувшини. Аналіз виявлених документів дозволив виокремити три етапи комплектування колекції

українських старожитностей: 1) 1850-і – 1860-і рр.: період, коли в колекції, окрім сімейних старожитностей, з'явилися перші пам'ятки книжково-рукописної спадщини, а також кілька реліквій, пов'язаних з життєвою та творчою діяльністю Т. Г. Шевченка. 2) 1870-і рр. – 1889 р.: найактивніша стадія збирання колекції предметів образотворчого мистецтва та народного ужитку, що було пов'язано з його особистими художньо-естетичними смаками; комплектація реліквій козацької минувшини та експонатів книжкової та рукописної спадщини, яка відбулась у результаті екскурсій до історичних місць, а також визначилась мережею його особистих контактів з митцями культури, діячами музейної справи, науковцями, колекціонерами, громадськими діячами. 3) 1890-і рр. – 1899 р.: поява та комплектація колекції пам'яток «доісторичного» (термін В. В. Тарновського-молодшого) і великокняжого відділів були безпосередньо пов'язані з фінансуванням археологічних розкопок на Княжій горі. Також були зроблені перші спроби каталогізації експонатів. З 1896 р., усвідомлюючи історико-культурне значення власної колекції українських старожитностей, Василь Васильович доклав значних зусиль для створення музею, відкриття якого в Чернігові у 1902 р. стало можливим завдяки безпосередній участі представників Чернігівської громади (І. Л. Шрага, Ф. М. Уманця, подружжя Грінченків, О. О. Русова та інших).

У цілому, громадська та меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого сприяла збереженню історико-культурної спадщини українського народу, і тому, на наше переконання, була спрямована на розвиток національно-визвольного руху другої половини XIX ст.

Ключові слова: В. В. Тарновський-молодший, інтелектуальне середовище, епістолярій, меценатська діяльність, громадський діяч, колекція, каталоги, історико-культурна спадщина, музейна справа, Музей українських старожитностей, Качанівка.

ANNOTATION

Klepak A. S. Public and Philanthropic Activity of V. V. Tarnovskyi-Jr. in Ukraine (1838–1899). – Qualifying scientific paper on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of a candidate of historical sciences (doctor of philosophy) in specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

Annotation content

The topicality of the theme is due to the fact that the personality of Vasyl Vasyliovych Tarnovskyi-Jr. (1838–1899), his life and activity remained for a long time beyond the attention of the representatives of historical science and have not become the subject of a separate study yet. Considering this, we believe, it is now advisable to join in the creation of a fundamental scientific biography of this, undoubtedly, significant figure in national history and acknowledge his role in the Ukrainian historical and cultural space. Moreover, in the broad context of the social processes of the second half of the nineteenth century, the research of the creative activity of such a personality as V. V. Tarnovskyi-Jr. allows to enlarge and update the knowledge about the nature and specifics of the reform on the Ukrainian terrains significantly, as well as the motives for the activity of the progressively minded groups of the political elite, who reflected the leading trends in socio-cultural development of the country, the peculiarities of the formation of public consciousness and public opinion. In its turn, this allows us to emphasize the expediency of using the results of a rich and fruitful experience of a public and philanthropic activity of V. V. Tarnovskyi-Jr. at the present stage of state-building in Ukraine.

The scientific novelty of the obtained results is due to the content, a set of tasks and the ways of their solution. It was first proved in the dissertation that the available database is sufficiently representative for the complex study of V. V. Tarnovskyi-Jr. in Ukraine. On the basis of using a wide range of epistolary sources the main milestones of the person's biography were reconstructed, and the influence of the family and the intellectual environment on the formation of his outlook was revealed. The content and main directions of philanthropic activity of V. V. Tarnovskyi-Jr. were identified and the role of this figure in preservation of historical and cultural heritage was determined. The practical activity of V. V. Tarnovskyi-Jr. in public institutions and elective representative institutions of Chernihiv province, peculiarities of replenishment and stages of acquisition

of his collection of Ukrainian antiquities, as well as the patron's contribution to the development of museum practices in Ukraine were described.

The scientific and practical value of the work is that its content and the obtained results can be used to prepare generalized works and manuals on the history of patronage in Ukraine, history of archival studies and museology. Furthermore, it can be used to develop general and special courses on historical regional studies, the genealogy of the Ukrainian nobility, as well as in the work on the encyclopedic editions and directories.

The analysis of the historical research of predecessors gives grounds to assert that this topic did not find a comprehensive coverage in historiography. Three main periods should be distinguished in the study: 1) pre-revolutionary – until 1917 – marked by numerous publications in that time magazines that became simultaneously historical and historiographical sources, which contained insignificant biographical details devoted to the personality of V. V. Tarnovskyi-Jr., his collection of Ukrainian antiquities and the founding of a museum; 2) Soviet – until 1991 – the content of works was limited to narrow topics, in which the role and place of the public figure in the Ukrainian historical and cultural space was slightly underestimated; 3) modern – after 1991 – the first steps in studying the life and activities of V. V. Tarnovskyi-Jr. as a prominent figure in the Ukrainian history of the second half of the nineteenth century were made. However, now again we wish to make an important point that these surveys are not a concrete result of coverage of the patron's life. In general, the historiography of the topic cannot be called significant in quantity, since it does not form a holistic scientific biography of V. V. Tarnovskyi-Jr.

The base of sources of the dissertation, including a wide spectrum in terms of content and type of documentary sources: legislative acts and record keeping documentation; descriptive statistics works; epistolary sources; sources of personal origin (memoirs, diaries) has been analyzed. Significant information potential, which made it possible to get acquainted with the figure of V. V. Tarnovskyi-Jr. and the main aspects of his versatile activities, was provided by a material and illustrative group of sources (museum exhibits, architectural monuments, photocopies, portraits, etc.). The analysis and comparison of available sources allowed us to reconstruct the image of V. V. Tarnovskyi-

Jr. as an active public figure and philanthropist of the second half of the nineteenth century with due completeness. In general, the source base of the chosen research topic is quite representative, which ensured the achievement of the goal, the solution of the set scientific tasks, the formation of concrete conclusions and generalizations.

The main theoretical and methodological principles of the dissertation are outlined. The peculiarities of the subject of the research and the realization of the set tasks determined an integrated approach in the study of the assigned topic, which is based on general scientific and special historical methods, approaches and tools.

The reconstruction of the biography of V. V. Tarnovskyi-Jr. suggests that the formation of his outlook was influenced significantly by: national-aristocratic origin, class education, the influence of socio-cultural events in the Russian Empire in the second half of the nineteenth century etc. It was found out that the life strategy chosen by him under the influence of the family environment was, in general, quite effective and provided him with a rapid career growth, high social status and material wealth.

It was found out that the intellectual environment of the person began to be formed already at the initial, familial stage of the forming of the individual. The analysis of documents made it possible to state that V. V. Tarnovskyi-Jr. first showed interest in Ukrainian antiquity even in his childhood under the influence of his parents – V. V. Tarnovskyi-Senior. and L. V. Tarnovska. Further development of his personality was due to studying at the historical-philological faculty of the Kiev University of St. Volodymyr, when his intellectual surrounding had already gone beyond the family environment and had been considerably expanded. In particular, the epistolary communication with M. O. Maksymovych, which later was supplemented by personal meetings, contributed to the strengthening of his interest in the collecting of the book-handwritten heritage of the Ukrainian people. Certain circles of acquaintances with Ukrainian science, culture, and public movement activists were initiated during his work in elected representative institutions. During this period he communicated with I. I. Petrunkevych, M. A. Imshenytskyi, N. N. Volk-Karachevskyi, V. O. Savych, G. N. Volk-Karachevskyi, V. N. Volk-Karachevskyi, M. I. Dragomyrov and many other representatives of the liberal nobility and bureaucracy. A separate part of the intellectual

environment of V. V. Tarnovskyi-Jr. was made up of a network of his collectable contacts, which included scientists, museum figures, artists, art historians, collectors, public figures, and others. Active communication with T. G. Shevchenko, O. M. Lazarevsky, V. B. Antonovich, M. F. Bilyashivsky, D. I. Yavornitsky, M. I. Kostomarov and many other progressive figures of the second half of the nineteenth century, definitely, became a kind of a benchmark and reference point for his own activities, which ultimately contributed to the choice of means of service to his people – the preservation of the historical and cultural heritage of the Ukrainian people.

The definite practical work of V. V. Tarnovskyi-Jr. in the elected representative institutions of Chernihiv province is covered. While occupying the position of a conciliator of Parafiivka area of Borzna district (1862–1869), he improved the system of medical care of the population of the village of Parafiivka. In order to develop public education, he founded public library in Borzna zemstvo, and later cared at his own expense about the people's ministerial elementary school, which was opened on the basis of the church parochial school at St. George's Church in the village of Kachanivka. As the head of the zemstvo assembly of Nizhyn district, V. V. Tarnovskyi-Jr. signed an appeal to the Minister of Education with a request to conduct an audit of zemstvo schools in order to get to know about the true state of education. The duties of the leader of the nobility were connected with his participation in the commission on the development of a project of covering the pavement with stone from the railway station Kursk-Kyiv to the Chernihiv post, in the construction of the monument to M. V. Hohol and the laying of a new park in the district town of Nizhyn. An important form of manifestation of the public activity of this activist was his balloting to the position of honorary world judge in the Nizhyn world district (1878–1880 and 1884–1886). For doing his duties conscientiously, V. V. Tarnovskyi-Jr. was awarded the Order of St. Volodymyr (1881) and St. Anna (1883).

V. V. Tarnovskyi-Jr. demonstrated a conscious public position that required active deeds in matters of public interest during the work of the archaeological congresses in Ukraine. There he performed the duties of an honorary member of the Chernihiv provincial scholarly archival commission, which dealt with the identification and

arrangement of valuable documents. Also he was a member of the South-Western department of the Russian Geographical Society in the Chernihiv province, and an honorary member of «Prosvita» Society in Lviv, etc.

It was clarified that philanthropic activity of V. V. Tarnovskyi-Jr. was carried out in the following main directions: support of public organizations, educational societies, art educational institutions, periodicals, libraries, museums; preservation of architectural and art items; promoting access of the population to cultural values; support of the professional activity of Ukrainian scientists, artists and other representatives of the creative intelligentsia of the second half of the nineteenth century; promotion of publishing business. All the above mentioned is a direct indication of his help to Ukrainians in the struggle for their own literature, customs, traditions, and, therefore, of his desire to preserve and increase the historical and cultural heritage of the Ukrainian people.

The conducted research allows to outline the achievements of V. V. Tarnovskyi-Jr. in the organization and development of museum affairs. The main feature of his contribution was that he manifested himself as a talented collector, who was able to establish a systematic collecting of subjects of the Ukrainian past. The analysis of the found documents allowed to distinguish three stages of compiling the collection of Ukrainian antiquities: 1) 1850s – 1860s: the period when the collection, in addition to family antiquities, was enlarged with the first items of the book-handwritten heritage, as well as several relics, connected with the life and creative activities of T. G. Shevchenko. 2) 1870s – 1889: the most active period of collecting fine and folk arts that was connected with his personal artistic and aesthetic tastes; compiling the collection of relics of the Cossack past and exhibits of book and manuscript inheritance, which happened as a result of excursions to historical places, and also was determined by a network of his personal contacts with artists, museum workers, scientists, collectors, public figures. 3) 1890s – 1899: appearance and compiling the collection of items of «prehistoric» (the term was invented by V. V. Tarnovskyi-Jr.) and the grand prince section was directly related to the financing of archaeological excavations on the Mountain Kniazha. Also, the first attempts to catalog the exhibits were made. Since 1896, being aware of the historical and cultural importance of his own collection of Ukrainian antiquities, V. V. Tarnovskyi-Jr. made

significant efforts to found a museum which was opened in Chernihiv in 1902 due to the direct participation of representatives of the Chernigiv community (I. L. Shrah, F. M. Umanets, a married couple of Grinchenko, O. O. Rusova and others).

In general, the public and patronage activity of V. V. Tarnovskyi-Jr. contributed to the preservation of the historical and cultural heritage of the Ukrainian people. Consequently, we believe, his activity was aimed at the development of the national liberation movement in the second half of the nineteenth century.

Key words: V. V. Tarnovskyi-Jr., intellectual environment, epistolary, patronage activity, public figure, collection, catalogs, historical and cultural heritage, museum affairs, Museum of Ukrainian antiquities, Kachanivka.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Мідько А. С. (Клепак А. С.) В. В. Тарновський-молодший – громадський діяч і благодійник чернігівської землі // Література та культура Полісся. 2014. № 2. Вип. 76. С. 299–307. (Серія: Історичні науки).
2. Мідько А. (Клепак А.) Діяльність В. В. Тарновського-молодшого у суспільному та культурно-освітньому житті України другої половини ХІХ ст.: історіографія проблеми // Українознавчий альманах. 2014. Вип. 16. С. 47–51.
3. Мидько А. С. (Клепак А. С.) Меценатская деятельность В. В. Тарновского-младшего как пример активной гражданской позиции // Наука вчера, сегодня, завтра. Новосибирск: «СибАК», 2014. № 7. С. 45–48. (Видання входить до міжнародної наукометричної бази – РІНЦ).
4. Клепак А. В. В. Тарновський-молодший і М. Ф. Біляшівський: дослідження і збереження історико-культурної спадщини // Сіверянський літопис. 2015. № 6 (126). С. 129–136.

5. Клепак А. С. Деякі матеріали до історії приятелювання В. В. Тарновського-молодшого і Т. Г. Шевченка // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 90–94. (Видання входить до міжнародної наукометричної бази – *Index Copernicus та РІНЦ*).

6. Клепак А. С. Недруковані листи В. В. Тарновського-молодшого до П. О. Куліша // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2016. Вип. 12. С. 34–38. (Серія: Історія. Філософія. Політологія).

7. Клепак А. Організаційно-видавничі аспекти діяльності В. В. Тарновського-молодшого // Сіверянський літопис. 2017. № 1–2. С. 181–189.

8. Клепак А. С. «Два слова о Тарновском...»: нові матеріали до історії взаємин В. В. Тарновського-молодшого та В. П. Горленка» // ЛОГОΣ: collection of scientific papers of the International Scientific Conference «Scientific development and achievements», St. Andrews (Scotland, UK), December 1, 2017. Part 1. P. 58–61. (Видання входить до міжнародної наукометричної бази – *РІНЦ та Google Academy*).

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

9. Мідько А. С. (Клепак А. С.) Культурна спадщина В. В. Тарновського-молодшого на сторінках журналу «Киевская старина» (кінець XIX – початок XX ст.) // *Global Scientific Unity* 2014. Copenhagen: Science&Genesis, 2014. Vol. 1. P. 17–22.

10. Мідько А. С. (Клепак А. С.) Напрямки збиральницької діяльності В. В. Тарновського-молодшого // II Весенниенаучные чтения: сб. докладов междунар. конф., г. Донецьк, 17 мая 2014 г. Донецк: «Знание», 2014. С. 148–150.

11. Мідько А. С. (Клепак А. С.) В. В. Тарновський-молодший і Т. Г. Шевченко: огляд історії їх приятелювання // *Духовність. Культура. Пам'ять*: зб. тез всеукр. наук. конф., м. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2015. С. 89–91.

12. Клепак А. С. В. В. Тарновський-молодший: біографічні зауваги // *Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук*: зб. тез міжнар. наук.-

практ. конф., м. Одеса, 16–17 жовтня 2015 р. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. С. 24–27.

13. Клепак А. С. Епістолярна спадщина В. В. Тарновського-молодшого як історичне джерело // Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 27–28 листопада 2015 р. Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 64–66.

14. Клепак А. В. В. Тарновський-молодший в історії українського образотворчого мистецтва // Український вимір: міжнародний збірник науково-педагогічних, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. Чернігів, 2017. Ч. XIV. С. 65–69.

15. Клепак А. С. До історії взаємин В. В. Тарновського-молодшого з О. М. Куліш (за матеріалами неопублікованого листування) // Актуальные научные исследования в современном мире: сб. труд. XXX междунар. научн. конф., г. Переяслав-Хмельницький, 26–27 октября 2017 р. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 10(30); ч. 5. С. 112–117.

16. Клепак А. Меценатство в Україні: невідомі та забуті приклади безкорисливої діяльності // «Білі плями» в історії України: матеріали міжрегіон. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 24 травня 2016 р. Чернігів: ЧОШПО ім. К. Д. Ушинського, 2016. С. 46–53.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАЧО	Державний архів Чернігівської області
див.	дивитись
ЗСЧГ	Земский сборник Черниговской губернии
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
Київське відділення ІРМТ	Київське відділення Імператорського Російського музичного товариства
НТШ	Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові
руб.	рублів
с.	село
ст.	століття
УІЖ	Український історичний журнал
ф.	фонд
ЦДАМЛМ України	Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЧІМ	Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, м. Чернігів
ЧЛММЗК	Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського, м. Чернігів

ВСТУП

Актуальність теми. Одним з характерних проявів загальнонаціонального відродження українського суспільства на сучасному етапі є поживлення інтересу до вивчення життєвого шляху тих людей, які своєю діяльністю зумовили поступальність історичного розвитку нашої держави. Предметом палких суперечок і гострих дискусій науковців, попри достатньо великий масив зібраних матеріалів, продовжують залишатися прогресивні діячі середини XIX – початку XX ст., чільне місце серед яких належить Василю Васильовичу Тарновському-молодшому (1838–1899 рр.).

Актуальність звернення до його особистості зумовлене цілим комплексом чинників. По-перше, Василь Васильович цікавий як представник чернігівської дворянської родини, яка своїми матеріальними статками, благодійною діяльністю та службовим становищем значною мірою вплинула на хід важливих подій в національному русі. Ця обставина спонукає нас вивчати носія цього славнозвісного прізвища в контексті родинної спадщини, яка забезпечила йому необхідний соціальний статус для реалізації власних культурно-просвітницьких проектів та планів.

По-друге, комплексний аналіз практичної роботи В. В. Тарновського-молодшого у виборних представницьких інституціях Чернігівської губернії дозволяє істотно розширити й суттєво доповнити знання щодо характеру та специфіки тогочасного реформування на українських теренах.

По-третє, важливість пропонованої роботи посилюється також тим, що постать Василя Васильовича, його життя, громадська та меценатська діяльність тривалий час залишалися поза увагою представників історичної науки і до сьогодні не стали предметом окремого дослідження. Зважаючи на це, вважаємо наразі доцільним долучитися до створення ґрунтовної наукової біографії цього, безумовно, знакового діяча вітчизняної історії та визначити його роль в українському історико-культурному просторі. Дослідження творчого доробку таких особистостей, як В. В. Тарновський-молодший, у широкому контексті суспільних процесів, які

відбувались у другій половині XIX ст., дає можливість осмислити мотиви діяльності прогресивно налаштованої частини політичної еліти, яка відображала провідні тенденції соціально-культурного розвитку країни, формування суспільної свідомості й громадської думки. Своєю чергою, це дозволяє наголосити на доцільності використання результатів багатого і плідного досвіду громадської та меценатської діяльності Василя Васильовича на сучасному етапі державотворення в Україні. Більше того, на нашу думку, життя та діяльність В. В. Тарновського-молодшого є взірцем, як треба дбати про національну культуру, мистецтво, освіту і тому можуть слугувати прикладом для наслідування кожному українському громадянину.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах теми науково-дослідної роботи відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Міста України модерної доби (кінець XVIII – початок XX ст.): населення, господарство, культурне середовище, форми управління» (номер державної реєстрації – 0113U007386).

Об'єктом дослідження є постать В. В. Тарновського-молодшого (1838–1899 рр.).

Предметом дослідження є громадська та меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого в Україні.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу широкого кола джерел і здобутків історіографії об'єктивно охарактеризувати громадську та меценатську діяльність В. В. Тарновського-молодшого, визначити його доробок у розвиток музейної справи. Відповідно до поставленої мети передбачено вирішення наступних завдань:

- проаналізувати історіографію теми та інформативність її джерельної бази, окреслити концептуальні засади й методологічний інструментарій дослідження;
- реконструювати основні віхи біографії діяча;
- виявити впливи родинного оточення та інтелектуального середовища на формування світогляду В. В. Тарновського-молодшого;

- висвітлити практичну роботу В. В. Тарновського-молодшого в державних та громадських установах;
- з'ясувати особливості меценатської діяльності В. В. Тарновського-молодшого і, у цьому зв'язку, визначитися із його внеском у справі збереження історико-культурної спадщини;
- охарактеризувати унікальну колекцію українських старожитностей В. В. Тарновського-молодшого та визначити роль цього діяча в процесі розвитку музейної справи в Україні.

Методології дисертації присвячений окремий підрозділ праці. В основу методології роботи покладено принципи історизму, репрезентативності, антропоцентризму та об'єктивності. В процесі роботи використано як загальнонаукові (наукового аналізу, синтезу, класифікації, періодизації, групування, систематизації, узагальнення), так і спеціальні методи (ретроспективний, історико-генетичний, історико-просопографічний, проблемно-хронологічний, критичного аналізу тощо).

Хронологічні межі визначаються роками життя В. В. Тарновського-молодшого (1838–1899 рр.). Втім, період його найбільш плідної громадської та меценатської діяльності припадає на середину 1860-х – кінець 1890-х рр.

Географічні межі зумовлені специфікою діяльності В. В. Тарновського-молодшого, зокрема, у виборних представницьких інституціях та меценатством, яка, головним чином, поширювалась на Наддніпрянську Україну, а також, частково, Москву, Санкт-Петербург, Женеву, Варшаву тощо.

Наукова новизна роботи обумовлена, насамперед, тим, що обрана тема раніше не була предметом спеціального наукового дослідження.

У дисертації *вперше*:

- доведено, що наявна джерельна база є достатньо репрезентативною для комплексного студіювання діяльності В. В. Тарновського-молодшого в Україні;

- на основі залучення широкого кола епістолярних джерел реконструйовано основні віхи біографії діяча, а також виявлено впливи родинного оточення та інтелектуального середовища на формування його світогляду;
- з'ясовано зміст й основні напрями меценатської діяльності В. В. Тарновського-молодшого та визначено роль цього діяча у справі збереження історико-культурної спадщини.

Охарактеризовано:

- практичну роботу В. В. Тарновського-молодшого в громадських установах та виборних представницьких інституціях Чернігівської губернії;
- видавничі ініціативи мецената;
- особливості поповнення та етапи комплектування колекції українських старожитностей; внесок В. В. Тарновського-молодшого у розвиток музейної практики в Україні.

Знайдено концептуальні уточнення:

- взаємовідносин діяча з прогресивною громадськістю та представниками суспільної думки другої половини XIX ст.;
- участі В. В. Тарновського-молодшого у створенні та діяльності наукових і громадських організацій, товариств, археологічних з'їздів тощо.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її зміст та отримані результати можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць та навчальних посібників з історії меценатства в Україні, історії архівознавства та музеєзнавства, окрім цього – в процесі розробки загальних і спеціальних курсів з історичного краєзнавства, генеалогії українського дворянства, а також в роботі над укладенням енциклопедичних видань та довідників.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною і завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і становлять новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів роботи. Матеріали дисертації обговорювались на засіданні відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Результати дослідження були оприлюднені на міжнародних

науково-практичних конференціях: «II Весенние научные чтения» (м. Донецьк, 17 травня 2014 р.), «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук» (м. Одеса, 16–17 жовтня 2015 р.), «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах» (м. Львів, 27–28 листопада 2015 р.), «Актуальные научные исследования в современном мире» (м. Переяслав-Хмельницький, 26–27 жовтня 2017 р.), «Scientific development and achievements» (Велика Британія, м. Сент-Ендрюс, 1 грудня 2017 р.); всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Духовність. Культура. Пам'ять» (м. Львів, 12–13 травня 2015 р.); міжрегіональних науково-практичних конференціях: «Білі плями» в історії України» (м. Чернігів, 24 травня 2016 р.), «Перші Ушинські читання: українська освіта і культура в історичному розвитку та умовах викликів інформаційного суспільства» (м. Чернігів, 1–2 червня 2017 р.); європейському науково-практичному конгресі «Global scientific unity 2014», (Чеська Республіка, м. Прага, 26–27 вересня 2014 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження знайшли відображення у 16 авторських публікаціях, з яких 5 – це статті у фахових виданнях, 3 – у виданнях, які індексуються міжнародними наукометричними базами, 8 – в інших виданнях і матеріалах конференцій.

Обсяг і структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації українською та англійською мовами, списку публікацій здобувача, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури, 7 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 228 сторінок, з яких 164 – основного тексту, 43 – це список використаних джерел і літератури (438 позицій), 21 – додатки.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Реконструкція образу В. В. Тарновського-молодшого як громадського діяча та мецената представлена працями вчених різних напрямків гуманітарної науки. Однак, досі не існує комплексного наукового дослідження, яке б повноцінно схарактеризувало різнопланову діяльність Василя Васильовича, інтереси та погляди якого лежали у площині української історії, культури та національних традицій. Для зручності, в описі роботи розподілимо масив опрацьованої літератури зазначеної теми на три основні періоди: 1) дореволюційний – до 1917 р.; 2) радянський – до 1991 р.; сучасний – після 1991 р.

В історичній літературі дореволюційного періоду перші узагальнені відомості про В. В. Тарновського-молодшого, зокрема його біографічні дані, знаходимо в некрологах. Насамперед, необхідно виокремити статтю В. П. Горленка, який у загальних рисах висвітлив основні віхи біографії діяча, а також подав інформацію про його службову діяльність. Крім того, автор зафіксував підсумки життя громадського діяча: «В. В. Тарновський не був ученим, ерудитом, одним з тих, які й з невеликими коштами, збирають чудові колекції, завдяки глибоким знанням, смаку й наполегливості в пошуках. Але він пристрасно любив цю справу, не шкодував на неї коштів і володів чуттям, яке дозволяло йому, іноді й при нестачі відомостей, вірно вгадувати й відчувати історичне значення й інтерес речей... Без сумніву, покійним збирачем врятовано безліч речей, які без того приречені були б на вічне забуття й загибель... і в цьому його право на вдячність земляків і рідного суспільства» [267, с. 633–634].

Короткий життєпис, а також відображення прагнень Василя Васильовича зробити свій унікальний музей суспільним надбанням розміщено в некролозі, опублікованому в 1899 р. М. В. Шугуровим [427]. Також дослідник на сторінках журналів «Зоря» [428] та «Киевская старина» [429] розмістив рецензію на «Каталог предметів малоросійської старовини та рідкостей колекції В. В. Тарновського», в

якій подав детальну характеристику видання, відзначаючи заслуги колекціонера у цій справі. Важливим є також те, що автор вказав на упущення, зроблені при укладанні каталогу.

У публікації «Пам'яті В. В. Тарновського, О. М. Лазаревського й М. В. Шугурова (до малюнку)», вміщеній на сторінках «Киевской старины» [259], М. П. Василенко торкнувся питання інтелектуального середовища громадського діяча. Зазначимо, що розвідка заслуговує на увагу й через те, що в ній вивчалось питання внеску мецената в організацію та діяльність журналу «Киевская старина».

Архіважливе значення для нас мають також праці авторів, написані у цей період і присвячені Музею українських старожитностей у Чернігові. Зокрема, редакція журналу «Зоря», в розділі «Оповідки та критичні замітки», у квітні 1896 р. подала перші узагальнені відомості про музей, який того року був перевезений з Качанівки до Києва та був виставлений на огляд публіки. Оскільки каталоги, видані В. В. Тарновським-молодшим у 1891 р. і 1893 р., не були призначені для загального продажу, співробітники журналу, відзначаючи цінність музею, вказали на необхідність його докладного опису: «Маємо надію, що знайдеться хтось з тямущих земляків у Києві, який напише роботу й дасть змогу, як найширшим колам, познайомитись з цим національним скарбом, зібраним великим коштом і заходами українським меценатом В. В. Тарновським» [215, с. 140].

Слід зауважити, з другої половини 1890-х рр. питання процесу формування колекції українських старожитностей В. В. Тарновського-молодшого, поступово почало фігурувати в публікаціях таких відомих дослідників як М. Ф. Біляшівський [246–251], В. П. Горленко [264–266], О. М. Лазаревський [313; 315–317]. Зокрема, М. Ф. Біляшівський розмістив кілька наукових статей на сторінках журналу «Киевская старина», у яких, занепокоєний варварським розграбуванням історико-культурних цінностей доби Київської Русі на території городища Княжа гора, цілком заслужено відзначив заслуги Василя Васильовича в порятунку реліквій, що характеризували різні сторони побуту наших предків. Також дослідник згадав про участь громадського діяча (член Київського відділу

попереднього комітету) в XI Археологічному з'їзді, який відбувся в серпні 1899 р. [245].

У першій половині ХХ ст. почали з'являтися наукові праці, автори яких не лише досить детально висвітлили окремі складові колекції, але й вивчили процес її передачі у власність Чернігівського губернського земства для створення музею. Передусім, необхідно виокремити статті О. О. Русова [371], Б. Д. Грінченка [269], С. І. Уманця [409], які були особисто знайомі з В. В. Тарновським-молодшим. Так, Б. Д. Грінченко, який за розпорядженням гласних займався упорядкуванням колекції після смерті мецената, змалював надзвичайно важкий й довготривалий процес прийняття музею та виділення для нього приміщення. Виняткову цінність становить і публікація С. І. Уманця, розміщена на сторінках «Исторического вестника». Автор, який відвідав музей після його відкриття у 1902 р., подав детальну характеристику його основних фондів, відзначаючи Шевченкіану та колекцію експонатів козацького розділу.

Історіографічний огляд дореволюційного періоду був би неповним, якщо не згадати про роботу французького етнографа Жозефа де Бея [437]. Зацікавившись історією козацької доби, історик неодноразово приїжджав в Україну, де збирав різноманітні археологічні, етнографічні й фольклорні матеріали, вивчав колекції місцевих поміщиків. Зокрема, в Катеринославі він познайомився із зібранням старожитностей О. М. Поля, у Києві – з музейними експонатами Б. І. Ханенка. В одній із подорожей, вивчаючи козацьку тематику в образотворчому мистецтві, він зацікавився картиною І. Ю. Рєпіна «Запорожці», на якій був зображений Василь Васильович.

В. С. Іконников у своїй фундаментальній двотомній праці «Досвід російської історіографії» [284] згадав, що серед відомих фамільних і приватних архівів, бібліотек і музеїв Росії почесне місце займало зібрання рукописів і величезна бібліотека, що знаходяться в Качанівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії та належала В. В. Тарновському-молодшому. Також автор вказував, що колекціонер володіє портретною галереєю історичних діячів Малоросії, а також має єдину в своєму роді колекцію предметів побуту, де є костюми, речі домашнього вжитку,

зброя, речі, що належали відомим особам XVII й XVIII ст., які були придбані навіть в закордонних музеях.

На початку XX ст. з'явилися праці, які дали змогу більш ретельно студіювати біографію В. В. Тарновського-молодшого та його дворянське походження. По-перше, це робота М. С. Максимовського «Історичний нарис розвитку Головного інженерного училища 1819–1869» [322], яка дозволила уточнити інформації про роки навчання у цьому закладі Василя Васильовича. По-друге, це монографії з дворянської генеалогії Г. О. Милорадовича [330] й В. Л. Модзалевського [339]. Ці дослідження допомогли визначити вплив національної приналежності і аристократичного походження на формування світогляду та громадських позицій діяча. По-третє, це фундаментальна праця О. М. Лазаревського «Опис старої Малоросії. Матеріали для історії заселення, землеволодіння й управління» [151]. Автор роботи подав детальну інформацію про землеволодіння і маєтності представників дворянської родини.

Виняткову цінність становила бібліографічна праця С. І. Пономарьова «Земляки (достопам'ятні уродженці чернігівської землі)», яка являла собою стислий витяг з алфавітного словника, у якому були вказані місце й рік народження, стан, рід занять, час смерті й ті джерела, звідки можна отримати докладні відомості про дану особу. Автор навів у переліку уродженців чернігівської землі всіх тих, у кого «горіла Божа іскра, хто подвигом добрим трудився і про кого залишилася в суспільстві, в якому-небудь відношенні, видатна пам'ять» [363, с. 1].

Чимало фактологічного матеріалу, який суттєво доповнив інформацію про громадського діяча, його життя та діяльність, було виявлено в статті М. В. Тарновського, вміщеної на сторінках петербурзького журналу «Столиця и усадьба» [208]. Ця розвідка становить значний науковий інтерес й тому, що вміщує фотографії Качанівки та її господаря, зроблені у 1880-х рр.

Як бачимо, перший етап позначився чисельними публікаціями в тогочасних журналах, які стали одночасно історичними й історіографічними джерелами, де містилися біографічні розвідки, присвячені особистості В. В. Тарновського-молодшого, його колекції та створенню Музею українських старожитностей. В

загальних рисах особистість та життєва позиція діяча розглядалась у руслі історії українського національного руху другої половини XIX ст.

Радянський період характеризувався відсутністю комплексних наукових праць, у яких би об'єктом вивчення були яскраві представники дворянських родин, їх громадська та меценатська діяльність. На думку Н. А. Колосової, в умовах тогочасної політики радянської влади така форма благодійності як меценатство, яка мала яскраво виражений національний характер, була піддана жорсткій критиці, і, звичайно, про добродійність привілейованих прошарків населення не могло бути й мови [301, с. 68–69]. Водночас, стосовно досліджуваної теми, можна виділити три періоди: 1) 1920-ті рр. – 1930 р., друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр., друга половина 1980-х рр. – 1991 р.

Окремі публікації, в яких йдеться про окремі аспекти меценатської діяльності В. В. Тарновського-молодшого, з'являються у 1920-х рр. в емігрантському середовищі. Так, Д. І. Дорошенко в «Огляді української історіографії» [276], розглядаючи праці дослідників місцевої історії, згадав, що видання В. Б. Антоновича та В. О. Беца «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях і портретах» вийшли друком коштом Василя Васильовича. У загальних рисах автор подав відомості щодо фінансування колекціонером журналу «Киевская старина». Вагоме значення мала і його робота «Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність» [275], опублікована в 1942 р. у Празі, де також містилась інформація про допомогу мецената в публікації альбому портретів українських державних діячів.

У 1929 р. матеріальна підтримка видавничої справи, яка стала одним із напрямів добродійства В. В. Тарновського-молодшого, була побічно висвітлена в монографії В. П. Петрова [356], присвяченій життєвому шляху П. О. Куліша. Привертають увагу й розвідки М. М. Кордуби [302], М. П. Василенка [258], А. Винницького [260], І. І. Кривецького [309], у яких громадська діяльність Василя Васильовича простежується, але лише певною мірою, через вивчення творчих досягнень та діяльності української прогресивної громадськості: П. О. Куліша, М. Т. Біляшівського, Т. Г. Шевченка.

У другій половині 1920-х рр. з'явилися також публікації, присвячені культурним цінностям. Свідченням цього стала поява статті П. К. Федоренка в «Українському археографічному збірнику» [410], яка містила інформацію про музейну практику колекціонера, його взаємовідносини з О. М. Лазаревським, та роль останнього в створенні Музею українських старожитностей в Чернігові. Про козацький розділ колекції писалось у монографії С. Р. Ернста [436], яка стосувалася творчості І. Ю. Рєпіна на теренах України, зокрема упродовж його перебування в Качанівці у 1880-х рр.

Наступні двадцять років (1930-ті – перша половина 1950-х рр.) діяльність В. В. Тарновського-молодшого майже не вивчалася. Поясненням цьому є те, що радянська історіографія була залежна від певних ідейно-політичних обставин, відповідно до яких добродійство представників дворянства заборонялась оприлюднювати в позитивному ракурсі. Зрозуміло, що за таких умов наукова оцінка подвижницької діяльності привілейованих верств населення в Україні унеможлиблювалася. Лише в окремих розвідках була зроблена спроба визначити роль меценатів у справі збереження історико-культурних пам'яток. Серед поодиноких публікацій зазначеного періоду варто згадати працю Г. Ф. Корзухіної «Російські скарби IX–XIII ст.» [304], де йшлося про археологічні розкопки М. Ф. Біляшівського, якому вдалося відшукати великокняжі скарби на Княжій горі, які потрапили в колекцію Василя Васильовича. Проте, поза увагою російської дослідниці залишилися питання, пов'язані з фінансуванням археологічних пошуків, які здійснювались саме коштом В. В. Тарновського-молодшого.

Починаючи з середини 1950-х рр., в умовах певного послаблення контролю за розвитком історичної науки, відроджується інтерес до музейної справи та ролі приватної ініціативи в збереженні історико-культурної спадщини. Свідченням цього стала поява праць С. О. Овсянникової [349], І. М. Шаповала [420], А. М. Кирпічникова [287], В. Г. Сарбея [377; 379], П. О. Білецького [252]. Зокрема, у ґрунтовній монографії П. О. Білецького, присвяченій становленню й розвитку українського портретного живопису XVII–XVIII ст., йшлося про подвижницьку справу першого збирача художньої старовини В. В. Тарновського-молодшого. На

нашу думку, обрана тема найбільш ґрунтовно висвітлена у статті відомого українського дослідника – В. Г. Сарбея. Для нас, особливо важливим є те, що автор подав короткий нарис біографії Василя Васильовича, а також намагався сформулювати цілісне уявлення про меценатську діяльність діяча та його музейне зібрання.

Важливим кроком для вивчення добродійності громадського діяча стала розвідка В. С. Гнилосирова, вміщена на сторінках щомісячника «Визвольний шлях» [262]. Автор зосередив увагу на історії впорядкування могили Т. Г. Шевченка, подавши маловідомі деталі участі В. В. Тарновського-молодшого у встановленні чавунного хреста. Окремі свідчення про мецената і його фінансову допомогу у виданні праці Д. І. Яворницького «Запоріжжя в залишках старовини й переказах народу» містяться в роботі М. М. Шубравської [425].

У першій половині 1980-х рр. внесок колекціонера у розвиток музейної практики розглядався в працях, присвячених історико-культурному осередку ХІХ ст. – Качанівці. Так, у 1982 р. у Москві була опублікована стаття Т. П. Каждан [285], яка показала, що громадський діяч використав територію зазначеної садиби для облаштування Музею українських старожитностей, на базі якого у різний час здійснювали свої дослідження представники науково-мистецької еліти. Значення ініціативи колекціонера у збереженні історико-культурної спадщини також розглянули у своїх розвідках Й. В. Шубинський [424], Д. В. Степовик [390], О. Ф. Сидор [383]. Суттєво доповнила попередні роботи колективна монографія М. С. Грицяя, В. Я. Неділька, Г. Я. Неділька, С. В. Задорожної [268], в якій науковці детально описали участь представників дворянської родини у житті Т. Г. Шевченка, справедливо виділивши з-поміж іншого заслуги Василя Васильовича

Як бачимо, змістовність праць радянського періоду обмежувалась вузькою тематикою, у якій дещо занижувалась роль і місце В. В. Тарновського-молодшого в громадському та культурному житті України.

Починаючи з 1991 р. тема меценатства та ролі приватної ініціативи у вирішенні освітніх та культурних проблем розвитку суспільства в дореволюційний період все частіше стала потрапляти у поле зору істориків. Варто наголосити, що саме в 1990-х рр. українськими вченими зроблені перші кроки у вивченні життя та

діяльності В. В. Тарновського-молодшого як визначної постаті в українській історії другої половини ХІХ ст. У цьому контексті слід згадати статті А. Матвєєва [324; 325], О. Б. Коваленка [295], В. Г. Сарбея [378], С. П. Папети [353], де були наведені важливі біографічні відомості про діяча. 1990-ті – початок 2000-х рр. позначилися також появою ряду розвідок співробітників ЧІМ – С. О. Половникової [362], С. Л. Лаєвського [312], Л. П. Линюк [318], А. І. Неділі [346], якими було започатковано видання збірника наукових праць «Скарбниця української культури», основною тематикою статей якого стали наукові дослідження музейної спадщини Тарновських. Однак, зауважимо, що ці оглядові роботи не є конкретним результатом висвітлення життєдіяльності колекціонера.

У зазначений питання меценатської діяльності В. В. Тарновського-молодшого найчастіше розглядається в комплексі із його музейною практикою. Підтвердження цього знаходимо в працях З. П. Тарахан-Берези [396], В. Г. Фоменка, І. А. Хоменка [412; 413], В. М. Яцюка [432; 433]. Так, у монографії «Давньоруські амулети-змієвики» [348] у поле зору авторів потрапили унікальні медальйони, які були зосереджені в колекції Василя Васильовича. Про ці експонати в зібранні мецената згадала й О. Є. Черненко [416; 417]. У 2005 р. історик також захистила дисертацію на тему «Археологічне зібрання Чернігівського державного музею (1896–1948 рр.)» [418], у якій частково висвітлила участь колекціонера у початковому етапі комплектування археологічної частини сучасного ЧІМ. Проте, питання як саме і коли діяч зацікавився археологією залишилося поза увагою науковця.

Для всебічного висвітлення теми були залучені праці вітчизняних вчених, присвячені історії меценатства в Україні, а також участі в благодійних справах окремих представників української еліти. Тут необхідно виокремити В. В. Ковалинського «Меценати Києва» [297]. Автор, аналізуючи спогади М. І. Мурашки, суттєво доповнює інформацію про фінансову допомогу В. В. Тарновського-молодшого на користь Київської рисувальної школи у 1880-х рр. Також згадав про особисту участь громадського діяча та його дружини у підготовці виставки в залі Дворянського депутатського зібрання.

Цінний матеріал для аналізу доброчинства Василя Васильовича міститься в дослідженнях М. Ф. Слабошпицького [389] та Ю. М. Хорунжого [414], де автори висвітлили життєвий шлях та діяльність відомих представників родини Тарновських, більш детального зупинившись на здобутках В. В. Тарновського-молодшого у справі збереження історико-культурної спадщини.

Свідченням того, що постать громадського діяча викликала неабиякий інтерес у сучасних науковців, стали публікації Т. М. Ніколаєвої [342], С. О. Половнікової [360; 361], Н. А. Колосової [347], О. М. Доніка [273], Н. М. Товстоляк [398; 399; 401; 402]. Так, Н. А. Колосова звернула увагу на роль меценатської діяльності Василя Васильовича у культурному розвитку України. О. М. Донік у своєму комплексному дослідженню благодійництва в XIX – на початку XX ст. з'ясовує суспільні та моральні мотиви, що спонукали підприємців до доброчинства, серед них називає: виконання призначеного Богом обов'язку, бажання досягти суспільного визнання, задоволення власної амбіційності або примхи тощо [272].

Окремо слід звернути увагу на дисертацію Н. М. Товстоляк [400], предметом роботи якої стала суспільна діяльність представників дворянського роду Тарновських, їх місце в історії України XIX ст. Проте це дослідження не містить аналізу подвижницької роботи В. В. Тарновського-молодшого у виборних представницьких органах, також тут недостатньо повно висвітлено його доброчинство, не простудійований внесок колекціонера в розвиток музейної справи.

Схарактеризувати Василя Васильовича як активного громадського діяча мав на меті Г. А. Петренко [354], який навів дані про значні пожертви на видання часопису «Киевская старина», створення публічної бібліотеки в Києві тощо. І. П. Костенко [306] об'єктивно і виважено показала роль мецената в спорудженні пам'ятника М. В. Гоголю, а також організації обіду після урочистостей з нагоди відкриття скульптурної споруди. Подібну інформацію містили розвідки О. О. Карського [286] та Л. Г. Руденка [369]. Факти участі В. В. Тарновського-молодшого в громадському житті Ніжинського повіту Чернігівської губернії як предводителя дворянства згадувались також в праці Г. В. Самойленка та О. Г. Самойленка «Ніжин – європейське місто» [376].

Інтерес спостерігається і з боку представників української еміграції. Так, канадський історик С. О. Єсельчик у роботі «Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття» [280] зосередив інформацію про намагання В. В. Тарновського-молодшого перетворити Шевченкову могилу в Каневі на національну святиню.

Для об'єктивного розкриття обраної теми також були залучені роботи сучасних істориків, присвячені реконструкції перебігу економічних, суспільно-політичних та культурних процесів, які відбувались у ХІХ ст. Це дослідження О. П. Реєнта [367], О. І. Гуржія та Ю. А. Русанова [270], В. С. Шандри [419], М. В. Бармаки [244], Н. Р. Темірової [397], П.-Р. Магочія [438]. Так, діяльність окремих представників привілейованої верстви населення в Австро-Угорській і Російській імперіях було розглянуто в монографії О. П. Реєнта. О. І. Гуржій та Ю. А. Русанов, на основі комплексного аналізу архівних матеріалів та здобутків історіографії, простежили роль повітових предводителів дворянства в структурі російського самодержавства. Правові основи функціонування корпусу державних службовців в Російській імперії схарактеризував М. В. Бармак.

У період останнього десятиліття активізувалось вивчення історії садово-паркового мистецтва, що пов'язано з прагненням дослідити дворянські садиби як факт культурної історії ХІХ ст. Привертає увагу праця І. Д. Родічкіна й О. І. Родічкіної «Старовинні маєтки України: книга-альбом» [368], де, на основі багатого образотворчого матеріалу, архівних джерел і свідчень мемуаристів, розглядається розвиток старовинних маєтків, у тому числі три століття славнозвісної Качанівки. Функціонування певної частини маєтків багатих поміщиків як певного культурного осередку, у тому числі й родинної садиби В. В. Тарновського-молодшого, стало об'єктом досліджень М. М. Будзар [255; 256], Т. М. Шевченка [422; 423].

У наукових розвідках сучасних вчених знайшли своє відображення деякі складові колекціонерської діяльності В. В. Тарновського-молодшого. Огляд давньоруських реліквій, які потрапили до зібрання після закінчення розкопок на території городища Княжа гора, міститься в статті О. В. Бондарець [253].

Пошукову роботу В. В. Тарновського-молодшого, пов'язану з колекціонуванням клинкової зброї козацької старшини побічно висвітлив Д. В. Тоїчкін [403–406]. Окремі згадки про портретні зображення козацьких ватажків містить монографія О. О. Ковалевської «Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.» [293]. Серед загальних праць з даної проблематики слід відзначити також монографію Ю. К. Савчука «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція)» [374], у якій автор, проаналізувавши значну кількість різноманітних джерел, з'ясував час появи деяких реліквій в колекції Василя Васильовича. Збірник матеріалів конференції «Видатні діячі Батуринського краю» містив інформативно цінну для нас статтю І. М. Шевченка «Козацькі реліквії в колекції українських старожитностей Василя Тарновського-молодшого» [421], де автор простежив, яку роль надавав діяч козацькому розділу своєї колекції.

Археографічного аспекту діяльності В. В. Тарновського-молодшого торкався у наукових студіях О. Б. Коваленко [294]. Автор також у загальних рисах, з'ясував внесок мецената у створення лівобережної школи в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. Історію комплектування колекції стародруків та документів простежив у своїх розвідках С. М. Міщук [338]. Аналіз досягнень В. В. Тарновського-молодшого в галузі збереження книжково-рукописної спадщини України міститься в дослідженнях І. М. Ситого [387]. Науковець опублікував також реєстр рукописних книг із колекції ЧІМ.

Збірку історичних рукописів Василя Васильовича побічно аналізувала й Т. Ф. Литвинова [319]. Вивчаючи папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії, науковець з'ясувала, що значний за обсягом масив фамільного архіву зберігається у фондах ЧІМ. Не применшуючи наукового значення розвідки, треба зазначити, що дослідниця акцентувала увагу на загальних характеристиках розпорошеного рукописного зібрання, фактично, не приділяючи уваги часу потрапляння того чи іншого документа до світових колекцій.

Колекціонерські ініціативи В. В. Тарновського-молодшого побічно розглянули у своїх розвідках С. М. Бушака [257], В. О. Судак [392], В. Л. Маслійчук

[323], Л. Ф. Сита [395], Н. І. Орлова [350], Т. Я. Денисова [271]. Зокрема, С. М. Бушак у статті «Мистецькі старожитності Качанівки» створив образ діяча як авторитетного знавця української старовини, якому вдалося зібрати унікальну колекцію. Л. Ф. Сита у збірнику матеріалів міжнародної наукової конференції «Славяно-русское ювелирное дело и его истоки», присвяченої 100-річчю з дня народження Г. Ф. Корзухіної, яка відбулась у Санкт-Петербурзі, розмістила повідомлення про церковні старожитності із зібрання Василя Васильовича. До проблеми вивчення музейного зібрання колекціонера звернулася також Л. Д. Федорова [411].

Певним підсумком музейної роботи В. В. Тарновського-молодшого, можна вважати дисертацію І. С. Синельник [385], яка детально висвітлила процес становлення та розвитку ЧІМ з кінця ХІХ до початку ХХІ ст., а також з'ясувала провідні напрями діяльності цього закладу. Варто наголосити на тому, що І. С. Синельник, маючи на меті інші завдання, не вдавалася до глибокої характеристики особистості діяча, а деякі її висновки, на нашу думку, потребують переосмислення, зокрема стосовно періодизації формування колекції українських старожитностей.

Разом із вивченням меценатських та колекціонерських ініціатив В. В. Тарновського-молодшого, українські науковці спробували, але в загальних рисах, окреслити деякі аспекти співпраці діяча з науковими установами, навчальними закладами, громадськими організаціями, журналами тощо. Так, Л. В. Мохір [340], вивчаючи різні напрями історико-краєзнавчих досліджень Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства в Чернігівській губернії, згадала, що провідне місце серед представників відділу займав Василь Васильович. М. Г. Палієнко у своїй монографії [351], дослідивши історію заснування журналу, його визначну роль у тогочасному національному русі, діяльність редакторів, авторів, відзначила зустрічі співробітників, які відбувались у київському помешканні В. В. Тарновського-молодшого.

До питання матеріальної підтримки меценатом Київського музичного училища звернувся Ю. А. Зільберман [282]. Історик С. П. Юренко [431],

розробляючи тему археологічних з'їздів в Україні, їх значення для збереження пам'яток, частково висвітлила участь колекціонера в їх підготовці та проведенні. Питання допомоги В. В. Тарновського-молодшого в формуванні музею НТШ було порушено у розвідках В. В. Кушніра [311], О. Ф. Сидора [382], О. І. Семчишин-Гузнер [381]. У 2002 р. на сторінках наукового збірника «Скарбниця української культури» А. В. Надопта писала, що у 1891 р. Василя Васильовича було обрано почесним членом товариства «Просвіта» у Львові [341].

Варто окремо зауважити, що в сучасній історіографії інтерес до вивчення діяльності В. В. Тарновського-молодшого та його ролі в історії України другої половини ХІХ ст. простежується, але лише певною мірою, через вивчення життєвого шляху різних представників науково-мистецької еліти. У цьому контексті науковий інтерес викликає фундаментальна праця Р. П. Гайди та Р. М. Пляцки [261]. Попри те, що автори зосередили свою увагу на висвітленні різних аспектів діяльності публіциста І. П. Пулюя, робота містила інформацію щодо причетності Василя Васильовича до видання текстів Біблії українською літературною мовою у перекладі П. О. Куліша.

Важливим досягненням історіографії стали дві монографії С. І. Побожія «Ілля Репін і Сумщина» [357] та «Мистецтвознавчі нариси» [358]. Автор, розглядаючи творчий доробок І. Ю. Репіна, розмістив цінний матеріал про перебування художника в Качанівці і про його роботу над створенням портретів представників дворянських родин Чернігівської губернії, у тому числі В. В. Тарновського-молодшого. Контакти мецената з талановитими майстрами пензля побічно розглянув і Г. В. Самойленко [375], описавши перебування в Качанівці таких живописців, як О. О. Агін, Г. А. Васько, брати Маковські, Г. М. Честяхівський. Аналізуючи особливості розвитку образотворчого мистецтва на Чернігівщині в ХІХ – початку ХХ ст., поза увагою науковця не залишилася й мистецька колекція Василя Васильовича. Традиційні сюжети гостювання відомих художників в родинному маєтку громадського діяча розмістив у статті Р. В. Міщенко [337].

Інтерес викликає монографія І. М. Забіяки [172], яка присвячена життєвому та творчому шляху В. П. Горленка. Автору розвідки вдалося виявити 127

кореспондентів, з якими листувався мистецтвознавець упродовж 1883–1907 рр. Листування з В. В. Тарновським-молодшим цікаве тим, що охоплювало широке коло тем, особливо тих, що стосувалися збереження історико-культурної спадщини. У роботі, присвяченій діяльності П. О. Куліша, О. О. Кравченко [308] визначив коло осіб, серед яких і Василь Васильович, які сформували мережу інтелектуальних зв'язків письменника.

Важливим для дослідження теми стали праця В. В. Сиротенка «Незнайомий Вам Тарас Шевченко та його побратими», присвячена інтелектуальному середовищу поета, до числа якого була зарахована родина Тарновських [386]. Суттєво доповнює попередню роботу видання В. О. Жадька «І я лину у віки давноминулі» [281], у якому краєзнавець, в результаті копіткої пошукової роботи, схарактеризував взаємовідносини Т. Г. Шевченка з представниками прогресивної громадськості, до когорти якої відніс і В. В. Тарновського-молодшого.

Результати багаторічного спілкування Д. І. Яворницького з громадським діячем розкриті у статтях С. В. Абросимової [242; 243], С. І. Світленка [380]. Серед доробку українських істориків, які звернули увагу на інтелектуальне середовище В. В. Тарновського-молодшого, слід назвати розвідки О. Б. Супруненка [393; 394], О. М. Петренко [355].

Деякі біографічні факти про Василя Васильовича містяться в довідковій літературі: «Енциклопедія історії України» [273], «Українські архівісти (XIX–XX ст.)» [408], «Хто є хто на Чернігівщині. Видатні земляки: довідково-біографічне видання» [415].

Внесок у вивчення особистості В. В. Тарновського-молодшого зроблено й здобувачем представленої дисертації. На основі аналізу раніше опублікованих матеріалів, а також опрацювання величезної кількості архівних джерел А. С. Клепак реконструйовано біографічні віхи Василя Васильовича, його світоглядні орієнтири та вплив інтелектуального середовища на формування громадської позиції, основні напрями меценатської діяльності, а також практичну роботу у виборних представницьких інституціях Чернігівської губернії [288–292; 331–336].

Отже, огляд історіографії теми дослідження показав, що постать В. В. Тарновського-молодшого привертала увагу науковців у різні часи. Найбільш вивченою є його колекціонерська діяльність, причому значна частина розвідок присвячена визначенню ролі Василя Васильовича в заснуванні Музею українських старожитностей в Чернігові. Разом з тим, конкретна, практична робота діяча в Борзнянському та Ніжинському повітах Чернігівської губернії висвітлена фрагментарно. Поза увагою істориків залишився й суттєвий аналіз основних напрямів меценатської діяльності. Таким чином, історіографію теми не можна назвати вагомою кількісно, оскільки вона не складає цілісної наукової біографії В. В. Тарновського-молодшого.

1.2. Класифікація та характеристика джерел

Джерельна база дисертації складається з комплексу різноманітних за характером і ступенем інформативності неопублікованих й опублікованих документальних матеріалів, що зберігаються в державних архівах та фондосховищах бібліотек і музеїв України. Актуалізовані в процесі підготовки дисертації джерела можна умовно розподілити на три групи: письмові, речові та зображальні. Письмові джерела класифіковані наступним чином.

Першу групу становлять законодавчі акти та діловодна документація, які дозволили ретельно студіювати біографію В. В. Тарновського-молодшого. Зокрема, виявлені у фондах Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (далі – ЧІМ) духовні заповіти, метричні записи про смерть, грамоти, рукописи по історії, дарчі, боргові розписки і скарги містили цінні відомості щодо майнових прав, обов'язків, статусу діяча [88; 90; 94]. Для уточнення важливих аспектів його господарської діяльності особливо інформативними стали «Роз'яснювальна записка з приводу актів управління і планів Василя Васильовича Тарновського та Володимира Васильовича Тарновського, а також їх спільної власності» [92], «Зведення про будівлі, землі й місця, що належать В. В. Тарновському^{1y}, В. В. Тарновському^{2y}, В. В. Тарновському» [93], «Про Парафіївський завод і

господарські справи» [91]. Окрему групу джерел складають матеріали про музей [89].

З метою висвітлення його у виборних інституціях було залучено документи фондів адміністративних органів та установ Чернігівського губернського правління Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО) (фонд (далі – ф.) 127) [72; 73; 77; 78]. Найбільшою інформативністю вирізнялися два формулярні списки діяча за 1881 р. і 1887 р. [74–76], які дозволили з'ясувати важливі аспекти його діяльності (просування по службі, отримання орденів, усунення з посади за упущення тощо) в громадських представницьких установах, а також систематизувати фактичний матеріал та уточнити події особистого життя.

Для уточнення деяких біографічних даних використовувались документи Чернігівської духовної консисторії (ф. 679), у фондах якої виявлено «Справу про надсилання відомостей до канцелярії обер-прокурора Святійшого Синоду, необхідних для складання звіту по духовному відомству про будівництво та ліквідацію церков, пожертвування, запровадження діловодства, особах, які прийняли православну віру» [85–87] за 1866 р. і 1871 р., що містить відповідні фрагментарні відомості.

Діловодні документи, виявлені у фондах Чернігівської губернської земської управи (ф. 140) [80] та Чернігівського губернського у земських і міських справах присутствія (ф. 145) [82–84] – різноманітні розпорядження, протоколи та постанови – дозволили простежити процес передачі колекції українських старожитностей В. В. Гарновського-молодшого та з'ясувати окремі моменти у справі створення Музею українських старожитностей у Чернігові. Суттєвим доповненням до висвітлення питань опису колекції, упорядкування каталогів, розробки правил для музею стали заяви, доповіді, кошторис витрат, службове листування Б. Д. Грінченка, які вдалося відшукати в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) [18–25]. Це ж саме можна сказати й про журнали засідань та зведення постанов Чернігівського губернського земського зібрання [123; 131; 132].

Значною інформативною вагою вирізняються журнали засідань Борзнянського та Ніжинського повітових земських зібрань, які надали можливість висвітлити обов'язки В. В. Тарновського-молодшого як предводителя дворянства [113; 115–122; 126; 128]. Вкрай важливою обставиною є те, що засідання цих громадських представницьких установ були стенографічно занотовані, що дало змогу ознайомитись з пропозиціями, які вносив діяч як голова зборів. Крім того, протоколи Ніжинського повітового земського зібрання за 1881 р. і 1884 р. містили списки осіб, які були забалотовані в почесні мирові судді. Ці дані допомогли уточнити матеріал про громадську діяльність Василя Васильовича. Доповнили інформацію про практичні напрями роботи В. Тарновського-молодшого в державних установах виписки з протоколів Борзнянського повітового мирового з'їзду, які зберігаються в ДАЧО (ф. 143) [81].

Невеликий корпус джерел до теми було виявлено у фондах Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІАК України). Так, у фонді Канцелярії київського окремого цензора (ф. 294) [1; 2] було виявлено свідоцтва друкарні К. М. Мілевського про видання колекціонером «Каталогу предметів малоросійської старовини та рідкостей колекції В. В. Тарновського». У документах фонду Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442) вдалося відшукати «Справу про відновлення хреста над могилою поета Тараса Шевченка» [3], яка містить відповідні відомості про участь мецената у заходах із відновлення хреста над могилою видатного українського поета.

Важливим джерелом для розуміння ролі В. В. Тарновського-молодшого в громадському житті України виступають річний звіт про стан і діяльність Київської міської публічної бібліотеки у 1899 р. [127], повідомлення комітету зі спорудження пам'ятника М. В. Гоголю в Ніжині [230], а також матеріали розміщені на сторінках «Чернігівського історико-археологічного календаря на 1906 р.», де відзначені основні заслуги діяча [156]. Окремо слід виділити «Ілюстрований народний календар товариства «Просвіта» на 1930 р.» [139] та «Труди Чернігівської губернської архівної комісії» [136], почесним членом яких був Василь Васильович. Також заслуговує на увагу документ «Зносини з членами Відділу й особами, які

доставляють матеріали», що зберігається в ІР НБУВ (ф. 2), який містить інформацію про напрями роботи діяча в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства в Чернігівській губернії [41].

Дослідження потребувало й залучення протокольних матеріалів, пов'язаних з організацією археологічних з'їздів в Україні: «Труди Третього археологічного з'їзду в Росії, що відбувся в Києві в серпні 1874 р.» [135], «Труди Московського комітету з облаштування Чернігівського археологічного з'їзду [130], «Заключна доповідь графині П. С. Уварової на XI археологічному з'їзді» [219]. Аналіз наведених вище матеріалів дозволив отримати різні відомості про рішення В. В. Тарновського-молодшого в повітових земських зібраннях, участь в археологічних з'їздах, культурно-освітніх заходах.

Загальну характеристику повноважень Василя Васильовича у виборних представницьких інституціях Чернігівської губернії вдалося також відшукати в законодавчих актах. Необхідні документи містились в «Довідковій книзі для повітового предводителя дворянства» [133], «Повному зібранні законів Російської імперії» [114], «Російському законодавстві Х–XX ст.» [129], «Судових статутах з викладом міркувань, на яких вони засновані. 20 листопада 1864 р.» [137].

Другу групу джерел склали описово-статистичні джерела, які дали змогу отримати інформацію про землеволодіння і маєтності В. В. Тарновського-молодшого. Були використані матеріали, представлені акцизними зборами в Чернігівській губернії щодо динаміки розвитку Парафіївської економії, а також продуктивності цукрового заводу, які зберігаються у фонді Чернігівського губернського правління (ф. 127) ДАЧО [79].

У процесі дослідження була залучена багатотомна праця «Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини. Настільна і дорожня книга для російських людей» [154], яка дала можливість з'ясувати історію роду Тарновських, стан розвитку їхнього господарства, чисельність селян, специфіку роботи цукрового заводу, кількість працівників тощо. Відомості про кількість населення Парафіївської економії та його заняття зустрічаємо в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії», упорядкованому Д. Г. Гумілевським, який, зокрема, зазначає, що «жителі

займаються обробкою землі якої в Качанівці та Парафіївці до 8095 десятин. Цукровий завод Тарновського, який виробляє в рік 40 000 пудів цукру, потребує багато буряків, тому приносить місцевим вигідний заробіток» [140, с. 531]. Щодо функціонування бурякоцукрового заводу в Парафіївці у другій половині XIX ст. згадував О. М. Іринін у праці «Чернігівщина. Історія, природний й економічний опис краю» [143].

Детальна інформація про землеволодіння представників дворянської родини була зосереджена в фундаментальній праці О. М. Лазаревського «Опис старої Малоросії. Матеріали для історії заселення, землеволодіння й управління» [151]. Під час нашого дослідження, важливим джерелом стали оповіді, оприлюднені Л. І. Похилевичем [153]. Описуючи побутове життя селян, український краєзнавець подав багато фактологічного матеріалу про власників Качанівки, їхні маєтки, соціальний статус.

У процесі дослідження необхідним джерелом для вивчення музейних практик Василя Васильовича стали описи його колекції: «Офорти Т. Г. Шевченка...» (1891 р.) [63], «Каталог предметів малоросійської старовини й рідкостей...» (1893 р.) [147], «Каталог музею українських старожитностей...» (1898 р.) [148]. Аналогічні відомості містяться в «Каталозі музею українських старожитностей В. В. Тарновського», укладеного Б. Д. Грінченком у 1900 р., який зберігається у фондах ІР НБУВ (ф. 279) [62; 146].

Важливим джерелом були описи «Колекції кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського» (1998 р.) [150], укладені С. О. Половниковою та І. М. Ситим. Упорядникам вдалося дослідити процес формування рукописно-книжкової колекції Василя Васильовича, а також з'ясувати імена деяких дарувальників. Заслуговує на увагу досить змістовна інформація, вміщена в «Реєстрі рукописних книг» (2004 р.) [155].

Третю групу становили епістолярні джерела. Важливе значення мали неопубліковані листи Л. В. Тарновської до В. В. Тарновського-молодшого, які зберігаються у фондах ЧІМ [95]. Ці матеріали дали змогу ретельно студіювати біографію діяча, визначити впливи дворянського походження, родинного

виховання, навчання в провідних навчальних закладах на формування його світогляду.

Предметом особливої уваги стала епістолярна спадщина Василя Васильовича, зосереджена в ІР НБУВ. Листи діяча досить різноманітні за своїм характером. Одні з них послідовно відтворюють його життєвий шлях з моменту навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира і до початку роботи у виборних представницьких органах Чернігівської губернії (з 1862 р.). Інші мають особистий характер, висвітлюють його естетичні погляди, переконання, переживання, успіхи та невдачі. Окрема група листів яскраво відтворює інтелектуальне побутування дворянської садиби, національно-культурний процес та соціально-економічний розвиток другої половини ХІХ ст., погляди та діяльність різних верств тогочасного соціуму. Слід зауважити що всі вони мають неабияку цінність, адже дають змогу точніше встановити цілий ряд дат у житті діяча та докладніше висвітлити деякі складові його громадської та меценатської діяльності.

З фондів ІР НБУВ (ф. І, ф. 338) було залучено листування В. В. Тарновського-молодшого з подружжям Кулішів, на підставі якого можна не тільки відтворити подвижницьку діяльність мецената у видавничій справі, його участь у впорядкуванні могили П. О. Куліша, але й зрозуміти характерні особливості літературного процесу другої половини ХІХ ст. та проблеми, що виникали на шляху його розвитку [13; 16; 64]. Разом з тим, важливими для нашого дослідження стали листи-відповіді П. О. Куліша, які зберігаються в у фондах Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) (ф. 243) [7]. У фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського (далі – ЧЛММЗК) [96–112] було виявлено епістолярій О. М. Куліш , який містить подробиці з особистого життя Василя Васильовича (втрата молодшого сина, хвилювання щодо подальшої долі колекції), інформацію щодо видання Біблії за участі Британського біблійного товариства, з яким з 1898 р. вів переговори меценат, а також передачі рукописного зібрання П. О. Куліша до музею.

Різнопланову інформацію щодо перебігу археологічних розкопок на території городища Княжа гора містить кореспонденція В. В. Тарновського-молодшого до археолога М. Ф. Біляшівського (ф. XXXI) [67–71]. Особливий інтерес викликає лист від 18 грудня 1883 р. до Ф. І. Біляшівського, у якому мова йде про стан здоров'я мецената та його матеріальні труднощі [66]. Пошукова робота колекціонера знайшла своє висвітлення в листах до Т. Г. Шевченка [48; 49] та М. О. Максимовича [47].

У процесі підготовки дослідження був також опрацьований змістовний епістолярій В. П. Горленка до О. М. Лазаревського [34–37], Ф. Г. Лебединцева [42–45], Б. Д. Грінченка [46; 51–56], О. І. Левицького [59; 60], подружжя Кулішів [12; 14]. Ці матеріали дозволили: по-перше, визначити характер взаємовідносин В. В. Тарновського-молодшого з науково-мистецькою елітою другої половини ХІХ ст., а також мотиви, якими керувалися деякі діячі, спілкуючись з меценатом; по-друге, уточнити інформацію щодо участі Василя Васильовича в суспільних та культурних процесах другої половини ХІХ ст.; по-третє, систематизувати дані щодо поповнення колекції новими старожитностями, що відбувалося за участі представників прогресивної громадськості.

Інформативним джерелом виявилася кореспонденція Б. Д. Грінченка до О. М. Куліш [26], Ф. М. Уманця [27; 28], аналіз якої надав можливість простежити громадське життя Чернігівської губернії, її культурний розвиток, а також виокремити роль Василя Васильовича в цих процесах. Важливо також наголосити, що ці листи фіксують унікальні подробиці щодо упорядкування колекції українських старожитностей.

У процесі підготовки наукової роботи у фондах ІР НБУВ (ф. І, ф. ІІІ) були опрацьовані листи В. Л. Беренштама [31], І. П. Житецького [32; 38], М. М. Макарова [50], К. М. Оберучева [33], Д. І. Яворницького [57; 58], Ф. М. Уманця [29; 30; 39] дозволили заповнити чимало прогалин у висвітленні музейних та видавничих практик В. В. Тарновського-молодшого.

Науковий інтерес викликають й опубліковані епістолярні джерела, які суттєво доповнили джерельну базу роботи. Мова йде про листування подружжя Кулішів [173; 175; 177; 178; 180; 184; 190; 195; 196–201], Т. Г. Шевченка [162; 185; 188;],

М. І. Павлика [161]. Важливе значення мала кореспонденція Д. І. Яворницького [164–169; 193], яка дозволила зрозуміти характер відносин між Дмитром Івановичем та Васильом Васильовичем, уточнити відомості щодо участі останнього у виданні праці «Запоріжжя в залишках старовини й переказах народу», а також співпраці мецената з фотографом І. Ф. Барщевським, з метою підготовки каталогу колекції. Питання передачі музею у власність Чернігівського губернського земства, а також його подальша доля стала темою обговорень О. М. Лазаревського [187], А. Ю. Кримського [163], О. Я. Кониського [186], І. С. Нечуя-Левицького [192].

Четверту групу джерел склали мемуари, щоденники та спогади. Змістовні матеріали біографічного характеру містяться у спогадах самого В. В. Тарновського-молодшого, що стосувалися його першої зустрічі з Т. Г. Шевченком у Потоках у 1845 р. [159]. Спогади М. В. Тарновського [207] та Д. І. Яворницького [214], вміщені на сторінках альманаху «Хроніка-2000», а також К. Ф. Юнге, опублікованих на сторінках літературно-політичного журналу «Вестник Европы» [213], дають уявлення про особистість В. В. Тарновського-молодшого, його громадську діяльність, інтелектуальне середовище. Мемуари відомого художнього критика та організатора мистецьких виставок С. К. Маковського цінні тим, що містять загальну характеристику зовнішності мецената, особливості його поведінки [189]. За відсутності документальних свідчень про роки навчання Василя Васильовича в приватному пансіоні Еннеса, цінними виявилися спогади М. А. Білоголового [158].

Певні факти участі діяча в нелегальному політичному клубі в с. Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії показані в мемуарах відомого суспільного діяча І. І. Петрункевича [174].

Матеріали, які висвітлюють співробітництво Василя Васильовича з «Киевской стариной», його фінансову підтримку журналу, зустрічі редакції в київському помешканні мецената, а також відвідування авторами Качанівки, містяться у спогадах М. В. Стороженка [205], І. П. Житецького [170; 171], Г. О. Лазаревського [182], К. О. Лазаревської [183]. Про матеріальну підтримку Київської рисувальної школи згадує її засновник М. І. Мурашко [191]. Відомості щодо цього містяться й в щоденниках О. Ф. Кістяківського [176].

Аналіз опублікованих уривків щоденника О. М. Лазаревського [206], а також його щоденникових записів, датованих 26 серпня 1888 р. – 6 травня 1900 р., які зберігаються у фондах ІР НБУВ (ф. І) [40], дав можливість уточнити інформацію щодо участі В. В. Тарновського-молодшого у проведенні Шевченкових вечорів, які в умовах тогочасної суспільно-політичної ситуації були заборонені. Разом з тим, важливі матеріали, які висвітлюють матеріальну підтримку в питаннях упорядкування могили Т. Г. Шевченка, містять спогади В. С. Гнилосирова [9].

Для вивчення громадської діяльності Василя Васильовича були частково залучені документи особового фонду О. П. Новицького (ф. 279) ІР НБУВ, що дало можливість детально ознайомитися з «Каталогом музею українських старожитностей В. В. Тарновського», укладеним Б. Д. Грінченком, а також оригіналом альбому офортів Т. Г. Шевченка в колекції мецената. Інформативним джерелом для нас стали також матеріали особових фондів П. В. Жура (ф. 136) [6], В. П. Петрова (ф. 243) [7], Т. Г. Шевченка (ф. 506) [8], які зберігаються в ЦДАМЛМ України.

У процесі роботи був опрацьований неопублікований щоденник історика М. М. Бережкова з фондів ІР НБУВ (ф. XXII) [65], на сторінках якого вдалося відшукати смішний анекдот, який стосувався характеристики професійних якостей В. В. Тарновського-молодшого як колекціонера. Досить інформативним джерелом для вивчення питання влаштування Музею українських старожитностей – від часу заяви Василя Васильовича у 1896 р. до моменту відкриття закладу в 1902 р. в Чернігові – стали мемуари громадського діяча О. О. Русова, а також спогади С. Ф. Русової про нього [203; 204].

Джерельну базу дисертації суттєво збагатила періодична преса, на сторінках якої досить часто публікувалися статті й замітки про численні пожертвування В. В. Тарновського-молодшого на користь громадських організацій, товариств, закладів культури, а також повідомлення про його колекцію українських старожитностей. Першочергове значення мають матеріали, вміщені в офіційній та неофіційній частині місцевої преси. Так, на шпальтах «Земского сборника Черниговской губернии» (далі – ЗСЧГ) опублікована заява В. В. Тарновського-

молодшого на ім'я голови губерньської управи про передачу власного музею у власність земства, документальні відомості про створення Музею українських старожитностей, а також інформація про участь діяча у вирішенні освітніх проблем Борзнянського повіту [220; 227].

Багатопрофільний журнал «Киевская старина» також опублікував низку статей про копітку пошукову роботу Василя Васильовича [216; 223; 226; 241]. Особливо привертає увагу кількість публікацій, у яких колекціонерські ініціативи діяча пов'язані з Шевченкіаною. Ці розвідки є важливими через те, що демонструють доробок діяча в розвиток музейної справи в Чернігівській губернії, і в Україні загалом. Також на шпальтах часопису ім'я В. В. Тарновського-молодшого згадувалося в різних статтях, присвячених прогресивним діячам середини ХІХ – початку ХХ ст., що дозволило певною мірою дослідити його меценатську діяльність [221; 235]. Науковий інтерес становлять замітки про значні грошові витрати на громадські справи [231; 233;], участь в археологічних з'їздах [222]. Загалом, широка й різноманітна добірка статей, повідомлень, матеріалів, нарисів, побіжних згадок, написаних ще за життя В. В. Тарновського-молодшого, дала можливість стверджувати, що для більшості авторів діяч був знаковою постаттю, погляди та діяльність якого відбивали провідний морально-суспільний вектор національно-культурного руху другої половини ХІХ ст.

Залучення матеріалів журналу «Нива» [217] та газети «Киевлянин» [228; 229] дало можливість простежити участь Василя Васильовича в спорудженні пам'ятника М. В. Гоголю в Ніжині, а журналів «Зоря» [225; 232; 236] та «Основа» [234] – в упорядкуванні могили Т. Г. Шевченка. Важливими для висвітлення теми стали повідомлення, вміщені в «Літературно-науковому віснику» [237; 238], редакція якого акцентувала увагу на питаннях поповнення колекції та загальному описі музею.

Значний інформаційний потенціал, який дав можливість пізнати постать В. В. Тарновського-молодшого й головні аспекти його різносторонньої діяльності, надала речова та зображальна групи джерел. По-перше, сюди слід віднести його унікальну колекцію, що нині експонується в ЧІМ та деяких інших музейних

зкладах України. По-друге, цінним артефактом є садиба Качанівка (нині – Національний історико-культурний заповідник «Качанівка»), у якій славнозвісний представник роду Тарновських проживав упродовж 1853–1897 рр. По-третє, до цього типу джерел відносяться особисті речі, фотокартки, портрети діяча, членів його сім'ї, а також друзів, однодумців, наставників, які представлено в додатках до наукової роботи.

Таким чином, аналіз і порівняння наявних джерел дозволило з належною повнотою реконструювати образ В. В. Тарновського-молодшого як активного громадського діяча та мецената другої половини ХІХ ст. У цілому, джерельна база обраної теми дослідження є достатньо репрезентативною, що забезпечило вирішення зазначеної мети, розв'язання поставлених наукових завдань, формування конкретних висновків та узагальнень.

1.3. Методи дослідження

В основу методології дослідження були покладені основні принципи наукового пізнання: історизму, системності, цілісності, логічності, послідовності, репрезентативності, антропоцентризму, об'єктивності у відборі фактів та документів. Дисертаційна робота підготовлена у руслі такого спеціального напрямку, як мікроісторія, де центральне місце займає біографіка, яка при допомозі методу біографічної реконструкції надає можливість дослідити не лише питання походження історичних постатей, але й вивчати їх діяльність.

Серед методів дослідження важливе місце зайняли загальнонаукові методи. Серед них актуальними стали методи наукового аналізу та синтезу, які дозволили проникнути в сутність процесів та явищ, ідентифікувати події, встановити характерні риси життєвих орієнтирів В. В. Тарновського-молодшого, зробити необхідні підсумки. Методи класифікації, періодизації і групування ми застосували на етапі огляду історіографії та характеристики джерел, а також під час класифікації напрямів меценатської діяльності В. В. Тарновського-молодшого та розробці періодизації його колекціонерської діяльності.

Упорядкування фактичного матеріалу дисертації відбулося шляхом використання методів систематизації та узагальнення.

Провідне місце належить їй спеціальним історичним методам. Застосування контент-аналізу дозволило реконструювати основні віхи біографії діяча. Важливе значення для зображення процесів формування світогляду В. В. Тарновського-молодшого мало застосування ретроспективного методу. Історико-генетичний метод був застосований під час виявлення впливу дворянського походження на життєві орієнтири діяча, а історико-просопографічний для з'ясування ролі інтелектуального середовища у формування його громадських позицій.

Важливе значення під час пошуку та опрацювання матеріалів мало застосування проблемно-хронологічного методу. Для нас це було важливим на етапі групування матеріалу, пов'язаного з висвітленням питань залучення В. В. Тарновського-молодшого до роботи в представницьких інституціях, а також його участі в роботі наукових товариств, громадських організацій, археологічних з'їздів, створенні Музею українських старожитностей. Розгляд усіх цих подій у хронологічному порядку дозволив побачити розгортання громадської, меценатської, видавничої, колекціонерської діяльності В. В. Тарновського-молодшого, зростання активності діяча в роботі різного роду інституцій. Для оцінки внеску Василя Васильовича в розвиток музейної практики було застосовано метод критичного аналізу.

Таким чином, у роботі були використані загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, класифікації, періодизації, групування, узагальнення, систематизації) та спеціальні (антропологічний, контент-аналізу, ретроспективний, історико-генетичний, історико-просопографічний, проблемно-хронологічний, метод критичного аналізу). Залучення широкого спектра методологічних прийомів дало можливість максимально повно розглянути основні аспекти громадської та меценатської діяльності В. В. Тарновського-молодшого в Україні.

Висновок до Розділу 1

На основі аналізу історіографії зроблено висновок, що громадська та

меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого не стала предметом спеціального комплексного вивчення. Виразно простежується нерівномірність розкриття різних аспектів діяльності діяча на різних етапах його життя.

Джерельна база роботи складається з різних за видами джерел: писемних, речових і зображальних. Основний пласт використаних матеріалів складають писемні джерела, вагома частина останніх репрезентована архівними матеріалами ЦДІАК України, ЦДАМЛМ України, ІР НБУВ, ДАЧО, ЧІМ, ЧЛММЗК. Більшість архівних матеріалів вперше залучена до наукового обігу. За видовими ознаками у структурі джерельної бази дослідження можна виокремити три групи. Першу складають неопубліковані (архівні) та опубліковані писемні джерела, з комплексу яких виділяють законодавчі акти й діловодну документацію, описово-статистичні праці, епістолярні джерела, джерела особового походження. Другу й третю групи представляють речові та зображальні джерела (музейні експонати, архітектурні пам'ятки, фотодокументи, портретні зображення тощо).

У цілому джерельна база обраної проблематики є достатньо репрезентативною, що забезпечило вирішення зазначеної мети, розв'язання поставлених завдань, формування конкретних висновків та узагальнень на тему наукової роботи.

Методологія дослідження базується на загальнонаукових і спеціальних історичних методах, що спираються на принципи наукового пізнання: історизм, системність, цілісність, логічність, послідовність, репрезентативність, антропоцентризм, об'єктивність у відборі фактів та документів. Використання широкого спектра методологічних прийомів дозволило зробити дослідження більш глибоким, змістовним та усебічним.

РОЗДІЛ 2. В. В. ТАРНОВСЬКИЙ-МОЛОДШИЙ ЯК ОСОБИСТІСТЬ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

2.1. Формування світогляду та генеза громадських поглядів

З самого народження В. В. Тарновський-молодший був пов'язаний з Україною безліччю родових, сімейних та дружніх зв'язків. На думку чернігівського губернського предводителя дворянства графа Г. О. Милорадовича, генеалогічне дерево Тарновських сягає XIII ст. і бере початок від «каштеляна Краківського Спіцітіра, який, по виходу в 1280 р. із-за Рейну був при королі польському Владиславі I Краківським воєводою, а потім каштеляном» [330, с. 194–195]. Його нащадки були вже військовими товаришами, тобто привілейованою частиною козацтва, яка мала значний вплив на військову й державну справи.

Достеменно відомо, що військовий товариш І. Й. Ляшко (Лашок) у 1685 р. отримав універсал Л. Ф. Горленка на володіння «сіножаттю панською (тобто тією, що залишилась після поляків) окопаною, яку називали Жидівською, під с. Гнідинці» [151, с. 355]. Його син Федір через декілька років отримав прізвище Тарновський [88, арк. 2].

Один із його нащадків – С. В. Тарновський отримав за вірну службу населені маєтки в с. Манжовці Прилуцького повіту і с. Білоозерківцях Лубенського повіту, які з часом успадкував його син – Я. С. Тарновський [90, арк. 7 зв.]. Останній навчався в Києво-Могилянській академії, а згодом обіймав посаду генерального бунчужного. Не менш відомими були й онуки Степана Васильовича – В. Я. Тарновський з 1790 по 1794 р. виконував обов'язки чернігівського губернського предводителя дворянства, а С. Я. Тарновський – з 1791 по 1792 р. – київського [273, с. 35].

На початку XIX ст. у підпорядкуванні родини Тарновських знаходилось понад сто містечок, двісті сіл, а генеалогічне дерево переплелось з Милорадовичами, Бутовичами, Туманськими, Стороженками, Кулябками [389, с. 129]. Але заслужене визнання сім'я отримала не через зв'язки з українською старшиною та відомим

російським дворянством. Нині ми вивчаємо їх як благодійників, діяльність яких сприяла розвитку освіти, науки, культури й мистецтва в Україні.

Глибоке вивчення зовнішніх і внутрішніх факторів впливу на формування поглядів носіїв цього прізвища сприяє можливості повно й всебічно висвітлити уклад життя одного з найяскравіших її представників – В. В. Тарновського-молодшого, який був людиною різнопланової діяльності [331, с. 300].

Довгий час у науковій літературі датою народження діяча вказували 20 березня 1837 р. Однак, коли була відшукана метрична книга Покровської церкви с. Антонівка Пирятинського повіту Полтавської губернії (тепер Варвинського району Чернігівської області), у якій зазначалося, що в колезького секретаря В. В. Тарновського-старшого та його дружини Л. В. Тарновської, обох православного віросповідання, народився 20 березня 1838 р. син Василь, дані, які містилися в інших джерелах, виявились помилковими [361, с. 5].

У 1846 р. В. В. Тарновський-молодший був відправлений у Москву на навчання до приватного чоловічого пансіону Людвіга Еннеса. Цей вибір був цілком очевидним, адже «пансіон користувався відмінною репутацією і справді виправдовував себе чудовою постановкою викладання, якої досягав Еннес, вміло вербуючи талановитих вчителів серед молодих кандидатів, які закінчили курс Московського університету» [158, с. 299]. Достатньо згадати хоча б прізвище такого фахівця, як О. М. Афанасьєв, відомий літературознавець та дослідник духовної культури слов'янських народів. У роки перебування хлопця в пансіоні Олександр Михайлович навчав вихованців російської мови й історії. Викладачами французької мови був Є. Ф. Шор, німецької – Ю. К. Фелькель, латинської – Е. Ф. Клін. Викладанням всесвітньої історії займався російський публіцист, редактор, історик І. К. Бабст, а математики – заслужений професор Московського університету А. Ю. Давидов.

За відсутності документальних відомостей про роки навчання Василя Васильовича в пансіоні, єдиним джерелом, згідно з яким ми можемо з'ясувати, як він опанував науки, є листи матері – Л. В. Тарновської. Слід зазначити, що Людмила Володимирівна доклала багато зусиль, щоб її син отримав гарну освіту й став гідним

продовжувачем традицій відомих предків. В одному з листів від 22 серпня 1847 р. є такі рядки: «Тепер ти почав займатися в класах і в тебе мало вільного часу, але все ж, раз на місяць надсилай мені, мій ангел, свої відмітки, з яких я буду бачити, як ти навчаєшся» [95, арк. 13–13 зв.].

Однак, зі слів Л. В. Тарновської в листі від 22 січня 1851 р., робимо припущення, що у юнака якийсь час були труднощі з вивченням латинської мови: «Останній лист твій ми отримали, в якому ти жалієшся на труднощі з латинської мови, що ж робити мій ангел, без неї ти не зможеш вступити до університету. Потрібно труднощі перемагати працею і старанністю, без цього всі науки будуть важкі» [95, арк. 35]. Ще в одному листі йдеться про погані оцінки: «Милий Вася! Вчора я отримала відмітки твого навчання, з яких бачу, що ти погано вчишся й поводиш себе не добре, це мене дуже сильно засмучує...» [95, арк. 16].

Хоча в листі від 14 вересня 1850 р. батьки радіють успіхам і досягненням сина за рік: «Милий ангел мій Вася! Лист твій порадував мене і батька, коли ми прочитали що ти 4^й учень, і що хочеш бути завжди кращим за інших. Це твоє бажання нас тішить. Нехай Господь тобі допоможе у виконанні його, щоб бути хорошим учнем – варто тільки побажати бути їм, а потім намагатися вчитися добре, тоді й науки тобі будуть легкі. Я сподіваюся, що в наступному році, коли ми приїдемо, то пан Еннес буде задоволений твоєю старанністю» [95, арк. 24].

Слід зауважити, що в пансіоні існувала сувора дисципліна та ще не менш суворий контроль за її дотриманням, який здійснювався безпосередньо самим Еннесом і 5 наглядачами. За звичайні дитячі пустощі, порушення субординації, погане виконання уроків винуватців залишали без чаю, останньої страви за обідом, забороняли гратися з друзями в період рекреації, навіть залишали в закладі на свята. Хоча, ні карцеру, ні різок, які були популярні в середніх навчальних закладах у ті часи, тут не було [158, с. 300]. Чи не тому в кожному листі звучить прохання Л. В. Тарновської бути добрим і слухняним хлопчиком, не товаришувати з пустунами, а спілкуватися з гарними учнями. Таким чином, Людмила Володимирівна намагалася з самого дитинства виховати в сина почуття відповідальності за особисті вчинки.

У вересні 1851 р. В. В. Тарновського-молодшого для продовження освіти направили на підготовче відділення Головного військового інженерного училища в Санкт-Петербурзі. У навчальні заклади такого типу мали право вступати лише діти дворян. Вони повинні були бути абсолютно здорові й володіти знаннями, що відповідали їх віковому цензу [322, с. 82–83]. Іспити склалися з арифметики, алгебри, елементарних основ геометрії, історії, географії, французької та німецької мов, російської граматики й малювання.

Мабуть, спочатку в навчанні Василя Васильовича все складалося просто й легко, оскільки в одному із листів Л. В. Тарновська писала: «Дуже рада, що тобі подобається майбутнє твоє училище, яке згодом, я впевнена, ти полюбиш за те, що воно дасть тобі спосіб здобути освіту і стати людиною діловою...» [95, арк. 47 зв.]. Але з часом з'явилися перші труднощі: «Сумно нам було читати твого листа, де ти пишеш, що твої знання в науках виявилися дуже слабкі... ти не позбавлений здібностей, варто тільки посилити увагу на той предмет, який вчиш, і ти зрозумієш його, і тобі не буде важко. Зрозумій, дитино, необхідність навчання, полюби цю необхідність, і ти побачиш, що для того, хто хоче вчитися, зовсім не так важко, як ти думаєш» [95, арк. 53–53 зв.]. Мова йшла про геометрію, французьку й німецьку мови.

Попри те, що у 1852 р. В. В. Тарновський-молодший успішно склав іспити й був зарахований в інженерне училище (свідчить лист матері від 23 березня 1853 р.), він почав думати, що такий вибір навчального закладу є помилковим, і хотів вступити до Гвардії. Батьки негативно поставились до такого бажання сина, мотивуючи це тим, що матеріальне становище їх сім'ї було важким. «Друг мій, безцінний Васечко! Я впевнена, що ти зрозумієш написаний лист і мету, з якою він виховує тебе. Якщо ти нас любиш і цінуєш турботу про тебе, якщо ти розумієш, з якими труднощами тато дістає кошти на ваше виховання, то ти, мабуть, припиниш думати про Гвардію... Будь же мій ангел настільки розумним, щоб зрозуміти обставини твого батька на користь Інженерного училища» [95, арк. 81–81 зв.]. На кілька місяців вмовляння Л. В. Тарновської та В. В. Тарновського-старшого подіяли. Навесні 1853 р. Василь Васильович, мабуть, бажаючи потішити батьків, успішно

закінчив навчальний рік, але після цього залишив училище. Інженерна служба виявилась для нього не цікавою.

Наступним важливим етапом формування життєвих орієнтирів діяча став вступ на історико-філологічний факультет Імператорського університету св. Володимира в Києві. Л. В. Тарновська з цього приводу написала так: «Вчора був день, який вирішив твою долю, як закінчився цей день для тебе, потішить він мене?.. буду чекати до неділі, якщо не прийдеш, то значить, ти вступив до університету і 6го серпня я тебе обійму як студента» [95, арк. 124]. Лист недатований, але, ймовірно, іспит відбувся в липні 1853 р., оскільки в листі від 24 серпня 1853 р. Людмила Володимирівна піклується про репутацію сина вже як студента.

Значних відомостей про університетський період життя В. В. Тарновського-молодшого не збереглося. Тому, власне, щоб зрозуміти, який обсяг інформації отримував тогочасний студент, слід перерахувати усі дисципліни та види занять, які вивчались упродовж курсу. Обов'язковими для вивчення були «догматичне й моральне богослов'я; історія церкви та канонічне право; російське красне письменство в історичному та філологічному відношенні, історія російської словесності; римська словесність: автори, твори; всесвітня історія: стародавня, нова; слов'янські наріччя: давньослов'янська мова й слов'янські старожитності; психологія і логіка; грецькі автори; російська історія; педагогіка» [360, с. 185]. Також викладалися основи політекономії та статистики, французька, німецька мови, слов'янські мікромови: чеська, сербська, польська. Мистецька освіта та художньо-естетичне виховання забезпечувалося опануванням практичних навичок у так званих «вільних мистецтвах» (танцях, фехтуванні, музиці, верховій їзді та малюванні).

Відшукати документи про те, які з цих занять найбільше цікавили Василя Васильовича, не вдалося. Але саме в змісті листів за 1853 р. вперше з'являється обговорення теми верхової їзди. «Ангел мій Вася! Ти, здається, тепер тільки й думаєш про поїздку в Потоки, і про верхову їзду» [95, арк. 73]. До речі, на середину ХІХ ст. вмiла їзда та майстерне управління конем все ще залишалися атрибутом

привілейованості та престижу. І молодий Тарновський, зі слів М. В. Тарновського, їздив верхи дуже вправно [207, с. 148].

Ще одним захопленням, у якому меценат без перебільшень досяг справжнього успіху, стало малювання. Ще під час навчання в пансіоні Людвіга Еннеса він відправляв рідним свої картинки, просив купити олівці, акварель. В університетські роки вдосконалювати майстерність йому допомагав художник-графік О. О. Агін, який наприкінці 1850-х рр. поселився в Качанівці. Тривалий час його вчителем з живопису був О. Я. Волосков. На запрошення В. В. Тарновського-старшого він приїхав у Потоки, щоб навчити його сина вправно володіти пензлем й уміло використовувати фарби [263, с. 65]. Зокрема відомо, що робота над альбомом з малюнками місцевих садиб та їх інтер'єру велася В. В. Тарновським-молодшим під безпосереднім наглядом наставника. Ймовірно, мова йдеться про альбом 1857 р., у якому знаходилося 6 картин: ослін у Видубицькому монастирі; прорізі у рундуку будинку, збудованого прилуцьким полковником Галаганом; ослін у Бабенка, якому 100 років; будинок; начерк групи людей, які сидять біля вогню з припискою (рукою П. О. Куліша); хата [62, арк. 13]. Це єдиний відомий на нинішній день альбом, інформація про який збереглася в каталозі.

Під час навчання в університеті Василь Васильович починає займатися господарськими справами родинного маєтку. Це духовно зближує його з батьком, який був «рішучим противником кріпацтва й цілком віддався справі звільнення селян. Він брав участь, хоча й неофіційно, у розробці інвентарного положення про врегулювання особистих і земельних відносин між селянами та їх власниками в Південно-Західному краї, у 1858 р. увійшов до складу Чернігівського губернського дворянського комітету з питань поліпшення та облаштування побуту поміщицьких селян» [372, с. 313]. Про авторитет суспільного діяча свідчило його перебування у Вільдбаді під час нарад великої княгині О. П. Романової, участь у засіданнях Редакційної комісії у Санкт-Петербурзі.

«Я не можу виносити розладу своїх переконань з життям, тобто думати й відчувати одне, а робити інше – я присвячував своє життя не мріям про благо народу, а діяльно прагнув до того, переносив багато поневірянь і неприємностей, і

хотів бути вірним собі... Я впевнений, що знайду співчуття у твоїй шляхетній душі й не залишуся зовсім самотнім серед навколишньої розпусти», – ділився із сином своїми почуттями й думками В. В. Тарновський-старший в одному із листів [413]. Така позиція батька стала своєрідним взірцем для Василя Васильовича й справила величезний вплив на формування його світогляду та суспільних поглядів.

У 1859 р. В. В. Тарновський-старший разом з Л. В. Тарновською виїхали до Санкт-Петербурга для розробки проекту селянської реформи. На короткий час управлінням численних маєтностей почав займатись молодий Тарновський. Як результат, знайомство з виробничими процесами різних галузей принесло користь і господарству, і йому самому. У листі від 14 серпня 1859 р. Людмила Володимирівна зазначає: «... присутність твоя була корисною для господарства, а головне принесла тобі практичну користь. Ти ознайомився з тими предметами господарства, які були для тебе чужі. Тато сподівається, що з часом, ти будеш йому помічником, якщо захочеш серйозно займатися, вдатися в цю справу» [95, арк. 152]. А з наступною кореспонденцією пише, що з його розпоряджень очевидно, що він у майбутньому стане гарним господарем.

Після чергового термінового відрядження В. В. Тарновського-старшого в травні 1861 р. до Полтавського по селянським справам правління, господарем Качанівки знову залишився В. В. Тарновський-молодший. Проявом високої довіри до сина стало повідомлення від 15 травня 1861 р.: «Дорогий мій син Василь Васильович! Доручаючи Вам управління моїми маєтками, які знаходяться в Чернігівській і Полтавській губерніях, прошу Вас спостерігати за Парафіївським цукровим заводом, а також і за всіма іншими господарськими угіддями. Укладати умови на наймання робітників і посадових, на покупку і продаж продуктів, отримувати необхідні суми й ті платити, які йдуть від мене. Виконувати всі розпорядження уряду про введення в дію нового положення про селян, у відносинах до селян і дворових людей. Діяти в моїх маєтках замість мене на підставі зазначених положень. При розмежуванні земель з іншими власниками, виконувати замість мене всі постанови, зберігати цілісність і непорушність прав моїх в маєтках, захищаючи їх від будь-яких претензій і заволодінь, а для цього подавати в присутні місця й

начальницьким особам прохання, скарги, оголошення, всякого роду папери. Якщо ж Ви законно так робити не будете, сперечатися й заперечувати не буду» [91, арк. 1–1 зв.].

Грунтовний аналіз епістолярної спадщини громадського діяча дозволив стверджувати, що на початку 1860-х рр. В. В. Тарновський-молодший, виконуючи розпорядження батьків, почав також весь свій вільний час приділяти колекціонуванню українських старожитностей і качанівському парку. Мабуть, тому в нього виникли проблеми з навчанням. Про що свідчать оцінки, отримані на випускних екзаменах у травні-червні 1861 р.: з церковної історії – 2 ½ бали, зі стародавньої історії – 3. Решта іспитів пройшла без його участі (з невідомих причин) [361, с. 187]. Навіть Л. В. Тарновська не отримала відповіді на питання, чому її син не поїхав до університету, щоб скласти останній іспит для отримання атестату «дійсного студента» [95, арк. 91 зв.].

4 грудня 1866 р. помер В. В. Тарновський-старший. Наступного дня о 14 годині труна з покійником, на прохання сім'ї, була встановлена у Воскресенській церкві м. Чернігова. Через деякий час було отримано дозвіл на перевезення тіла до Качанівки.

Для того, щоб гідно попрощатися з турботливим батьком і люблячим чоловіком, родина вирішила зробити склеп. Всі турботи з його облаштування взяв на себе В. В. Тарновський-молодший. Виготовлення мармурової білої труни з 6 шматків він доручив Людвігу Ботту. З архівного документа ми дізналися, що майстер отримав 2800 руб. сріблом, які сплачувалися йому наступним чином: 500 руб. завдаток; 1 150 руб. по закінченню роботи, тобто 1 липня 1868 р.; 1 150 руб. при доставленні й установці на місці [94, арк. 5 а].

Над ескізом п'єдесталу Василь Васильович працював особисто. Доказом цього є відповідний запис: «За Вашим бажанням я переговорив з паном архітектором Монігетті стосовно запропонованого Вами п'єдесталу, який він вважає дуже хорошим, і на його думку найкраще зробити з сірого сердобольського граніту і поставити на передбачене Вами місце» [94, арк. 5 а]. Ця робота обійшлася діячу в 965 руб. сріблом.

Після похорон батька В. В. Тарновський-молодший став повноцінним господарем Качанівки. На момент ревізії голови Борзнянського повітового земства в серпні 1866 р. його нерухоме майно було оцінено в суму 44 700 руб. [93, арк. 8 зв.].

У Качанівці знаходились: двоповерховий будинок з двома флігелями на 50 кімнат; 4-х кімнатна кухня з коморою; стайня й сарай для екіпажу в дворі; оранжерея, теплиця й сторожова хата в саду; 2 водяних млини та кузня на ставку; 2 комори, кухня, сушня й стайня на гумні; вітряк на полі; сільська школа, 4-х кімнатний будинок. На хуторі Западня, орендованому кандидатом Держинського університету М. М. Грінером за 4 164 руб. сріблом на рік, були: житловий будинок; дві стайні; будинок контори; 3 хати для робітників; 2 комори; 2 клуні; сарай; сушня; вітряк; хата на полі. Також у селі Туркенівка був взятий в оренду за 100 руб. шинок [див. дод. А]. Передача землі в довгострокову оренду після реалізації реформи 1861 р. була звичною практикою [270, с. 58].

На середину 1860-х рр. у Парафіївській економії Василю Васильовичу, користуючись досвідом батька, вдалося правильно організувати ведення господарства та отримувати прибутки в умовах кризи поміщицько-кріпосницької економії. Зокрема, кількісне зростання населення с. Парафіївки (понад 5000), функціонування церкви, кількох крамниць, базару, лікарні було пов'язано зі значними досягненнями поміщика в питаннях модернізації цукрового заводу на території цього селища [154, с. 361]. Загальне враження від обсягів господарства діяча справляє також розмір недоїмки, сплаченої за період 1885–1886 рр. Чернігівському губернському акцизному управлінню. А це 67 532 руб. 26 коп. [79, арк. 11]. Зауважимо, сума податку залежала від отриманого підприємством чистого прибутку. Відповідно тривалий час при Парафіївському цукровому заводі він був значним.

Проте, попри значні успіхи, громадському діячу не вдалося уникнути ряду помилок, які не дозволили успішно завершити розпочаті В. В. Тарновським-старшим економічні перетворення. Причини його господарських прорахунків полягали у тому, що він оцінював економічний добробут виключно через необхідність фінансових ресурсів для найбільш ефективного забезпечення власних

колекціонерських ініціатив, а також можливості займатися облаштуванням качанівського парку.

Зокрема, про останнє захоплення В. В. Тарновського-молодшого дізнаємося з листів Л. В. Тарновської. В одних вона питає про оранжерею і за бажанням сина купує різні види квітів, дерев і кущів, в інших – хвилюється, що робота в парку забирає весь час і на виконання інших важливих обов'язків у нього не залишається сил. Хоча маємо зазначити, що саме витрати, які покривались шляхом прибутків, одержаних від господарської діяльності, дозволили перетворити територію Качанівки площею 500 гектарів у неповторний витвір мистецтва садово-паркової культури.

Помітний вплив на творчий розвиток особистості діяча мали погляди няні – Марії Борисівни. Самовідданість, благородство і безкорислива любов жінки сформували її авторитет у родині, а також силу виховного впливу. Співаючи народні пісні, розповідаючи численні легенди про звитяжне українське минуле й тяжке підневільне життя, вона змогла прищепити йому стійкий інтерес до народних традицій, звичаїв, історії рідного краю. Так, за спогадами М. В. Тарновського, у Качанівці Василь Васильович полюбляв, вбравшись в козацький одяг, зустрічати найближчих товаришів у садку біля хати «Поради», дотримуючись традиційних національних правил вітання гостей з хлібом та сіллю. [207, с. 176].

Цікаво, що такий одяг він вільно носив не тільки вдома. 29 серпня 1857 р. М. О. Вілінська про свою першу зустріч з В. В. Тарновським-молодшим написала, що бачила його у вишиваній сорочці, чемерці та синіх шароварах [90, арк. 19]. Не менш цікавий запис залишив у щоденнику О. Ф. Кістяківський. Начебто, під час однієї з розмов Василь Васильович згадав випадок, як одного разу до нього, вдягненого в український костюм, причепився поліціант. На що він відповів, що закону, який би забороняв носити український одяг, немає, а таємні повеління для нього не обов'язкові.

Не менш важливу участь у житті В. В. Тарновського-молодшого взяла його дружина – С. В. Тарновська. Вона народилася в сім'ї предводителя дворянства Прилуцького повіту В. П. Тарновського, який був відомий своїми значними

благодійними пожертвами. У 1879 р. була нагороджена знаком Червоного Хреста від Товариства опікування над пораненими й хворими воїнами під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

З великою любов'ю і шаною розповідав Василь Васильович про сімейне життя з Софією Василівною. Особливо любив згадувати їхнє весілля, на яке взув спеціально замовлене взуття, щоб здаватися трохи вищим поруч з нареченою. Цікавими є спогади М. В. Тарновського: «Добре пам'ятаю від'їзд красуні-нареченої до церкви у старовинному екіпажі, запряженого шестіркою білих коней, з їздовими, одягненими в біло-блакитні, шиті золотом, кунтуші. Пам'ятаю ілюмінацію та запалені смоляні бочки по проспекту, що вів до церкви, і масу вогнів на деревах, стрільбу гармат під час обіду й жахливий переляк нас, дітей. Весілля святкували по-царськи. Обіди, бали, полювання змінювали один одного, і сотня гостей веселилася на славу цілий місяць...» [208, с. 40]. Вінчатися громадський діяч хотів в українському одязі, але це викликало супротив з боку рідні.

Була у В. В. Тарновського-молодшого й негативна пристрасть, з якою доводилося миритися дружині, – жіноче товариство. Зокрема, Л. В. Тарновська в одному з листів писала: «Дивись Вася, не надто доглядай за Купочною, її наречений ревливий, ще тебе на дуель викличе» [95, арк. 142 зв.]. Через кілька десятків років про інтерес діяча до молодих дівчат згадував Д. І. Яворницький [214, с. 164]. Як з'ясувалося, від однієї із жительок с. Власівка у нього був позашлюбний син Василь, який отримав гарну освіту і був директором підприємства [399, с. 145]. Але все ж єдиною жінкою, до думки якої Василь Васильович прислухався, була Софія Василівна.

23 березня 1872 р. у подружжя народився первісток, якого за традицією назвали Василем. Коли дитині виповнився один місяць, В. В. Тарновський-молодший зібрав всіх жителів Качанівки й після хрестин з гордістю виніс нащадка на срібному блюдці говорячи жартома: «Ви бачте, панове, яке у нас вийшло сполучення: Тарновський одружився з Тарновською. З цього можна от що вивести: чи мій син од мене, чи він не від мене, а все ж таки він Тарновський... Як ви бачите, я трохи не доріс, а моя наречена супроти мене трохи переросла. Отже, тепер і не

знаю, чи буде мій син такий же коротун, як і я, чи буде такий герой, як дружина моя...»[354, с. 6].

Через 4 роки народилася дочка Софія. А ще через 4, 15 липня 1880 р., з'явився на світ син Петро. Після народження останнього нащадка С. В. Тарновська захворіла й, всупереч тогочасній кваліфікованій допомозі кращих спеціалістів, через 9 років померла в тяжких муках.

Втрата дружини негативно позначилася на подальшому житті В. В. Тарновського-молодшого. У 1897 р. він вирішив продати Парафіївську економію й улюблену Качанівку багатому цукрозаводчику П. І. Харитоненку. І. П. Житецький у листі до В. С. Житецької від 6 березня 1897 р. написав так: «У четвер масляної був у мене Василь Васильович Тарновський, заїжджав, залишив картку, звичайно, на 4^й поверх не міг піднятися... Два рази заходив я до нього в готель, звичайно, вдома не було – і на масляній і на 1^й день посту. Кажуть, що продає всі свої маєтки (Качанівку та інші) великому князю Михайлу Миколайовичу за 2 мільйони 200 тис. руб., а скромніші називають цифру 1 мільйон 400 тис. руб.» [32, арк. 1 зв.]. Згідно з купівельними документами від 27 квітня 1897 р. у власність Павла Івановича перейшли земельні угіддя та інвентар у Борзнянському, Конотопському, Ніжинському повітах Чернігівської губернії – 4833 дес., у Прилуцькому повіті Полтавської губернії – 563 дес. [401, с. 234–235].

Гроші, вторговані з продажу, він поділив на три частини: собі, доньці й сину Василеві. Петро закінчив життя самогубством, будучи неодруженим. До речі, В. В. Тарновський-молодший смерть найменшого сина переживав досить важко. О. М. Куліш у листах до своїх адресатів навіть хвилювалася, що, зважаючи на вік і складний стан здоров'я Василя Васильовича, «у смутку по сину» він теж може вмерти, і тоді «Україна зовсім осиротіє й література паде» [98, арк. 1 зв.; 101, арк. 1 зв.].

Після продажу маєтку, колекцію, бібліотеку й значну частину меблів було вивезено до Києва, у нове помешкання на розі Театральної площі й вулиці Великої Володимирської. Через деякий час свою колекцію українських старожитностей меценат подарував Чернігівському губернському земству.

13 червня 1899 р. В. В. Тарновського-молодшого не стало. Численні листи-співчуття з приводу смерті визначного громадського діяча надходили на адресу його дітей від редакцій журналів, товариств, державних та громадських організацій, друзів, однодумців.

12 липня І. С. Нечуй-Левицький у листі до М. С. Грушевського, відзначаючи надзвичайні заслуги Василя Васильовича в колекціонуванні українських старожитностей та створенні музею, повідомив, що поховали діяча 16 червня на Аскольдовій могилі поряд з дружиною, сином і матір'ю [192, с. 361–362]. На могилі поставили чотири плити з білого мармуру, у головах яких здіймався мавзолей, який закінчувався хрестом із рослинним орнаментом також з білого мармуру. Навкруги поховання – невисока залізна огорожа, у яку вмонтовано зображення ліри, а на дверцятах – гербовий щит [364, с. 115, 172–173]. У 1930-х рр., у зв'язку із знищенням київського некрополя, його прах був перенесений на Звіринецьке кладовище, де він у такому ж вигляді зберігається донині [415, с. 33].

Як бачимо, важливу роль у формуванні світогляду та утвердженні громадських поглядів В. В. Тарновського-молодшого відіграло національно-аристократичне походження, родинне виховання, станова освіта, а згодом – вплив соціокультурних подій у Російській імперії у другій половині XIX ст.

2.2. Вплив інтелектуального середовища на активну громадянську позицію В. В. Тарновського-молодшого

Важливу роль у формуванні В. В. Тарновського-молодшого як особистості відіграло не тільки родинне оточення, але й спілкування з прогресивною громадськістю та видатними представниками суспільної думки другої половини XIX ст., серед яких у нього були друзі, однодумці, наставники, порадики. Порізному склалися у нього стосунки з цими людьми через складні історичні умови і, що не менш важливо, через його непростий характер. Проте, інтелектуальне середовище діяча багато в чому визначило багатогранність його творчих зацікавлень, пошуків і діяльності.

Початок налагодження інтелектуальних зв'язків Василя Васильовича слід віднести до періоду здобуття освіти на історико-філологічному факультеті Імператорського університету св. Володимира в Києві. Зокрема, у ці роки він почав спілкуватися з першим ректором навчального закладу, фольклористом, істориком М. О. Максимовичем. Творчий доробок цього визначного діяча охоплював величезний діапазон. Він автор праць у сфері мовознавства, природознавства, історії, археології: «Малоросійські пісні» (1834 р.), «Звідки йде російська земля, за переказом Несторової повісті та за іншими старовинними писаннями російськими» (1837 р.), «Пісня про похід Ігорів, складена в кінці XII ст. на стародавній російській мові» (1837), «Українські стріли найдавніших часів» (1868 р.) тощо.

Немає сумніву: численні поради й рекомендації вченого-енциклопедиста, який досліджував зв'язок між княжим та козацько-гетьманським періодами, сприяли посиленню інтересу Василя Васильовича до української історії, традицій і звичаїв тих часів. Яскравим свідченням того є його перший лист до Михайла Олександровича, у якому він ділився з наставником планами на майбутнє, а в кінці підкреслив: «Бувайте ж здорові, добродію, пишіть до мене і давайте щирі Ваші поради. Не забувайте щирого й серцем прихильного до Вас землячка...» [47, арк. 1–1 зв.].

Взагалі, у студентські роки В. В. Тарновський-молодший познайомився з цілим гуртом молодих людей, що вже тоді вирізнялися своїми суспільними поглядами. Це В. Б. Антонович, О. М. Гудим-Левкович, В. М. Юзефович, М. П. Драгоманов. Довголітня дружба та творча співпраця з багатьма із них тривала упродовж всього життя. Промовистим аргументом на користь цього є те, що, починаючи з 1876 р. О. М. Гудим-Левкович безкоштовно віддавав у користування меценату одну із кімнат у своєму будинку на розі вулиць Лютеранської та Левашівської для розміщення в ній музею [411, с. 79].

Після смерті М. П. Драгоманова Василь Васильович намагався купити його розкішну бібліотеку для того, щоб передати її Науковому товаристві імені Т. Шевченка у Львові (далі – НТШ) на зберігання. Залишився лист М. І. Павлика, направлений у жовтні 1897 р. дружині Драгоманова, у якому йдеться: «Дорога Людмило Михайлівно! Позавчора був тут Тарновський, він зацікавився бібліотекою

Михайла Петровича і просив спитати йому, на його кошт, каталог. Знайдіть, будь ласка, якого-небудь студента, або і двох, нехай швидше переписуть, і пришліть мені. Кажіть писати не на грубих паперах. Гроші за відпис Т[арновський] пришле, як дістане каталог і рахунок за відпис. Т[арновський] майже певне зробить так, що та бібліотека буде куплена для Тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка]. Ціну я їй дав 3500 р[ублів]» [161, с. 511]. Однак, з нез'ясованих досі причин, унікальна книгозбірня перейшла у власність Вищого училища в Софії.

Плідна співпраця з В. Б. Антоновичем також варта уваги, оскільки її результатом стало написання істориком біографій гетьманів для альбому портретів історичних діячів із колекції українських старожитностей В. В. Тарновського-молодшого під назвою «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях і портретах» [275, с. 125].

У другій половині 1861 р. було засновано Київську громаду – молоде товариство української інтелігенції, яке займалося культурно-освітньою діяльністю і згодом відіграло значну роль у відродженні національної свідомості. Василь Васильович, підтримуючи зв'язок з деякими учасниками, близько увійшов до її кола. Зокрема, ми відшукали відомості, що, у 1870-х рр., композитор М. В. Лисенко використав у своїх театральних виставах речі з Музею українських старожитностей. Перша згадка про це стосується показу опери «Різдвяна ніч» у київському міському театрі в 1874 р., коли для створення більш видовищного дійства було залучено козацький одяг і зброю. У 1894 р. трупа іще одного активного члена громади М. П. Старицького хотіла скористатися реліквіями з козацького розділу зібрання на гастрольях у Львові [280, с. 26].

Звичайно, великий вплив на формування особистості В. В. Тарновського-молодшого, його уподобань та життєвої позиції справляло оточення батька. У молоді роки він отримав можливість спілкуватися з прогресивними представниками громадськості та суспільної думки: П. Г. Редькіним, П. О. Кулішем, О. В. Маркевичем, М. В. Гоголем, В. І. Резановим, А. М. Гороновичем, М. І. Гулаком, В. М. Білозерським та багатьма іншими. А в травні 1845 р. у Потоках відбулося знайомство з Т. Г. Шевченком.

Творчі зустрічі та спілкування з народним поетом справили значний вплив на світоглядні позиції В. В. Тарновського-молодшого [332, с. 90]. «Він приносив мені величезну радість, – розповідав Василь Васильович своєму племіннику через багато років, – Кататись. І з ким? З тим, кого я так, ще по-дитячому, обожнював – з Тарасом Григоровичем Шевченком» [207, с. 96]. Як пишеться на сторінках часопису «Киевская старина», у Потоках Тарас Григорович при заході сонця катався під спів народних пісень на поромі, на великому ставку [159, с. 32].

З великим сумом сприйняв В. В. Тарновський-молодший звістку про арешт кумира, з нетерпінням чекав його звільнення, подумки мріяв про нову зустріч. І сподівання здійснились. Влітку 1859 р., повернувшись в Україну, Т. Г. Шевченко знову відвідав Тарновських. У Качанівці за дорученням батьків, які виїхали на деякий час до Санкт-Петербурга, господарював молодий Тарновський. Наведений нижче уривок з «Життя українського поета Т. Г. Шевченка» дає вичерпне уявлення про те, якою була ця довгоочікувана зустріч:

«... він [Шевченко], одягнутий у своє парусине пальто й солом'яний капелюх, відправився пішки в будинок власника Качанівки, який щиро любив та поважав генія українського слова.

Двері в будинку були відкриті, в приймальні нікого не було. Поет піднявся по сходинках, декламуючи якісь вірші. Прислуга, яка сиділа в буфеті, почувши голос і кроки, вибігла на сходинки. Старий лакей одразу впізнав поета. Шевченко обійняв і поцілував його. Старого Тарновського не було вдома, на той час він був у Санкт-Петербурзі, а молодий, дізнавшись про приїзд Шевченка, вилетів йому на зустріч» [90, арк. 61]. М. В. Тарновський у своїх спогадах зазначав, що В. В. Тарновський-молодший досить детально розповів йому про цю зустріч, і вона дещо відрізнялася від тієї, яку подав О. Я. Кониський.

Як з'ясувалось, ця зустріч виявилась не менш важливою та радісною й для Т. Г. Шевченка. Це засвідчують: і автограф, залишений у родовому альбомі; і офорти, подаровані у день від'їзду; і написаний дещо пізніше у Санкт-Петербурзі лист, у якому він щиро дякував за гроші та теплу зустріч; і ще чотири відбитки

офортів, передані з листом; і звістка 30 вересня 1859 р. отримана від Л. В. Тарновської [291, с. 92].

Про взаємні симпатії та спільні захоплення говорила й інша кореспонденція. Так, у серпні 1860 р. поет доручив молодому Тарновському відправити 50 примірників «Кобзаря» Р. Д. Тризни на користь Чернігівської недільної школи, а інші 50 – М. К. Чалому, інспектору Другої київської гімназії. Через деякий час Василь Васильович повідомив, що доручення виконав, а от можливості відправити «Пам'ятники, видані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів» він немає, оскільки в Києві не знайшлося жодного екземпляру [48, арк. 1–1 зв.]. Цікаво, що Т. Г. Шевченко отримав повідомлення від Р. Д. Тризни, у якому останній цікавився, хто такий В. В. Тарновський-молодший і як його можна знайти, бо книги, які він мав переслати, так і не були отримані [185, с. 182–183]. Можливо через це Л. В. Тарновська в листі від 28 травня 1860 р. не тільки нагадує про книгу, але знову просить уточнити для розрахунків, скільки продано «Кобзарів». Слід зауважити, що в листі матір нарікає, що син дуже не обережно поводить себе з чужими грошима й не виконує вчасно даних обіцянок [95, арк. 180–180 зв.; 162, с. 377–378].

Аналіз подальшої кореспонденції дозволив стверджувати, що розпорядження Людмили Володимирівни та Тараса Григоровича було виконано не повною мірою: гроші, отримані з продажу книг, Василь Васильович запевнив, що відправить, а от четвертий том видання «Пам'ятники, видані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів» – ні.

Дізнавшись про смерть Т. Г. Шевченка, В. В. Тарновський-молодший, за повідомленням журналу «Основа», запропонував поховати народного поета в Качанівці, насипавши, за стародавнім народним звичаєм, високу могилу [234, с. 13]. Він також продовжив збирати меморіальну колекцію Кобзаря й став першим з українських громадських діячів, хто отримав дозвіл на публічне відзначення дня пам'яті Т. Г. Шевченка. У щоденнику О. М. Лазаревського зберігся такий запис: «1896 р. 25 лютого. Сьогодні перший раз була гласна панахида в Києві по Шевченку. Тарновський В. В. їздив до Ігнат'єва просити дозвіл панахиди за Шевченком. Служили в Георгіївській церкві. Народу було багато, але все відбулося

тихо» [40, арк. 21–21 зв]. Через рік подібний захід відбувся й в Санкт-Петербурзі. «26го лютого в Казанському соборі була у нас панахида по Костомарову, Шевченку й Кулішу. Багато, дуже багато зібралося народу. Бачив я попереду й голову Василя Васил[ьовича] біля Лебединцева, Мордовцева, Ковалевського, Костомарової та інших» [32, арк. 2].

У юнацькі роки Василь Васильович познайомився і з О. В. Марковичем. Ще в жовтні 1853 р. за порадою управителя Чернігівської палати держмайна Ф. П. Рашевського В. В. Тарновський-старший запропонував фольклористу посаду управителя в його родовому маєтку. Останній змушений був відмовитися, оскільки на той момент виконував відповідальне доручення – формування в Київській губернії кінно-підводної бригади й кінної роти для чинної армії. На початку наступного року В. В. Тарновський-молодший за дорученням батька завітав до родини Марковичів, щоб уточнити, у який термін Опанас Васильович виконає царський наказ. Конкретної відповіді він так і не отримав, хоча М. О. Вілінська, дружина, пообіцяла, що вони все ж неодмінно завітають у Качанівку.

Серпень – вересень 1854 р. сім'я провела в маєтку щедрих благодійників. «Опанас Васильович займався в Качанівці більше збиранням народних пісень і прислів'їв, ніж статистикою, проводячи цілі дні на млині», – розповідав В. В. Тарновський-молодший своїм знайомим, намагаючись пояснити, чому О. В. Маркович так поспішно покинув маєток, так і не отримавши грошей [209, с. 44]. Можливо, саме ці слова стали причиною того, що в науковій літературі з'явилося помилкове твердження, що необхідної роботи, за яку повинен був отримувати платню, діяч так і не виконав, тому В. В. Тарновський-старший вимушений був відмовитись від його послуг [407, с. 95]. Насправді причиною всього став один інцидент: фольклорист застав свою дружину в ліжку молодого Тарновського. У такій ситуації В. В. Тарновський-старший спочатку намагався вмовити О. В. Марковича залишитися, потім запропонував йому близько 10 000 руб. відступних, але Опанас Васильович навіть від грошей відмовився, попри тяжке матеріальне становище, і швидко разом з Марією Олександрівною виїхав до Києва [386, с. 283–284].

В. В. Тарновському-молодшому вдалося не тільки зберегти зв'язки з авторитетними друзями батька, а й значно розширити їхнє коло. Зокрема, у період важливих суспільно-політичних та економічних змін, що розпочалися в Чернігівській губернії одразу після селянської реформи, велику роль у процесі його інтелектуального зростання відіграла так звана «група людей шістдесятих років», на чолі якої в Борзнянському повіті стояв М. А. Імшенецький.

До складу групи входили: Н. Н. Вовк-Карачевський – член Борзнянської повітової училищної ради; Г. Н. Вовк-Карачевський – на той час член Борзнянського повітового у селянських справах присутствія, згодом голова Борзнянської повітової земської управи (1892–1899 рр.); В. Н. Вовк-Карачевський – громадський діяч, перекладач, член Київської Старої громади; І. І. Петрункевич і В. О. Савич – гласні Борзнянського повітового та Чернігівського губернського земського зібрань, мирові судді.

Попри те, що коло знайомих Василя Васильовича не викликало особливих симпатій у більшості учасників, він все ж приєднався до нечисленної групи із самого початку. Як згадував І. І. Петрункевич: «... ми не бажали ставити В. В. Тарновського в не зовсім зручне становище, покладаючи на нього доручення, які могли утруднити його в його колі. Проте, ми нічого не приховували від нього, тобто він користувався нашою повною повагою та довірою» [174, с. 106–107].

Від початку 1860-х рр., перебуваючи на посаді мирового посередника, В. В. Тарновський-молодший познайомився з О. М. Лазаревським, який тільки-но закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету і, виявивши бажання потрапити в число тих, хто впроваджував положення про скасування кріпацтва, почав наполегливо домагатися відповідної посади від уряду.

М. П. Василенко стверджує, що між громадськими діячами одразу склалися приятельські стосунки, які водночас не можна було назвати дуже близькими. Причиною цього було те, що вони належали до різних соціальних прошарків: дещо поміщицька психологія Василя Васильовича певною мірою суперечила демократичним поглядам Олександра Матвійовича [258, с. 64]. Але, попри це, О. М. Лазаревський в пореформені роки не припинив спілкування з

В. В. Тарновським-молодшим. На нашу думку, для цього існували конкретні підстави: їхні спільні інтереси щодо видання друкованого органу Старої громади – «Киевской старины», а також прагнення зберегти історико-культурну спадщину українського народу.

На міцність стосунків та повну довіру, якою користувався Олександр Матвійович у Василя Васильовича, вказує те, що він одним з перших отримував звістку про приїзд до Києва Тарновського. І якщо з якоїсь причини історик не вдалося зайти в гості, то пізно ввечері того ж дня біля під'їзду його помешкання зупинялася карета, з якої виходив, ледве рухаючись, хворий меценат і піднімався на другий поверх, щоб годину-другу поспілкуватися з товаришем [259, с. 283].

Починаючи з 1888 р., коли фактичне редагування історичним часописом взяв на себе О. М. Лазаревський, В. В. Тарновський-молодший, взимку, майже кожні два тижні влаштовував так звані «суботи». Це були нетипові редакційні збори з їх діловою стороною обговорення питань щодо видання журналу. За спогадами самих учасників, у приємній та невимушеній атмосфері вони ближче знайомилися й пізнавали один одного, обмінювалися різноманітною інформацією, розширювали необхідні контакти.

За словами М. В. Стороженка, для Василя Васильовича «превеликою було втіхою, як сходилися до нього гуртом співробітники «Киевской старины», серед яких були В. Б. Антонович, М. В. Шугуров, О. О. Андрієвський, В. П. Науменко, М. П. Василенко, Н. Молчаневський, Є. К. Трегубов, М. В. Лисенко, В. П. Горленко, Я. М. Шульгин, К. П. Михальчук [352, с. 237].

Звичайно, О. М. Лазаревський також належав до числа цих прогресивних діячів. Він залюбки й регулярно проводив свій час у київському помешканні В. В. Тарновського-молодшого, про що свідчать його численні щоденникові записи. Наведемо один з них за 2 січня 1893 р.: «Сьогодні у В. В. Тарновського зібралася редакція «Киевской старины». Був тут між іншими й Дудка-Степович, якого називають безсумнівним побічним сином Галагана. Віце-губернатор Левашов – відомий брехун і базікало. Привіз Анастасеву лист, що він, Левашов, є [...] стародавнього православного прізвища» [206, с. 141].

Слід зазначити, що меценат кожен черговий приїзд історика до нього сприймав з невідомою радістю. Як тільки з Підлипного надходила телеграма з повідомленням, що історик у компанії найближчих друзів хоче відпочити в Качанівці, на станцію Плиски одразу відправлялося кілька екіпажів. Так, у листі до М. П. Василенка від 2 липня 1892 р. О. М. Лазаревський писав, що не міг виконати доручення, бо разом зі значною кількістю «знатних иностранцев» ненадовго заїхав до В. В. Тарновського-молодшого [187, с. 337]. Серед приїздних були передусім співробітники «Киевской старины»: П. Г. Житецький, В. П. Науменко, О. І. Левицький, М. В. Шугуров та інші.

Важливим сегментом у відносинах громадських діячів був пошук і збереження української минувшини. Так, у збиранні експонатів і створенні Музею українських старожитностей О. М. Лазаревський брав активну участь не тільки порадами та вказівками, але й постійним заохочуванням купувати різноманітні цінні речі, підбадьорюванням витратити на них чималі гроші [183, с. 84]. Зокрема, у 1889 р., коли історик випала можливість придбати до власної колекції дев'ять фамільних портретів чотирьох поколінь Полетиків, Ілляшенків і Гамалії, але матеріальний стан не дозволяв йому купити все самому, він направив їх частину до Василя Васильовича. Останній, недовго думаючи, придбав за 300 руб. (кожний по 150 руб.) портрет Лубенського полковника М. Р. Ілляшенка, а також портрет бунчукового товариша А. П. Полетика в козацькому службовому костюмі. Пізніше, саме ці реліквії Олександр Матвійович неодноразово використовував у своїх наукових працях [37, арк. 1 зв.].

Принагідно зазначимо, що від самого початку В. Б. Антонович, до якого звернувся за консультацією молодий І. М. Полетика, радив продати усі без винятку портрети В. В. Тарновському-молодшому. Але, за словами В. П. Горленка, Іван Михайлович погодитися на таку пропозицію не міг, тому що «це хоча й погорілий, але все ж пан з усіма характерними приналежностями цієї породи» [35, арк. 1–1 зв.]. До того ж існувала висока ймовірність, що Василь Васильович, у зв'язку з тим, що деякі твори пошкоджені й не написано слово «малоросійське», не захоче їх придбати [172, с. 279–280].

Зрозуміло, що В. В. Тарновський-молодший високо цінував допомогу, яку надавав О. М. Лазаревський як професійний науковець у формуванні колекції українських старожитностей, тому неодноразово виконував його відповідальні доручення. Наприклад, взимку 1888 р., на особисте прохання історика, він взяв із собою до Санкт-Петербурга 18 примірників першого випуску «Опису старої Малоросії» для передачі їх Г. О. Милорадовичу.

У другій половині 1890-х рр., остаточно переїхавши до Києва після продажу Качанівки, Василь Васильович побачив в особі Олександра Матвійовича небайдужого співучасника-свідка його життєвих негараздів. Фактично О. М. Лазаревський став одним із небагатьох людей, кому В. В. Тарновський-молодший цілковито довіряв. Навіть попросив бути свідком при складанні його духовного заповіту. У листі до М. В. Шугурова від 5 листопада 1897 р. історик так прокоментував цю подію: «Тиждень тому, пізно ввечері, посилає за мною Тарн[овський] і просить з'явитися для свідoctва на духівниці. Я навіть злякався. Приходжу й знаходжу заповіт, яким він розподіляє весь капітал між дітьми, а музей заповідає Чернігівському земству... Я заспокоївся. А сьогодні чую, що В. В. [Тарновський] раптом знімається, з тільки що влаштованої ним квартири, і їде за кордон... Шкода, не буде місця збиратися» [187, с. 359].

Цікаво відмітити, що прізвище Тарновського в останні роки його життя згадується у щоденнику історика майже на кожній сторінці [355, с. 120]. Багато записів містять інформацію про заходи щодо вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, у яких Олександра Матвійовича хвилює питання, що буде, коли «добродушного» мецената, який одноосібно організовував такі вечори на власні кошти, не стане.

Як бачимо, спільне захоплення українською минувиною двох громадських діячів з часом переросло у справжні щирі дружні відносини. Вони постійно радилися, ділилися творчими планами, досягненнями, переживаннями, особистими проблемами. Не дивно, що телеграму з повідомленням про безнадійний стан В. В. Тарновського-молодшого О. М. Лазаревський отримав 12 червня 1899 р. (наступного дня діяча не стало) від С. В. Тарновської, доньки. Без сумніву, це була

надзвичайно трагічна подія в житті родини, яка повідомлялася в першу чергу найближчим людям.

Наприкінці 1880-х рр. до товариства В. В. Тарновського-молодшого приєднався іще один яскравий представник прогресивної громадськості, юрист М. В. Шугуров. А сталося це так. У 1887 р., отримавши посаду члена Київської судової палати, М. В. Шугуров познайомився з О. М. Лазаревським, з яким одразу знайшов спільну мову і став гостювати в його будинку в Підлипному Конотопського повіту. В один із таких візитів Олександр Матвійович запропонував Миколі Васильовичу поїхати разом з ним до Качанівки. Надзвичайно гостинні господарі, прекрасні краєвиди садиби, очевидно, припали до душі діячу, оскільки після цього він залюбки супроводжував історика чи не в кожній його поїздці до Василя Васильовича.

Про це свідчить унікальна світлина, зроблена скоріш за все в один із останніх візитів. На призьбі так званої «хати-поради» посередині сидить В. В. Тарновський-молодший, ліворуч від нього – О. М. Лазаревський, а праворуч – М. В. Шугуров [див. додаток Б]. У 1902 р., вже після смерті всіх трьох діячів, на сторінках часопису «Киевская старина» було опубліковано статтю М. П. Василенка «Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова», у якій знаходився малюнок, зроблений з цієї фотографії [329, с. 103–104].

На нашу думку, рідкісна спостережливість літератора, його чесність, порядність, прагнення зробити свій внесок у шевченкознавство дозволила йому дуже швидко увійти в коло близьких знайомих В. В. Тарновського-молодшого. З боку Миколи Васильовича пошукова робота Василя Васильовича також цілком заслужено отримала щире повагу до себе: «навіть хто-небудь віддавався цій справі з такою старанністю, з такою готовністю приносити жертви» [427, с. 131].

Без сумніву, нова сторінка ствердження інтелектуальних комунікацій мецената розпочалася зі створенням багатопрофільного науково-історичного журналу «Киевская старина», який став центром тяжіння для тогочасних прогресивних і креативних людей. Принагідно зазначимо, що меценат не тільки збирав у себе на квартирі членів редакції часопису. За згадками й відповідними

записами головного редактора він постійно робив грошові внески на покриття великих щорічних дефіцитів за його видання [170, с. 145]. Крім того, у підрозділі «Документи, повідомлення, замітки», що вмщував невеликі за обсягом матеріали, які стосувались знакових подій у країні, різноманітна добірка статей була присвячена колекціонеру і його музею. Ці розвідки, звичайно, різняться за своїм фаховим рівнем. Одні були написані дослідниками-аматорами, які відстоювали власну позицію щодо тогочасного процесу модернізації української еліти. Інші – виконані відповідно до вимог наукового дослідження. Та при всій різноманітності можна простежити одну особливість – В. В. Тарновський-молодший зображується на сторінках журналу як один із громадських діячів, що присвятив своє життя безкорисливій праці, меценатству, колекціонуванню, археологічним дослідженням [334, с. 18].

З ініціативи Василя Васильовича в 1898 р. до журналу потрапило листування П. О. Куліша з В. В. Тарновським-старшим. Судячи з листів, відібраних і скопійованих редакцією, українських діячів єднали тісні й дружні зв'язки. Після смерті батька В. В. Тарновський-молодший не перервав творчих контактів з письменником, навіть більше, продовжив виконувати відповідальні доручення й фінансувати його видавничу справу. Красномовним свідченням цього є численна епістолярна спадщина, у якій діячі докладно розповідали один одному подробиці родинного побуту, а також найцікавіші новини літературного та культурно-освітнього життя в Україні.

Достеменно невідомо, коли саме Василь Васильович познайомився із Пантелеймоном Олександровичем, проте аналіз кореспонденції дав підстави стверджувати, що їхні активні зустрічі й спілкування розпочалося ще в студентські роки В. В. Тарновського-молодшого. У той час П. О. Куліш, перебуваючи в центрі літературного та громадського життя, певною мірою спрямував молодого хлопця на шлях колекціонерської діяльності. Так, у листі від 23 липня 1860 р. він звернув його увагу на розпродаж гарних портретів українських панів XVI чи XVII ст., а також козацьких значків та стародруків Чернігівської та Новгород-Сіверської друкарень із

колекції Горшковського [7, акр. 63]. За кілька років до цього розповів про можливість купівлі 17 акварелей Т. Г. Шевченка.

У свою чергу, меценат власним коштом довгі роки купував письменнику та його дружині останні книжкові новинки: копії перекладу українською мовою п'єси В. Шекспіра «Каріолана»; поему Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», яка була видана на початку 1886 р. у великому форматі «In folio» з ілюстраціями графіка О. Г. Сластіона в друкарні О. С. Суворіна; видання творів Д. Байрона в оригіналі та багато чого іншого.

На щирість відносин та повну довіру вказувало й те, що після жорстокої критики з боку сучасників, Василь Васильович став одним із перших, хто отримав листа від Пантелеймона Олександровича з проханням оцінити його нову поему «Куліш у Пеклі». Очевидно, письменник все ж таки прислухався до думки В. В. Тарновського-молодшого, бо подякував йому за гарні поради та коментарі, за якими зробив суттєві уточнення у власній роботі.

Досить докладно ділився П. О. Куліш з В. В. Тарновським-молодшим подробицями майбутніх літературних планів – заснування власного друкарського органу, видання «Історії українського козацтва до Богдана Хмельницького», переклад текстів Святого Письма українською мовою тощо. Нерідко їхнє спілкування велося навколо якихось культурних чи суспільно-політичних подій та дат: відкриття журналу «Киевская старина», функціонування друкарні в Женеві, посилення цензурного контролю у справах друку зі сторони царського уряду. Часто обмін думками стосувався життя та діяльності таких яскравих представників української інтелігенції, як публіциста П. А. Грабовського, книготорговця М. Димета, перекладачки М. О. Вілінської, письменниці О. М. Білозерської-Куліш, політичного діяча М. І. Павлика, організаторки жіночого руху Н. І. Кобринської, мецената Г. П. Галагана.

Ще однією спільною темою були особисті проблеми й родинні справи. У квітні 1872 р. Пантелеймон Олександрович пояснював Василю Васильовичу, що через господарські справи, він не мав можливості відповісти на його запрошення приїхати в гості [196, с. 43]. Слід зазначити, що письменник досить часто

користувався гостинністю мецената, іноді навіть в ультимативній формі повідомляв про своє бажання приїхати до нього. У свою чергу, Тарновського завжди радо зустрічали в маєтку Кулішів на хуторі Мотронівка. «Завтра буду рано вранці у Вас на Ганиному хуторі... дуже радий буду бачить Вас і добру, шановну нашу Ганну Михайлівну Барвінок», – читаємо в листі від 1 листопада 1896 р. [13, арк. 1].

Виняткову відвертість підтверджує і лист, у якому Василь Васильович, бажаючи родині Кулішів «гарненько» зустріти Новий рік, повідомляє, що «пише мало бо треба зараз лізти у ванну» [13, арк. 1].

Слід згадати й про фінансову складову взаємовідносин двох діячів. Якщо звернути увагу на матеріальне становище П. О. Куліша, то ми бачимо, що він неодноразово звертався до всіх своїх знайомих, серед них і до В. В. Тарновського-молодшого, з проханням виділити йому гроші. У 1876 р. Пантелеймон Олександрович в листі до одного із кореспондентів навіть написав, що у першій половині 1860-х рр. через надмірне захоплення українською ідеєю він не тільки не міг розрахуватися зі старими кредиторами, але й ще більше влазив у нові борги. Фінансові труднощі демонструє і намір продати Василю Васильовичу 21 десятину лісу й сінокосу за 2 000 руб. Вочевидь, саме під тиском згаданих вище обставин письменник погодився на посаду державного чиновника Російської імперії у Варшаві.

Отримавши високооплачувану роботу в управлінському апараті, П. О. Куліш значно покращив власні статки і вже в липні 1866 р. повідомив В. В. Тарновського-молодшого про можливість виплатити йому частинами суму 3 660 руб., позичену ще у В. В. Тарновського-старшого. [302, с. 341]. Зрозуміло, Василь Васильович відмовився взяти ці гроші, продовживжуючи матеріально допомагати Пантелеймону Олександровичу, який з часом покинув кар'єру чиновника через поганий стан здоров'я.

Про сердечні стосунки діячів свідчив той факт, що вони завжди зверталися один до одного з почуттям глибокої та щирої теплоти, приязні та взаємоповаги. Ось кілька прикладів: «Ой Василю Василю, Любая дитино!..», «Коханий земляче Василю Васильовичу!», «Юноша благий...», «Коханий Паничу...», «Милостивий

Государю...», «Високошановний добродію Пантелеймон Александрович», «Високоповажний і Шановний добродію...».

Як видно з вищенаведених даних, знайомство та довголітня дружба з П. О. Кулішем відіграли неабияку роль у житті В. В. Тарновського-молодшого з кількох причин. По-перше, їх суттєва різниця у віці (19 років) забезпечила сильний вплив письменника, людини емоційної, цілеспрямованої, схильної до беззастережного відстоювання власних ідей та напрацювань, на формування характеру й світоглядних позицій В. В. Тарновського-молодшого. Фактично особисті контакти та епістолярний зв'язок Пантелеймона Олександровича з Васильом Васильовичем сприяли включенню останнього у вирішення широкого спектра літературних проблем тогочасного періоду. По-друге, П. О. Куліш, який був добре знайомий з вітчизняною і західноєвропейською літературою, вивчав Спінозу, Декарта, Бекона, заклав міцний фундамент читацької культури мецената. І хоча П. О. Куліш у взаєминах з В. В. Тарновським-молодшим досить часто був занадто самовпевненим, гостро критичним, суперечливим, нестерпним й вибагливим – це не стало на заваді творчому єднанню двох визначних громадських діячів.

Спільні інтереси та взаємні симпатії пов'язували Василя Васильовича і з родиною Біляшівських. Красномовно цей факт підтверджує один із його листів до настоятеля Стрітенської церкви Феодота Івановича. У ньому він повідомляє про стан свого здоров'я і грошові проблеми: «Страшна хвороба до того вразила мене, що я, і по теперішній час, не можу прийти до здоров'я. Лікарі суворо заборонили мені виїжджати з дому до повного одужання, а одужання моє надзвичайно повільно рухається вперед... Обставини мої грошові за цей час значно підірвані. Я тепер сиджу майже без грошей. Вам шановний о. Федот, треба б послати грошей більше але, сердечно прошу Вас пробачити мене. Я після свят постараюся, якнайшвидше бути в Києві й доправити Вам гроші. Будьте вельмишановний о. Федот, та моїм дітям батьком під час свят, і не давайте їм сумувати. Від душі бажаю Вам і сімейству Вашому весело зустріти й провести прийдешні свята й новий рік, і щоб послав Вам Господь добре здоров'я з усіма його милостями» [69, арк. 1–2].

У нас немає певних фактів, щоб на підставі їх з остаточною документальною точністю ствердити, коли саме меценат познайомився із сином отця Феодота, Миколою, співпраця яких дозволила поповнити скарбницю української культури знахідками часів Київської Русі. Єдине, що можна точно сказати, – археологічна діяльність М. Ф. Біляшівського збігається з початком його розкопок на Княжій горі за фінансової підтримки В. В. Тарновського-молодшого [289, с. 130].

Після двох сезонів важких польових робіт колекція археологічних знахідок (близько 2000) переходить у руки Василя Васильовича [417, с. 81]. Сам Микола Федотович у 1892 р. від'їжджає до Москви й вступає на природничий факультет університету як вільний слухач, де переважно працює під керівництвом професора Д. М. Анучіна над доісторичною археологією та антропологією [299, с. 116]. У жовтні того ж року його обирають членом Московського товариства природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті та членом-кореспондентом нумізматичного товариства.

Живучи у Москві, археолог продовжує спілкуватись з громадським діячем, а також отримувати від нього допомогу. У фондах ІР НБУВ ми відшукали цікавий лист, у якому В. В. Тарновський-молодший радить М. Ф. Біляшівському повернутися в Україну і скористатися його зв'язками для працевлаштування в київський історичний музей [70, арк. 1–1 зв.]. Але восени 1893 р. археолог прийняв пропозицію І. Я. Рудченка зайняти місце завідувача Архіву Фінансового управління Царства Польського при Варшавській казенній палаті. Цікаво, що перш ніж вирушити до Варшави він відвідав В. В. Тарновського-молодшого в його родовому маєтку [260, с. 4].

За три роки перебування за кордоном Микола Федотович одержав величезну кількість листів, у яких Василь Васильович просив його чи то розшукати якісь матеріали, чи поробити з них копії. Надалі зв'язки двох відданих своїй справі діячів не припинилися. Вони високо цінили думку один одного, тому часто радились, обмінювались предметами старовини й інформацією щодо нових знахідок. «Зараз, вельмишановний Миколо Федотович, їду на Княжу гору й повертаюсь вранці в п'ятницю. Невже Вас не застану? Сповістіть мене, де знайдені речі (срібні) з

останніх двох скарбів...» [71, арк. 1]. Нині можна з усією впевненістю стверджувати, що В. В. Тарновський-молодший зацікавився археологією тільки завдяки М. Ф. Біляшівському [89, арк. 7].

Творчий інтелектуальний зміст мало спілкування В. В. Тарновського-молодшого з Д. І. Яворницьким. Їх знайомство, яке відбулося в січні 1885 р. у помешканні М. І. Костомарова, не було випадковим. Справа у тому, що Микола Іванович був своєрідним наставником обох чоловіків. Він чудово знав про їхнє спільне захоплення козацькою минувиною, тому одночасно запросив до себе на квартиру, щоб відповідним чином спрямувати їх діяльність у єдиному напрямі.

Перша зустріч з Василем Васильовичем в Санкт-Петербурзі залишила якесь неоднозначне враження в пам'яті Дмитра Івановича. У своїх спогадах він написав, що до Миколи Івановича приїхав «якийсь жилуватий, худорлявий, поморхлий панок, з лисуватою головою, зате з чорними довгеними обвислими вусами» [389, с. 136–137]. Зі сторони В. В. Тарновського-молодшого енергійний та добре освічений історик отримав позитивну оцінку, оскільки з того часу на нього з нетерпінням чекали в родовому маєтку.

Безпосередня співпраця діячів розпочалася після організації Д. І. Яворницьким у 1886 р. чергової дослідницької експедиції по місцях вольностей Запорозької Січі, з метою уточнення уже зібраних в попередні роки матеріалів для книги «Поїздки по Запоріжжю» [278, с. 17–18]. Наприкінці року з'явилися перші труднощі. Детальне дослідження значного регіону, укладання топографічних карт, планів, схем, записи фольклорних матеріалів, виявлення етнографічних й історичних джерел потребували значних фінансових ресурсів, яких в нього не було. Зрозумівши це, Дмитро Іванович вирішив знайти небайдужу людину, яка б добровільно взяла на себе грошові витрати й таким чином врятувала його наукові пошуки. Тому влітку 1887 р., скориставшись давнім запрошенням родини Тарновських, він цілеспрямовано заїхав у Качанівку. Про цю гостину, зокрема, йдеться в його листі до Я. П. Новицького від 16 червня 1887 р.

В. В. Тарновський-молодший радо зустрів Д. І. Яворницького, оскільки відзначив його честю залишити автограф у спеціальному альбомі. На схилі віку

історик розповідав, що його підвели до спеціального столу, на якому лежала красива книга, в якій він побачив прізвища відомих українських діячів, серед яких, з того часу, з'явилося і його» [214, с. 142–143].

Після чудової зустрічі Дмитро Іванович, керуючись вищезазначеними мотивами, одразу поділився з Василем Васильовичем своїми планами здійснити подорож по місцях розташування всіх Запорозьких Січей. У свою чергу, колекціонер, прагнучи поповнити своє зібрання новими реліквіями, люб'язно погодився допомогти йому в цьому. Незабаром на історика чекала ціла експедиція, до складу якої, крім В. В. Тарновського-молодшого і його камердинера Марка, ввійшли полковник Є. З. Корбут з двома фотографами, Х. Х. Забутний, доктор Галин, мистецтвознавець В. П. Горленко, художник Ф. Ф. Бондаренко [380, с. 34].

Одному зі своїх кореспондентів Дмитро Іванович писав, що влітку 1887 р. він з Васильом Васильовичем подорожував від першого порогу Кодака до р. Підпільної, де було зроблено багато унікальних фотографій [167, с. 48]. Серед значної кількості раритетних світлин для нашої розвідки найціннішими стали три. Перша зроблена біля високої скелі Монастирської, або Царициної. На ній В. В. Тарновський-молодший стоїть, пильно вдивляючись вперед, а Д. І. Яворницький сидить поруч в білій сорочці [див. додаток В., рис. В. 1.]. Друга, де на кормі човна розмістився лоцман Костиря, за ним Василь Васильович, потім Дмитро Іванович, а ще далі 4 лоцманів, сфотографована Є. З. Корбутом біля острова Перуна [див. додаток В., рис. В. 2.]. Третій фотознімок зафіксував мандрівників у компанії панів Миклашевських на лівому березі Дніпра біля каменю Богатиря. У 1892 р. деякі із цих фотографій («Камінь Богатир над Дніпром», «Камінь Перун на Дніпрі») були репродуковані на сторінках журналу «Зоря». Про це, зокрема, згадував Б. Д. Грінченко в листі до Д. І. Яворницького, намагаючись отримати докладний опис всіх світлин, щоб внести ці дані в новий каталог [164, с. 122].

Після подорожі Д. І. Яворницький, згадуючи й оцінюючи В. В. Тарновського-молодшого, зробив такий висновок, що це людина «напівзнівечена і є суміш добра й зла» [214, с. 168]. З одного боку історик розумів, яку кількість грошей колекціонер витрачав на пошук та збереження козацьких старожитностей, але з іншого не міг не

відзначити його непростий характер. Зокрема, Я. П. Новицькому він розповів, що йому часто доводилося відчувати незручність через неприпустиму поведінку В. В. Тарновського-молодшого, спочатку в церкві, що знаходилась в с. Старий Кодак, далі в саду М. О. Синельнички неподалік від Ненаситецького порогу, а також на Дніпрі.

У 1888 р. Д. І. Яворницький, несподівано для себе самого, знову скористався послугами мецената. А сталося це так. Під час раптової зустрічі в Санкт-Петербурзі науковець розповів, що через пихатість професора М. П. Кондакова він ніяк не отримає можливості ознайомитися з козацькими військовими клейнодами, які потрапили до Ермітажу разом з колекцією лицарських старожитностей. Василь Васильович вирішив виправити таку ситуацію і того ж дня влаштував екскурсію до музею [214, с. 169].

Остання зустріч діячів, яких об'єднало спільне захоплення – історія козацьких часів, відбулося в петербурзькому помешканні Ю. В. Швебе восени 1888 р. За словами історика, тоді він став свідком молитви знаменитого цілителя та провидця І. Кронштадтського за здоров'я хворої дружини В. В. Тарновського-молодшого – С. В. Тарновської. Принагідно зазначимо, що з Софією Василівною в Дмитра Івановича склалися теплі й доброзичливі стосунки. Красномовно цей факт підтверджує один із листів, у якому жінка повідомляла, що скоро буде в Санкт-Петербурзі, а також розповідала про приїзд до Качанівки закордонного гостя й професорів з Одеси й Москви [398, с. 146].

Як бачимо, міжособистісні взаємини В. В. Тарновського-молодшого і Д. І. Яворницького сформувалися на базі спільних захоплень. У переважній своїй більшості з боку історика існував лише дослідницький інтерес: наукові експедиції, які стали можливими за матеріальної підтримки мецената, участь у підготовці каталогу колекції старожитностей (зокрема козацького відділу), популяризація музею (спілкувався з І. Ф. Барщевським щодо фотофіксації колекції). З боку Василя Васильовича було неприховане бажання, користуючись порадами справжнього фахівця, поповнити власну колекцію унікальними козацькими реліквіями.

Під час поїздки по місцях славного Запоріжжя до товариства В. В. Тарновського-молодшого та Д. І. Яворницького приєднався дійсний член Імператорського Російського географічного товариства Я. П. Новицький. Внаслідок тривалого спілкування з Яковом Павловичем у руки колекціонера потрапили унікальні предмети козацької матеріальної культури.

Не можна не згадати того факту, що Яків Павлович виступив своєрідним посередником між Василем Васильовичем і Дмитром Івановичем, яким не завжди вдавалося досягти взаємного розуміння. Зокрема, він зумів виправити ситуацію, у якій Д. І. Яворницький, обурений манерою поведінки В. В. Тарновського-молодшого, вже у перші місяці екскурсії хотів відмовитися подорожувати з ним далі. На що йому Я. П. Новицький зауважив: «Хіба ж ти бачив де-небудь те, щоб великі пани та були без химер та дивацтв, та без дуріння? Отже, не дуже зважай на те. Адже ти знаєш про те, скільки той Тарновський натягав до себе різного козацького добра... Він і тут у нас багато добра порятує від загибелі. Побори себе, заспокой серце своє, голубе. Уже одне те, що на нас звернув увагу такий великий пан, як Тарновський, уже те добре: може на тому багатому науковому матеріалі, який він тут назбирає, наша наука розквітне пишним квітом» [214, с. 165–166].

На початку 1880-х рр. В. В. Тарновський-молодший почав спілкуватися з К. М. Скаржинською, яка тільки-но повернулася з-за кордону з неймовірним бажанням створити власну збірку старожитностей, мистецтва і природи.

Для того щоб уявити розміри тогочасних музейних колекцій К. М. Скаржинська у 1883 р. організувала собі поїздку до Москви й Санкт-Петербургу, де, керована настановами Ф. І. Камінського, відвідала Ермітаж, Історичний, Політехнічний і Румянцевський музеї [393, с. 39]. Того ж року на запрошення керівництва Імператорського Московського археологічного товариства вона приїхала в Київ, де познайомила з В. В. Тарновським-молодшим.

Упродовж наступного десятиліття колекціонери вели жваве листування, сповіщали один одного про видавничі плани, творчі задуми та здобутки, ділилися інформацією про можливість купівлі певних мистецьких творів, історико-культурних пам'яток. Зокрема, дізнавшись про приїзд К. М. Скаржинської на

початку березня 1891 р. у Київ, В. В. Тарновський-молодший якнайшвидше направив до неї листа такого змісту: «Вельмишановна Катерина Миколаївна! Дуже радий буду сьогодні ввечері бачити Вас у своєму музейчику й показати Вам ще Вами у мене небачене. Щиро Вам відданий колега Ваш. Тарновський» [394, с. 73].

Зі свого боку, Василь Васильович також ознайомився з музейною експозицією Катерини Миколаївни й поповнив її своїми дарами – добіркою кераміки доби бронзи з Подесення, літургійними гапками, рушниками, зразками зброї XVII – XVIII ст., близько двома десятками книг, виданих у XVIII – XIX ст., власними каталогами [384, с. 286]. Охоче запропонував свої послуги у вигляді консультацій під час придбання збірки античних монет, що походила з Керченського півострова, олійної колекції портретів козацької старшини родом з Полтавщини, збірки старожитностей доби раннього залізного віку та середньовіччя з Мінусінської улоговини (околиці м. Мінусинськ, Красноярський край, Росія) від К. В. Болсуновського [394, с. 73].

Принагідно зазначимо, що перше знайомство В. В. Тарновського-молодшого з зібранням К. М. Скаржинської відбулося ще в січні 1890 р., під час відкриття в Москві виставки до VIII Археологічного з'їзду. Якраз тоді для широкого огляду вперше представила велику кількість старовинних знахідок, що знаходилися в її музеї в с. Круглик: 6 предметів палеолітичної доби кам'яного віку; 5 кам'яних молотків, випадково знайдених в різних місцях Лубенського повіту; 7 зразків предметів кам'яного віку, знайдених в курганах скіфсько-сарматського типу на Лисій горі в Лубнах; 24 предмети, випадково знайдені в урочищі Городище в с. Клепочах Лубенського повіту тощо. Всього 121 предмет.

Отже, знайомство й зближення двох музейників, мало характер істинної дружби, основою якої була професійна й особистісна єдність, яка ґрунтувалася на прагненні зберегти національну історико-культурну спадщину.

Показово, що першорядне значення в процесі утвердження інтелектуальних комунікацій В. В. Тарновського-молодшого відіграла його невтомна праця та наполегливість у музейній практиці, яка отримала визнання національного масштабу [290, с. 58]. Красномовним підтвердженням цієї тези можна вважати

кореспонденцію В. П. Горленка, який 18 серпня 1885 р. повідомив редактора журналу «Киевская старина» Ф. Г. Лебединцева про своє бажання познайомитися з колекцією українських старожитностей Василя Васильовича і попросив допомогти йому в цьому: «Якщо Ви не побачите на цих днях Тарновського в Києві, то напишіть йому про це в Качанівку. Нехай він Вам відповість, назначивши час, а Ви повідомите мені. Я хотів би бути у нього не пізніше останніх чисел серпня або перших вересня, оскільки весь вересень і жовтень я присвячу етнографічним екскурсіям» [42, арк. 3–3 зв.].

Прохання було виконано дуже швидко. На початку вересня 1885 р., за сприяння Ф. Г. Лебединцева, до Качанівки вперше приїхав В. П. Горленко. Вочевидь, не буде перебільшенням стверджувати, що всіма знаний і високо шанований мистецтвознавець, як ніхто інший, знав чи не всі приватні зібрання на території Лівобережжя та поза його межами, проте колекція В. В. Тарновського-молодшого перевершила його очікування.

4 вересня 1885 р. В. П. Горленко із захопленням розповідав Ф. Г. Лебединцеву про свої враження від побаченого й почутого, а 3 жовтня ділився висновками, які зробив після перших двох поїздок: «Я надаю цьому опису (можливо, самовпевнено) великого значення. Я не хочу писати замітки, яку міг би, звичайно, надіслати зараз, але статтю чи дві. Ця справа вимагає великих труднощів... Треба з цієї колекції, зібраної без знання, але – запевняю Вас – з великим інстинктом минулого, – видобути, що вона може дати для позитивної інформації, потім класифікувати її хоча б як-небудь в описі, розібратися в тому, що в ній своє місцеве, що чуже... Потім треба говорити мовою доступною уяві, щоб викликати інтерес до цієї справи, і тут же задзвонити на сполох до збирання колекції громадської» [43, арк. 3 зв.; 44, арк. 2–2 зв.].

Треба наголосити на тому, що великий задум так до кінця і не був реалізований. Якщо наприкінці 1885 р. у листуванні з редакцією часопису «Киевская старина» В. П. Горленко обіцяв розмістити свою статтю з детальним науковим описом колекції українських старожитностей В. В. Тарновського-молодшого вже у першому номері наступного року, то через кілька місяців потому

рішуче намагався уникати розмов на цю тему. А в березні 1896 р. він і зовсім відмовився від свого задуму. Як з'ясувалося, причин було дві: занедбаний стан господарства у Ярошівці, що вимагав його постійної уваги, а також небажання писати безкоштовно. Стосовно цього, Василь Петрович зауважив, що Василь Васильович не зміг би гідно оплатити таку роботу. До того ж, усім тим, кому він щось платив, зараховувалися до числа слуг, а він хотів би зберегти свій status quo і залишитися з колекціонером просто знайомими [36, арк. 1–1 зв.].

У жовтні 1887 р. В. П. Горленко знову завітав у гості до В. В. Тарновського-молодшого. Причиною цього приїзду, скоріш за все, було прохання Д. І. Яворницького відібрати вірогідні малоросійські старожитності, з метою використання їх знімків при написанні «Запоріжжя в залишках старовини й переказах народу». Зрозуміло, що мистецтвознавець достатньо серйозно поставився до виконання відповідального доручення, розуміючи, що видання такого масштабу матиме шалений успіх і стане «великою послугою і мистецтву, і науці» [172, с. 99].

Примітно, що між Василем Васильовичем і Василем Петровичем склалися особливі взаємовідносини. В. П. Голенко у листах до своїх адресатів залишив чимало образливих коментарів в бік В. В. Тарновського-молодшого. Цікаво, що їх найбільша кількість стосувалася саме проблеми неосвіченості колекціонера. Між тим, він жодного разу не обмовився в негативному ключі про той бік його діяльності, який стосувався збереження й популяризації національної минувшини. «Два слова про Тарновського. У нього немає знань, і він лінується їх здобувати, але почуття – річ велика. Його позбавлені часто великі вчені, оскільки це дар природи. Вони у нього є. Що спонукало одну людину 25 років збирати старожитності? Чи не марнославство, бо воно набагато легше може бути звернено на щось інше. Одна любов до справи, а ця любов, це прагнення – відкриває очі й вчить» [44, арк. 2].

З другої половини 1880-х рр. В. П. Горленко неодноразово звертався до В. В. Тарновського-молодшого з проханням придбати унікальні речі, ціни на які виявились занадто високими для його кишені. Зокрема, у такий спосіб, у 1888 р. були куплені в Санкт-Петербурзі кілька рідкісних книжок, гравійований Г. С. Афанасьєвим портрет Д. Г. Левицького, 2 гравюри портрета

Б. М. Хмельницького, гравюра портрета Д. П. Апостола, молитовник із гербом І. С. Мазепи, новий відбиток з дошки Г.-Ф. Шмідта портрета К. Г. Розумовського [43, арк. 1–2 зв.]. У 1889 р. мистецтвознавець озвучив колекціонеру свою пропозицію продати йому за 15 руб. портрет «Гетьман Апостол». 18 серпня 1893 р. повідомив з Ярошівки, що лист Т. Г. Шевченка знайшовся, і що він невідкладно передає його у колекцію українських старожитностей.

Влітку 1888 р. В. П. Горленко кілька разів відвідував Качанівку. Метою його поїздок був підбір вірогідних старовинних речей з колекції для їх фотографування, яку на прохання Д. І. Яворницького повинен був провести І. Ф. Барщевський [165, с. 21–22].

Не можна не відзначити, на нашу думку, надзвичайно цікавий факт, що діячі не завжди розділяли погляди один одного. Так, наприклад у 1895 р. Василь Васильович не підтримав намір Василя Петровича опублікувати в журналі «Киевская старина» текст вірша М. А. Маркевича, який зберігався в качанівському альбомі автографів, а також рукопис нот музики, написаний М. І. Глінкою спеціально для цього твору. В. П. Горленко із таким рішенням В. В. Тарновського-молодшого не погодився і в листі до О. М. Лазаревського написав, що якими би не були ці вірші, але вони мають історичний інтерес [36, арк. 1].

Впродовж 1896 р. громадські діячі часто зустрічались у Качанівці, Ярошівці, навіть кілька разів у Тростянці [290, с. 60]. У квітні 1897 р., дізнавшись, що качанівській маєток продано, В. П. Горленко в кореспонденції назвав цю подію найбільшою втратою у житті колекціонера, і заявив, що тепер ідею з написанням нарисів варто остаточно відкинути.

У червні 1899 р., щойно отримавши сумну звістку про смерть Василя Васильовича, Василь Петрович надрукував коротеньку публікацію «Памяти В. В. Тарновского» в журналі «Исторический весник». Певно, відчуваючи, що цього замало, В. П. Горленко усіяко намагався розмістити подібні матеріали і в газеті «Новое время». Але, коли йому це не вдається, він доповнив готову статтю інформацією про музей К. М. Скаржинської у Круглику й опублікував її на шпальтах щомісячного літературно-художнього журналу «Ежемесячные сочинения»

у березні 1901 р. До речі, у фондах ІР НБУВ зберігся лист до Б. Д. Грінченка від 14 лютого 1901 р., у якому мистецтвознавець писав: «В цій же книжці [...] буде моя статейка «Два собрания малороссийских древностей», яка рік пролежала в «Новом времени» і все-таки ним не надрукована» [52, арк. 1 зв.–2]. Варто зазначити, що доля колекції українських старожитностей, яка надійшла у власність Чернігівського губернського земства, цікавила Василя Петровича й у наступні роки.

Не випадково доля звела В. В. Тарновського-молодшого з М. І. Драгомировим, який був глибоко інтелігентною і високоосвіченою людиною з власними сміливими й безкомпромісними поглядами на українське питання, завжди намагався зблизитись з діячами, які імпонували йому своїм характером і світоглядом.

Восени 1891 р., виявляючи непідробний інтерес до колекції українських старожитностей Василя Васильовича, Михайло Іванович залюбки завітав до Качанівки. На підтвердження цього ми маємо два записи. Один належить П. Г. Житецькому, який зазначає, що до Качанівки він приїхав разом з Є. К. Тругубовим, В. П. Науменком і М. І. Драгомировим [327, с. 357]. Інший же приписують безпосередньо М. І. Драгомирову, який, на згадку про свій приїзд, в качанівському альбомі залишив 14 вересня 1891 р. свій автограф.

Відомо, що з військовим діячем колекціонера поєднувало не лише спільне захоплення українською минувиною, а й вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Рік за роком В. В. Тарновський-молодший разом П. Г. Житецьким, О. І. Левицьким, В. П. Науменком та деякими іншими представниками прогресивної громадськості безуспішно клопотався щодо отримання дозволу відзначити ювілей чи відслужити панахиду за народним поетом [326, с. 121–122]. Коментарі стосовно цього неодноразово залишав у щоденнику О. М. Лазаревський: «...23 лютого я зайшов до Тарновського й запитав: а що ж панахида. Поп сказав, що буде служити й без дозволу, за прикладом колишніх двох років. На що я зауважив, що слід попросити дозволу Драгомирова й сказати йому при цьому, що добре було б відслужити панахиду в Софії, та може й надрукувати можна буде. Тарновський поїхав, не дивлячись на незручний час, був прийнятий. Про що [...] розповідав Тарновський, як він на всю розмову, нарешті [...], при чому і пояснив, чого хоче. На це Драгомиров

відповідав, що незручно в перший рік його генерал-губернаторства так різко змінювати місце панахиди й що [...], мовляв цей рік буде по старому, а там далі буде краще...» [40, арк. 37]. Справді, після особистого втручання в це питання М. І. Драгомирова на наступний рік відбулися зміни. Підтвердження цього знаходимо в листі С. В. Глінки (Тарновської) до О. І. Нечуя-Левицького [59, арк. 25 зв.].

Упродовж багатьох років В. В. Тарновський-молодший підтримував постійний професійний зв'язок з М. І. Костомаровим. Микола Іванович як один із найавторитетніших фахівців у галузі української історії, літератури, народних звичаїв користувався великим авторитетом в середовищі українських діячів. Свідченням цього є в тому числі і лист громадського діяча Ф. Г. Лебединцева до нього, у якому містилося прохання розмістити на сторінках «Киевской старины» історичну наукову роботу, яка б одразу зацікавила читацьку аудиторію, і, таким чином, привернула б її увагу до нового журналу [171, с. 100].

Василь Васильович також був з-поміж тих, хто часто користувався науковим авторитетом Миколи Івановича для з'ясування низки питань, найчастіше пов'язаних з купівлею рідкісних речей для колекції українських старожитностей. У свою чергу, М. І. Костомаров залюбки приїжджав разом з дружиною до В. В. Тарновського-молодшого в Качанівку [353, с. 133].

Про одну з таких зустрічей згадувала засновниця жіночої художньої школи в Києві К. Ф. Юнге. Розповідаючи у щоденнику про кількатижневе гостювання у 1881 р. в садибі Костомарових у Дідівцях, Катерина Федорівна приділила значну увагу подробицям свого перебування разом з родиною Костомарова в Качанівці: «...тут було багато цікавого для мене: зібраний В. В. Тарновським Музей українських старожитностей; історичні суперечки з цього приводу, оскільки М. І. [Костомаров] не визнавав автентичності деяких речей і відверто висловлював це; в стилі вісімнадцятого століття старий сад, спокусив мене хоч олівцем накидати деякі його куточки. Я повинна зізнатися, що й катання по стриженому газону алей, який розтягнувся на кілька сотень десятин парку, на хороших конях, приносило мені велике задоволення» [213, с. 156].

Ми можемо зробити припущення, що автограф, датований 1 серпнем 1881 р., був залишений М. І. Костомаровим в качанівському альбомі для почесних відвідувачів саме під час цієї поїздки. До речі, за словами К. Ф. Юнге, тоді ж талановитим художником К. Є. Маковським, який часто гостював зі своєю сім'єю у маєтку В. В. Тарновського-молодшого, був створений і чудовий портрет Миколи Івановича.

Принагідно зазначимо, що вперше К. Є. Маковський приїхав у Качанівку на запрошення В. В. Тарновського-молодшого влітку 1878 р. За спогадами сина Костянтина Єгоровича, одного літнього ранку, до садиби Свірського під'їхала карета, з якої вискочив незнайомий чоловік «підкреслено-малоросійського вигляду»: довжелезні темні вуса, обличчя сухе, жовте, малий на зріст, худорлявий, поривчастий. Зайшовши в дім, він, відрекомендувавшись поміщиком з Качанівки, владно запитав професора К. Є. Маковського, а потім запросив його до себе в гості [189, с. 47–48]. Відтоді родина художника кожне літо відпочивала в Качанівці аж до 1888 р., коли через хворобу Ю. П. Маковської (Леткової) вони змушені були їздити за кордон.

У 1870-х–1880-х рр. Костянтин Єгорович почав серйозно займатися написанням портретів, і такі люди, як Тарновські, освічені, багаті, життєрадісні, не могли не привернути його увагу [288, с. 66]. Ще в перші приїзди художником були виконані кілька портретів: Василя Васильовича в австрійській куртці і в традиційному кобеняку, тридцятишестирічної хворої Софії Василівни, дітей – сина Василя та доньки Софії. Тоді ж була написана картина «Поміщиця» – портрет Л. В. Тарновської та її колишнього кріпосного слуги.

У наступні роки, з великим натхненням і задоволенням К. Є. Маковський малював у качанівському маєтку і своїх дітей Сергія та Олену, і заїжджих гостей, і солдат-гусар, що супроводжували панів офіцерів, і циган, які стояли табором на пустирі біля парку, і місцевих селян: миловидних українок у візерункових вовняних спідницях з декількох шматків і намисті, старців-сторожів, що ходили вночі навколо будинку з калаталом і згадували нещодавно даровану царем волю [189, с. 50–51]. З цих етюдів виникли картини: «Маленький садівник», «Діти», «В майстерні

художника», «Бабусині казки», «Циганський табір», «Ворожіння», «Портрет української дівчини», «Біля вогнища. Качанівка», «Руїни біля Майорського ставу».

Костянтин Єгорович був не єдиним представником родини Маковських, що полюбляв проводити свій час у товаристві славнозвісних меценатів. Упродовж 1880–1882 рр. у Качанівці гостював і В. Є. Маковський. Серед створених ним картин цього часу – «Дівич-вечір», «Українка».

Особливо теплі стосунки склалися у В. В. Тарновського-молодшого з представником академічного пейзажного живопису О. Я. Волосковим, який, оселившись на деякий час у маєтку Тарновських у Потоках, вчив його малюванню. «Картинки твої Волосков ще не упорядкував, він був зайнятий іншою роботою. А при нагоді я їх пришлю, на той час він їх скінчить...», – повідомляла Л. В. Тарновська сина в одному з листів [95, акр. 89].

Знайомство Василя Васильовича з російським художником-графіком О. О. Агіним також не було випадковим. На початку 1860-х рр. у пошуках вчителя малювання для своїх дітей В. В. Тарновський-старший звернувся до відомого ілюстратора творів М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова, Є. П. Гребінки з пропозицією приїхати в Качанівку. Про запрошення багатих поміщиків Олександр Олексійович згадав у листі до одного зі своїх адресатів, зазначаючи, що вони будуть утримувати його стільки, скільки потрібно, «не шкодуючи коштів, представляючи всякий комфорт» [412].

Проаналізувавши доступні джерела, ми можемо твердо заявити: відгукнувшись на запрошення, О. О. Агін планував користуватися гостинністю родини недовго. Але доля склалася по-іншому. У садибі Тарновських він спокійно доживав свого віку, тут і був похований.

В останні десять років свого життя постійним гостем В. В. Тарновського-молодшого був маляр Г. М. Честахівський, який безвиїзно жив у родовому маєтку, і лише зрідка навідувався до Санкт-Петербурга, куди відвозив для продажу аптекам власноруч зібрані й висушені цілющі трави [345, с. 96]. Ми не маємо чіткого уявлення про час і місце знайомства діячів, але, враховуючи їхні громадські уподобання та культурно-мистецьке оточення, можна припустити, що підтримувати

товариські стосунки вони почали на одній із зустрічей Петербурзької української громади. Крім того, ще однією підставою для близької особистої і творчої співпраці було спільне прагнення зберегти народну пам'ять про Т. Г. Шевченка, а також врятувати від загибелі його творчу спадщину.

Примітно, що хоча Григорій Миколайович і Василь Васильович підтримували теплі відносини, іноді жарти останнього щодо надмірної уваги та любові художника до прекрасної статі ставали приводом непорозумінь між ними. Про один із таких випадків розповів М. В. Тарновський. Він згадав, що влітку 1888 р., коли в Качанівці перебував зі всією родиною К. Є. Маковський, Г. М. Честяхівський намагався уникати зустрічі з В. В. Тарновським-молодшим через те, що останній постійно вказував на його захоплення дружиною художника – Ю. П. Маковською [207, с. 222–223].

Та, всупереч цьому, Г. М. Честяхівський все одно цінував товариство мецената за його прагнення зберегти історико-культурну спадщину. Красномовним фактом на підтвердження вищесказаного є те, що саме в Музей українських старожитностей він передав плани й проекти хати, яку Т. Г. Шевченко хотів збудувати поблизу с. Межиріч, «Кобзар» видання 1860 р. з дарчим написом: «Козакові Грицеві Честяхівському. Кобзар Тарас», альбом з двадцятьма малюнками, які показували детальну історію перевезення тіла поета із Санкт-Петербурга та його перепоховання в Україні, пояснювальну записку про перебування на Канівщині [344, с. 34; 241, с. 231].

У березні 1893 р. Григорій Миколайович ненадовго виїхав до Санкт-Петербурга, де захворів і помер. Спочатку його поховали на кладовищі Олександрівської лаври, але в тому ж році тіло художника було перевезено Васильом Васильовичем у Качанівку, і над прахом «гарячого шанувальника пам'яті Шевченка» було насипано могилу майже однакових розмірів з тією, яку небіжчик насипав в 1861 р. над прахом Тараса [317, с. 168].

До кола близьких знайомих В. В. Тарновського-молодшого можна також віднести художника М. К. Бодаревського. Нам невідомо, коли і при якій нагоді Микола Корнилович особисто познайомився з Василем Васильовичем, але

центральний персонаж в його картині «Весілля в Україні» був списаний саме з нього. На полотні меценат разом із сім'єю стоїть на східцях розкішного палацу й зустрічає весільну процесію, яка на третій день, в понеділок, прийшла отримати від нього подарунок.

Співпраця діяча з найбільш популярним і визнаним на той час в аристократичних колах майстром тонкого психологічного портрета І. Ю. Рєпіним звичайно не була випадковою. Перш ніж приступити до роботи над широкомасштабним полотном «Запорожці», Ілля Юхимович у серпні 1880 р., за порадою Д. І. Яворницького, приїхав до Качанівки, щоб ретельно ознайомитись з колекцією козацької старовини, зібраної В. В. Тарновським-молодшим. З цією метою він відвідав Качанівку і влітку 1888 р. Фактичне підтвердження цьому знаходимо в листі колекціонера до Я. П. Новицького від 29 квітня 1888 р.: «Я ж до Вас на це літо збираюся з Яворницьким і художником Рєпіним. Останнього тягну, щоб набрався козацького духу. Він пише велику запорізьку картину, тобто зображує запорожців, разом з їх кошовим Сірком, які пишуть відому відповідь султану» [425, с. 38].

Не буде перебільшенням сказати, що колекція українських старожитностей виявилася справжнім скрабом для І. Ю. Рєпіна. Тут він знайшов все те, що потрібно було йому для відтворення інтер'єру, що відповідало до дрібниць історичній правді зображенню зброї, костюмів, предметів побуту тощо [375, с. 226]. До того ж, у Качанівці, художник вирішив помістити на полотно й власника родового маєтку. Французький археолог і етнограф барон Жозеф де Бей, описуючи у своїй книзі «В Малоросії. Спогади про одну місію» сюжет картини «Запорожці», між іншим, вказав, що в колі прототипів полотна знаходився В. В. Тарновський-молодший, засновник малоросійського музею [437, с. 30].

У процесі створення даного персонажу Ілля Юхимович намалював аж кілька ескізів, які потім використав у роботі над картиною. «Типова малоросійська зовнішність Тарновського, – на думку В. П. Горленко, – приваблювала пензлик талановитого художника й, гостюючи в нього в Качанівці (Борзенського повіту

Чернігівської губернії), він кілька разів малював її хазяїна, а потім переніс портрет його в свої композиції» [267, с. 628].

Так, наприклад, головний задум етюдів, відомого під назвою «Гетьман» (нині знаходиться в колекції Сумського художнього музею), досягався шляхом зображення на нейтральному темному фоні світлої фігури Василя Васильовича в червоному запорозькому кунтуші XVIII ст. [див. додаток Д., рис. Д. 4.]. Стримані риси обличчя, вимогливий погляд проникливих очей – характерні риси вольового козацького ватажка.

У ролі серйозного, впевненого в собі воєначальника в національному костюмі зображений В. В. Тарновський-молодший і на акварельному етюдів «Тип козака». Зовсім в іншому світлі проявляється образ Василя Васильовича на етюдів «Козак», де І. Ю. Рєпін графітним олівцем зобразив власника Качанівки в козацькому повсякденному вбранні зі схрещеними руками й трохи опущеною головою більш скромним, мирним, задумливим. Скоріше за все, ця робота також була серед тих, які були вказані в «Каталозі виставки картин, портретів, ескізів і етюдів І. Ю. Рєпіна в 1891 р.» в розділі під назвою «Этюды к «Запорожцам»: «В. В. Тарновский» (№ 91), «Козак В. В. Тарновского» (№ 100), «Резчик В. В. Тарновского (№ 101), «Мальчик (Качановка)» (№ 104), «Юхим Самусь, порохівниця, бандура (Качановка)» (№ 108), «Запорожские пушки (Качановка)» (№ 111) [357, с. 92].

Поряд з центральним полотном та 31 етюдів, до нього, на виставці в Академії мистецтв, експонувалися й інші картини. І серед них є ті, що становлять для нас особливий інтерес. Зокрема, у розділі каталогу «Етюди різні» під № 209 згадується картина «С. В. Тарновская за роялем» – чудовий портрет дружини В. В. Тарновського-молодшого. А за № 246 значиться яскрава і дещо загадкова робота – «Аллея в парку (Качановка)».

Неймовірні краєвиди Качанівки, культурна атмосфера, яку створювали мешканці садиби, очевидно, сприяли творчому піднесенню І. Є. Рєпіна. Впродовж серпня-вересня, крім уже згаданих вище замальовок, він виконав ряд інших чудових світлин: «Андрій Кош», «Ничипір Коваль», «Печатка на грамоті гетьмана графа Розумовського і поясна мідна чорнильниця», «Українські селяни із села

Парафіївка», «Український селянин», «Українська селянка», «Явдоха Гусарівна» [358, с. 27–28]. Закінчивши у Санк-Петербурзі полотно «Вечорниці», художник згадав, що головна робота над ним була зроблена також у Тарновських, де він малюючи сільських хлопців і дівчат, зумів заповнити альбом необхідними матеріалами [436, с. 41].

Ще у середині 1860-х рр., як свідчить запис у гостьовій книзі, у поміщицькому маєтку мешкав А. М. Горонович – автор двох прекрасних портретів В. В. Тарновського-молодшого. На одному із них, створеному у 1866 р. за зразком романтичного прочитання образу людини, представленої, згідно з давньою українською традицією, на весь зріст, Андрій Миколайович намагався показати на фоні палацу, озера і саду молодого аристократа, який тільки-но став повноцінним господарем родового маєтку [390, с. 97; див. додаток Д., рис. Д. 2.]. На другому полотні художник зобразив юного освіченого чоловіка з привабливими рисами обличчя, який дещо відчужений, заглиблений у світ своїх внутрішніх думок, почуттів, переживань [див. додаток Д., рис. Д. 3.].

Характеристика прижиттєвих портретних зображень Василя Васильовича буде неповною, якщо не згадати портрет О. В. Маковського [див. додаток Д., рис. Д. 5.]. На невеликому полотні в темно-сірому, ледь висвітленому навколо голови тлі, сидить похилого віку чоловік, у погляді якого відчувається розум і, в той самий час, тривога й сум [337, с. 70]. Робота написана у 1898 р., тому вона найповніше показує життєві негаразди, які спіткали В. В. Тарновського-молодшого в останні роки життя: смерть дружини й молодшого сина Петра, продаж Качанівки, хвороба ніг, подальша доля його колекції українських старожитностей.

Як бачимо, початок налагодження відповідних контактів В. В. Тарновського-молодшого можна віднести до рубежу 1850-х – 1860-х рр., коли діяч покинув навчання в Головному військовому інженерному училищі в Санкт-Петербурзі й вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Хоча, слід зауважити, формування інтелектуального середовища Василя Васильовича багато в чому визначилося іще в дитячі роки і відбувалося під впливом батьків. У той час він мав можливість спілкуватися з Т. Г. Шевченком,

М. І. Глінкою, М. І. Костомаровим, П. О. Кулішем та багатьма іншими громадськими діячами, діяльність та погляди яких значною мірою визначили його громадські переконання. З 1870-х рр., коли В. В. Тарновський-молодший почав активно колекціонувати предмети української старовини, помітно розширилося і його інтелектуальне середовище. З'явилися контакти з В. П. Горленком, К. М. Скаржинською, М. Ф. Біляшівським, М. І. Драгомировим, О. М. Лазаревським та багатьма іншими. Важливим чинником налагодження інтелектуального кола спілкування Василя Васильовича була і його меценатська діяльність, яка стала для нього своєрідним засобом досягнення суспільного визнання. За цих обставин варто згадати зв'язки з Д. І. Яворницьким, В. Б. Антоновичем, В. О. Бецом, подружжям Кулішів.

Звичайно, не слід думати, що у Василя Васильовича склалися дружні та безкорисливі відносини з усіма діячами. Ті, хто був знайомий з меценатом, з одного боку, визнавали його чудовий естетичний смак, добродушність, але з іншого, помічали важкі риси вдачі, владний характер, що в результаті впливало на характер подальшого спілкування. Так, найчастіше не збігалися погляди В. В. Тарновського-молодшого з Д. І. Яворницьким, В. П. Горленком, О. М. Лазаревським щодо унікальності предметів старовини в Музеї українських старожитностей.

Помітне місце в інтелектуальних зв'язках діяча зайняли контакти, налагоджені ним під час роботи Київського товариства старожитностей і мистецтв, Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства у Чернігівській губернії, Чернігівської губернської вченої архівної комісії, III Всеросійського археологічного з'їзду, що проходив у Києві 2–21 серпня 1874 р., НТШ у Львові. Отже, тривалий час, розвиток творчих інтересів мецената відбувався у тісній співпраці з різними культурно-освітніми установами, товариствами, журналами, науковими з'їздами. Це значно розширило його особисте й епістолярне спілкування з прогресивною громадськістю другої половини XIX ст.

Загалом інтелектуальне середовище В. В. Тарновського-молодшого назавжди сформувало його громадський вибір, яким стало безкорисливе служіння власному народові через збереження його історико-культурної спадщини.

2.3. Діяльність у громадських і державних установах

Для українських науковців вже стало певною традицією розповідати про В. В. Тарновського-молодшого як про фанатичного колекціонера і засновника Музею українських старожитностей. І не дивно, адже цій справі він віддав багато часу, грошей, сил і здоров'я. Однак, на сьогодні, поки що мало відомо про його роботу у виборних представницьких інституціях.

Як відомо, обов'язкове проходження державної служби дворянами було скасовано на підставі Жалуваної грамоти дворянству («Грамоти на права, привілеї й переваги шляхетного російського дворянства», 1785 р.). Насправді, на думку М. Д. Чечуліна, документ надавав широкі права, але водночас «накладав на них виконання деяких обов'язків, які стосувалися не лише дворянського стану, а всіх обивателів місцевості» [239, с. 57]. Тому, після закінчення повного курсу наук у Київському університеті св. Володимира Василь Васильович, відповідно до наказу Правительствующого Сенату від 24 вересня 1862 р., розпочав службу на посаді кандидата у мирові посередники у Борзнянському повіті Чернігівської губернії. Слід зазначити, що кандидатами у мирові посередники могли стати виключно місцеві дворяни-поміщики, які обиралися при наявності хоча б однієї з трьох нижче вказаних підстав:

1. володіння спадковим земельним наділом площею не менше 500 десятин;
2. володіння земельним наділом площею 150 десятин, за умови закінченого повного курсу наук з правом на чин XII класу або йому відповідного;
3. наявності права виборчого голосу в губернському дворянському зібранні [114, с. 136].

Після того, як списки ймовірних кандидатів склалися повітовими маршалками, вони направлялися на розгляд повітового дворянського зібрання. Останнє, перш ніж представити списки на подальше розпорядження очільника губернії, керуючись статтею 13 «Положення про губернські й повітові з селянських справ установи», виключало зганьблених судом дворян зі списків [114, с. 137]. Остаточне затвердження на посаді відбувалося тільки після офіційного наказу Правлячого Сенату.

Щодо соціальної ролі майбутніх посадовців, то вона була чітко визначена в особливому циркулярі міністра внутрішніх справ С. С. Ланського 22 березня 1861 р. «Моральні якості, що вимагаються від посади мирового посередника, – писав російський державний діяч, – показує сама її назва. Головне її призначення – бути примирителем і суддею інтересів обох станів. Настільки високе покликання не може бути з успіхом виконане ні особами, які своєю колишньою громадською діяльністю або взагалі своїм напрямом думок заявили себе упередженими й винятковими прихильниками інтересів одного лише стану, ні ще менш звичайні шукачі штатних місць, які по службі переслідують тільки особисті цілі й власні, нерідко корисливі вигоди» [305, с. 171]. Таким чином, губернатори отримали офіційну рекомендацію запрошувати на посаду людей, які були відомі своїм безсумнівним співчуттям і хорошим ставленням до селян.

До числа освічених, в міру амбітних, достатньо забезпечених дворян Чернігівської губернії, які розуміли необхідність змін й підтримували ідею скасування кріпацтва, належав і В. В. Тарновський-молодший. Він, відповідно до наказу Правлячого Сенату, 22 листопада 1864 р. був обраний на посаду мирового посередника Парафіївської дільниці Борзнянського повіту Чернігівської губернії [74, арк. 81].

Зазначимо, що залишилось не так багато матеріалів, які б могли показати, якими справами займався Василь Васильович, перебуваючи на цій посаді. Проте, згідно з пунктами 23 – 35 відділу 2 «Про предмети відомства і межі влади мирових посередників», його повноваження й обов'язки були надзвичайно різноманітні: «по-перше, розгляд суперечок, скарг і непорозумінь між поміщиками й тимчасовозобов'язаними селянами, або дворовими людьми, а також скарг селян і товариств на волосні сходи та на сільських і волосних посадових осіб; по-друге, засвідчення різних актів, що здійснювалися поміщиками з тимчасовозобов'язаними селянами й дворовими; по-третє, деякі розпорядчі дії по селянських справах; по-четверте, деякі незначні справи в судово-поліцейських розглядах» [114, с. 139–142].

У ДАЧО збереглося декілька документів, що мають безпосереднє відношення до роботи громадського діяча у ці роки. Особливий інтерес викликає клопотання

Борзнянської повітової земської управи від 16 липня 1866 р. «про затвердження поміщика Борзнянського повіту, Василя Васильовича Тарновського попечителем Борзнянської міської лікарні з правом державної служби відповідно до циркуляра міністра внутрішніх справ на відгук начальника губернії в управу» [72, арк. 1].

Переглядаючи сторінки листування, яке тривало майже рік, стає зрозумілим, що затвердження не відбулось, оскільки губернське правління так і не отримало від посадовця документів про службу і про відсутність судового слідства над ним. Які обставини завадили йому це зробити, поки що не з'ясовані, тож нам залишається лише висувати припущення. Зокрема, у 1858 р. Василь Васильович зайняв під домашню розписку 2000 руб. сріблом у Ф. І. Любичина. Гроші ці на момент 9 листопада 1866 р. він у повній мірі, враховуючи відсоток 540 руб., йому сплатив. Але через деякий час Ф. І. Любичин помер, не встигнувши згадати про цю обставину у власному заповіті, тому його донька К. Ф. Подякова знову взяла стару розписку і разом з пирятинським міщанином Ш. Каганом та його сином Я. Каганом, заручившись підтримкою Чернігівського поліцейського управління, почала грозитися арештом майна у разі несплати боргу.

У свою чергу В. В. Тарновський-молодший звернувся до імператора із заявою, що «ні Капітоліна Подякова, ні Янкель Каган не мають ніякого права на отримання грошей, що стягуються з мене за розпискою. Водночас, обмежений безпідставними діями Чернігівського міського поліцейського управління, які не звернули належної уваги на даний мною відгук, що права, на які й стягується з мене капітал, повинні бути визначені судовим листом, а саме: Полтавського палатного цивільного суду... наказати Чернігівському губернському поліцейському управлінню про тимчасове зупинення арешту на мою нерухомість, оскільки гроші мої по розписці Любичину цілком сплачені 9 листопада 1866 р.» [73, арк. 2–3].

Якщо уважно подивитись на рік, то він збігається у часі із заявою, зробленою Борзнянською повітовою земською управою. І можливо саме ця обставина стала причиною відсутності необхідних документів для затвердження, адже слідство тривало до 24 вересня 1868 р. До речі, розглянувши й детально проаналізувавши викладені у заяві Василя Васильовича аргументи, співставивши їх із

законодавством, слідством було прийнято рішення на користь громадського діяча. Втім, можливо, існувала й вагоміша причина: у грудні 1866 р. після одного з бурхливих засідань Чернігівського губернського дворянського зібрання раптово помер В. В. Тарновський-старший. Тож поряд зі службовою діяльністю з'явилися сімейні турботи й обов'язки.

У ДАЧО також збереглися «Виписки із протоколів Борзнянського повітового мирового з'їзду», які містять інформацію про врегулювання мировим посередником Парафіївської ділянки відносин між селянами й поміщиками (роз'яснення їх нових прав і обов'язків, розв'язання численних суперечок щодо укладання добровільних угод про наділи землі та склад повинностей, контроль за виконанням селянами повинностей і викупних платежів, звільнення дворових людей, викуп селянських угідь, затвердження уставних грамот). Цікавий документ іще й тому, що містить скаргу М. І Забіли на В. В. Тарновського-молодшого «за невжиття заходів щодо видалення колишнього його дворового Олександра Бучери з шинкового закладу» [81, арк. 35].

Влітку 1866 р. Василь Васильович, як представник ліберального дворянства, став членом нелегального клубу в с. Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії, учасниками якого також були І. І. Петрункевич, М. А. Імшенецький, брати Вовк-Карачевські, В. О. Савич. «Ми мріяли про конституційний лад російської держави й при цьому добре знали свій народ, знали рівень його понять, знали, як мало він підготовлений до самоврядування, будучи майже поголовно безграмотним ... Само собою зрозуміло самоврядуванню мало передувати знищення всіх привілеїв, повне рівняння всіх громадян в громадянських і політичних правах та знищення станів, що роз'єднували громадян», – писав у спогадах І. І. Петрункевич [174, с. 104]. Відтак, метою діяльності учасників нечисленної групи стало: «1) встановлення конституційної монархії у Російській імперії; 2) парламентаризація політичної системи країни; 3) максимальна децентралізація влади через запровадження всеосяжної системи широкого місцевого самоврядування з загальноімперським парламентом; 4) зрівняння у правах усіх без виключення станів

суспільства та ліквідація станових привілей; 5) демократизація суспільних відносин у державі» [307, с. 10].

Отже, влітку 1868 р., на виборчому з'їзді, коли В. В. Тарновський-молодший був обраний до депутатського корпусу земських зібрань, він, як учасник клубу, ідеологією якого були основні засади філософії лібералізму (реформізм та конституціоналізм), уже визначив ключові моменти своєї службової діяльності [122, с. 21].

17 січня 1869 р. «височайшим наказом по Міністерству внутрішніх справ за відмінність по службі» громадський діяч отримав чин губернського секретаря [74, арк. 81–82]. Згідно з «Табелем про ранги», чин XII класу міг даватися лише особам, які прослужили у нижчому чині не менше 3 років та увесь час правильно, сумлінно і добросовісно виконували свою роботу. Хоча маємо зауважити, що в середині XIX ст. дворяни все іще користувалися особливими перевагами при отриманні чинів, оскільки російський уряд був зацікавлений в їхньому швидкому кар'єрному рості [397, с. 151].

Від 5 липня 1869 р. до виборів 1872 р. Василя Васильовича було обрано предводителем дворянства Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Як правило, повітовим маршалком ставала людина з гарною репутацією і бездоганним послужним списком. Діяльність повітового предводителя дворянства була особливо відповідальною, оскільки стосувалося всіх сфер цивільного управління у повіті: головування в Дворянській опіці, піклування дитячими притулками, нагляд в установах за селянськими питаннями, контроль за реалізацією військової повинності, участь у діяльності повітових земських установ та у справах початкової народної освіти, присутність у комітетах суспільного здоров'я [133].

Для прикладу, В. В. Тарновський-молодший був одним із небагатьох державних чиновників, якому вдалося втілити у життя проект медичного обслуговування в Борзнянському повіті Чернігівської губернії. Зокрема, у 1869 р. для всіх жителів с. Парафіївка ним була облаштована невелика лікарня в одному із приміщень цукрового заводу [360, с. 189]. Персонал закладу, який утримувався виключно на кошти поміщика, складався з одного лікаря і двох фельдшерів. Для

задоволення соціальних і господарсько-побутових потреб населення цього села працювали кілька крамниць, базар, метеорологічна станція, а також однокласна школа для селянських дітей [154, с. 361]. Подібна школа була відкрита й у Качанівці [88, арк.13].

4 червня 1875 р., під час губернського дворянського зібрання, В. В. Тарновського-молодшого було обрано предводителем дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії [74, арк. 84]. Багаторічний і успішний досвід роботи в Борзнянському повіті дозволив діячу максимально швидко увійти у курс усіх справ. Зокрема, 14 жовтня 1876 р. на черговому засіданні земського зібрання була обрана комісія для складання скарги міністру народної освіти на дії піклувальника Київської шкільної округи П. А. Антоновича, який не провів на належному рівні ревізію земських шкіл. Такі дії були пов'язані з тим, що гласні й члени училищної ради не погоджувались із заявою інспектора М. Г. Димського про незадовільний стан народної освіти у повіті [128, с. 92–95]. Наступного дня земські гласні на вечірньому засіданні прийняли рішення затвердити скаргу і «просити голову зборів за своїм підписом, відправити її його Сіятельству п. Міністру народної освіти, приклавши копії журнальних постанов зборів і відгук попечителя...» [121, с. 27]. 16 грудня 1876 р. скарга за підписом В. В. Тарновського-молодшого була відправлена міністру [5, арк. 41 зв.].

Фактично одразу Василь Васильович підтримав проект по спорудженню пам'ятника відомому письменнику М. В. Гоголю. Для цього був створений спеціальний комітет з-поміж прогресивних місцевих діячів (до них належав і повітовий маршалок), який займався вирішенням відповідних організаційних питань.

23 вересня 1877 р. відбулося чергове засідання Ніжинського повітового земського зібрання, на якому розглядалась доповідь К. Є. Троцина про необхідність створити комісію для розробки проекту укладки кам'яної бруківки від вокзалу Курсько-Київської залізниці до Чернігівської застави з наданням їй права входити з цього предмету в попередню угоду з підрядниками, а також з Ніжинською міською управою. Як голова засідання Василь Васильович не лише підтримав таку ініціативу

гласного, але й сам увійшов до складу комісії, членами якої також стали К. Є. Троцина, В. Л. Ракович, С. Я. Почека, Г. О. Кириленко, В. П. Милорадович [117, с. 89]. У 1877 р. для благоустрою повітового міста громадський діяч на власні кошти ініціював закладення уздовж Московської вулиці – від Соборного майдану до східної окраїни Благовіщенського монастиря – нового скверу [376, с. 24]. До цього часу тут був тільки один парк.

7 жовтня 1878 р. В. В. Тарновський-молодший був обраний більшістю виборчих голосів (28 проти 2) на наступне триріччя на посаду почесного мирового судді у Ніжинському мировому окрузі [119, с. 18]. Згідно з положеннями «Заснування судових установлень», дана посада була запроваджена не тільки для того, щоб полегшити виконання чисельних обов'язків дільничного мирового судді, а й щоб «особи, які, заслуговують повної довіри й поваги, не позбавлялись можливості сприяти захисту суспільного порядку і спокою, розвитку місцевого добробуту, не полишаючи своїх домашніх завдань й основної служби» [129, с. 34]. Маємо відзначити, що почесні мирові судді не отримували жодної винагороди, тому їх діяльність позиціонувалась як прояв громадського служіння суспільству.

Напевно, активна діяльність у перші роки послужила причиною, чому Василь Васильович незмінно виконував обов'язки ніжинського повітового предводителя дворянства упродовж наступних 12 років. Своєю чергою, така тривала і плідна громадська діяльність була високо відзначена державними нагородами. Так, 19 червня 1881 р. Дворянське депутатське зібрання уклінно просило Губернське правління про представлення до нагороди орденом Св. Володимира 4-го ступеня В. В. Тарновського-молодшого за зразкове виконання посадових обов'язків упродовж трьох трьохліть поспіль [75, арк. 1–4].

Підтвердження факту отримання ордену ми відшукали в офіційній документації Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ за 1882 р., у якій, зокрема, йшлося про стягнення з губерньського секретаря одноразової плати у розмірі 40 руб. у капітул орденів за отримання 22 вересня 1881 р. відповідних знаків і грамот [76, арк. 1–2]. 15 травня 1883 р. чиновник став кавалером ордену Св. Анни 2-го ступеня [77, арк. 23].

17 жовтня 1884 р., у списку кандидатур, які мали законну правоздатність балотуватися на посаду почесного мирового судді, знову згадується прізвище губерньського секретаря В. В. Тарновського-молодшого, який отримав 28 виборчих проти 6 не виборчих голосів [113, с. 53]. Це чергове свідчення того, що громадський діяч справді виявляв ініціативу для вирішення нагальних справ Ніжинського повіту Чернігівської губернії.

2 листопада 1884 р., відповідно до указу сенату, Василь Васильович був усунутий від виконання службових обов'язків на період слідства і судового розгляду справи про безладдя й упущення. Усунення з посади було одним із покарань, що застосовувалось до чиновника у випадку службового проступку [397, с. 106]. Причиною послужила ревізія, проведена у 1882 р. губерньським предводителем дворянства М. І. Неплюєвим, який, ознайомившись із документацією Ніжинського повітового з військової повинності правління за 1881 р., помітив ряд упущень, які стали результатом неухважного і недбалого ставлення предводителя дворянства до своїх обов'язків. З пояснення, яке направив М. І. Неплюєв на розгляд губерньського правління, стало відомо, що «в повітовому правлінні зовсім не було книг і списків, узаконених в §§ 79–83 «Інструкції про порядок діловодства в Правліннях по військовій повинності», а також породинних списків, списків осіб, зарахованих до ополчення, грошових книг; перші книги, призивного списку, хоча і заведені, але не були підписані присутніми, не скріплені й не пронумеровані. У призовних розписах не по всіх графах робилися позначки і в розпис вносилися на наповнення недоборів за 1877–1880 роки, на звороті – не вносилися ті, які прийняті внаслідок на наповнення недобору за 1881 рік. Крім того, повітове правління допускало прийняття на службу в честь призову 1881 року і таких осіб, які хоча і користувалися відстрочкою, але їх, відповідно до циркулярного пояснення Міністерства внутрішніх справ від 10 листопада 1876 року за № 77, не треба було приймати в рахунок призову 1881 року» [77, арк. 8–9].

Розслідування, яке тривало до жовтня 1885 р., виявило, що у В. В. Тарновського-молодшого (в обов'язки якого входило головування у Дворянській опіці, у Селянському правлінні, у Тюремному комітеті та інших

повітових закладах) не було фізичної можливості слідкувати за всім особисто, тому діловодство у Військовому правлінні, за його особистим проханням, було доручено одному із членів правління – писарю А. І. Стебліну. «Коло обов'язків предводителів було настільки широким, що пунктуальне виконання всіх їх заздалегідь виключалося. Фактично, участь їх в ряді другорядних установ зводилося до розпису в журналах, які привозили їм додому. Ділячись досвідом, найстаріші з них виділяли найбільш важливі обов'язки, відсуваючи інші на задній план і передаючи іноді їх довіреним особам», – писав у монографії А. П. Корелін [303, с. 224–225]. Справді, слідством було з'ясовано, що у 1881 р., під час призову новобранців, через поганий стан здоров'я Василь Васильович рідко бував у правлінні, а тому його обов'язки майже завжди виконував ніжинський повітовий справник. І хоча такі дії призвели до упущень по службі, але вони не мали «жодних вказівок на зловмисність або інші особисті види» [77, арк. 21–23]. 3 жовтня 1885 р. усі обвинувачення були зняті, і 21 жовтня В. В. Тарновський-молодший повернувся до виконання своїх службових обов'язків [115, с. 7].

Через рік, на черговому засіданні повітового земського зібрання, було заслухано відношення предводителя дворянства Ніжинського повіту від 20 березня 1886 р. № 50. У доповіді зазначалось: «Чернігівський губернатор своїм відгуком від 7 лютого цього року за № 445 повідомив мене, що зі справ Міністерства виявилось, що деякі з завідувачів військово-кінськими ділянками, які прибули в 1876–1878 рр. з постачанням коней для військ, виявилися не цілком відповідними своєму призначенню, і просив мене, як голову повітового земського зібрання, вжити заходів до того, щоб при виборі осіб на зазначені посади зверталася б більш сувора увага. Внаслідок цього уклінно прошу земську управу доповісти про це розпорядження чернігівському губернатору» [126, с. 216]. Як бачимо, зазначені вище упущення по службі не залишилися поза увагою діяча. Тож не дивно, що 27 жовтня 1886 р. гласні зібрання постановили принести вдячність голові зборів В. В. Тарновському-молодшому за його працю [120, с. 18].

23 липня 1887 р. сенат слухав рапорт Чернігівського губернського правління № 3742 про затвердження Василя Васильовича в чин статського радника. За два

місяці до отримання чергової відзнаки (25 травня) чиновник був в'яте обраний маршалком дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії, але поганий стан здоров'я унеможливив подальше сумлінне виконання службових обов'язків. За власним бажанням він був звільнений з посади, але продовжив брати активну участь у громадському житті.

Важливою формою прояву громадської активності діяча стала його участь у роботі археологічних з'їздів, які почали скликатися з 1869 р. Московським археологічним товариством з ініціативи графа О. С. Уварова. Згідно з правилами, затвердженими 3 листопада 1873 р., членами таких з'їздів могли стати: або всі делегати, які прибули на з'їзд; або всі особи, які приїхали або надіслали повідомлення, отримавши від попереднього комітету чи від ради з'їзду запрошення на участь у ньому; або всі особи, які заявили про своє бажання взяти участь у роботі з'їзду, підготувавши наукове повідомлення [135, с. I].

У 1874 р. серед членів представницького наукового форуму «із зазначенням місця їх проживання» згадувалося прізвище «Тарновський В. В. Борзна» [135, с. X, XIII]. Отже, Василь Васильович взяв участь у роботі III Археологічного з'їзду, який по праву посів особливе місце серед інших. По-перше, з'їзд отримав статус міжнародного, оскільки серед його учасників були іноземні делегати: депутат Познанського товариства любителів наук і словесності Стах Дзіяловський, депутат Міністерства народної освіти у Франції пан Лежже, вчений-історіограф Моравського товариства вітчизняних старожитностей Франц Беда Дудік та деякі інші. По-друге, форум став переломним моментом у розвитку української археології від суто описового характеру праць до системно-наукової структуризації та комплексного аналізу історичних джерел та археологічного матеріалу [431, с. 10]. Тоді, згідно з науковою програмою, окрім восьми секційних засідань, на обговорення яких були висунуті питання, що стосувалися вивчення художньої культури, викладання археології, методики розкопок курганів, реорганізації архівної справи, для запрошених гостей і учасників були вперше підготовлені археологічні карти, передбачено проведення екскурсій і розкопок у Києві та поблизу Дніпра, а також влаштовано археологічні виставки.

Упродовж наступних років представницькі форуми помітно розширили коло досліджень як у географічному, так і тематичному відношенні. Тепер обговорювалися питання, які стосувалися виявлення та дослідження приватних колекцій, формування та розвитку провінційних і навчальних музеїв, розвитку археологічної справи на теренах всієї країни.

У цей час, В. В. Тарновський-молодший, упорядкувавши значну частину матеріалів власної колекції, виявив бажання показати її на виставці Київського товариства старожитностей та мистецтв під час роботи XI Археологічного з'їзду, що мав відбутися у серпні 1899 р. у Києві. Користуючись своїм становищем вже члена київського відділу Попереднього комітету, Василь Васильович заздалегідь запропонував його представникам власну колекцію українських старожитностей [222, с. 166–167].

З 1 по 20 серпня 1899 р. унікальне зібрання колекціонера експонувалося під час проведення XI Археологічного з'їзду. Підтвердження цього факту ми знаходимо у доповіді П. С. Уварової під час останнього засідання наукового форуму 19 серпня 1899 р., у якій графиня відзначила «Каталог зібрання Василя Васильовича Тарновського» за «серйозні наукові достоїнства» [219, с. 411–412]. Дещо пізніше, у жовтні 1899 р., М. Ф. Біляшівський, у своїй статті, згадав, що під час відкриття другої археологічної виставки, у спеціально спорудженій будівлі Київського музею старожитностей і мистецтв, було представлено розкішне зібрання українських старожитностей покійного В. В. Тарновського-молодшого [245, с. 120].

У 1873 р. разом з М. І. Тхоржевським, О. І. Ханенком, А. А. Кандибою, Л. О. Милорадовичем, С. Д. Носом, О. Ф. Ліндфорсом, О. М. Лазаревським, М. О. Константиновичем, П. С. Іващенко та деякими іншими представниками прогресивної громадськості Василь Васильович став представником Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства у Чернігівській губернії [41, арк. 2–5]. За влучним висловом С. Ф. Русової, цей науково-дослідний центр відродив національну свідомість багатьох визначних діячів, сприяв їх активній діяльності у справі збереження культурної спадщини українського народу [204, с. 154–155].

Активна діяльність Василя Васильовича в інституції підтверджується також його участю у складі комісії з редагування матеріалів, що стосувалися різних видів місцевого товару, які мали попит серед населення. Зокрема, було встановлено, що з Ніжина та Глухівського повіту на торги привозили черевики, мотузки, чоботи, з Чернігова та Остра – глиняний посуд, коробки, дошки, скрипки, з села Березного – шкіру, овчину, шапки, хустини, рушники, одяг, головні убори, колеса та вози [340, с. 413].

27 серпня 1891 р. В. В. Тарновського-молодшого було обрано почесним членом культурно-освітнього товариства «Просвіта» у Львові. Ще в другій половині 1860-х рр. невелика група національно свідомої інтелігенції на чолі з А. К. Вахнянином об'єдналась в громадську організацію, щоб спільними зусиллями відстоювати ідеали й національні інтереси українського народу.

Для належного суспільного статусу було вирішено прийняти до установи «високо і виїмково заслужених для української нації» почесних членів [139, с. 147]. Усвідомити значення такого звання дає можливість той факт, що за 60 років свого функціонування організація цією почесною відзначила лише 69 чоловік [341, с. 49]. У різні роки ними стали: Ю. Г. Лаврівський, О. Г. Барвінський, М. М. Аркас, І. Я. Франко, Ю. А. Федькович, І. П. Пулюй, О. М. Огоновський, А. Я. Шептицький, К. А. Левицький, Б. С. Лепкий та інші яскраві особистості. А після засідання Головного відділу, яке відбулося 2 вересня 1891 р., до цієї когорти всебічно ерудованих людей приєднався і Василь Васильович.

Наприкінці 1896 р., з метою виявлення й упорядкування цінних місцевих документів, дійсний статський радник Є. К. Андрієвський, на підставі положення «Про заснування вчених архівних комісій та історичних архівів», започаткував роботу Чернігівської губернської вченої архівної комісії. На першому засіданні, яке відбулося 15 червня 1897 р. у приміщенні історичного музею, загальним зібранням було обрано почесних членів, серед яких були відомі державні та церковні діячі, історики, археологи, краєзнавці, меценати: В. Б. Антонович, Є. К. Андрієвський, Д. І. Багалій, П. Я. Дашков, М. Ф. Володимирський-Буданов, М. Д. Долгоруков, єпископи Антоній і Євфимій, В. С. Іконников, Д. Ф. Кобека, О. М. Лазаревський,

П. С. Уварова, С. Д. Шереметєв, а також В. В. Тарновський-молодший [136, с. 27–32].

Увійшов громадський діяч і до першого складу Київського товариства старожитностей і мистецтв, яке розпочало свою діяльність у квітні 1897 р., і мало на меті вивчення, збереження і популяризацію пам'яток старовини і мистецтва краю. Засобом досягнення поставлених цілей члени нової установи вбачали у необхідності створення музею з історичною, археологічною, художньою і художньо-промисловою колекціями, вагому нішу в експозиції яких мали зайняти саме експонати колекції українських старожитностей Василя Васильовича. Зважаючи на це, колекціонер брав активну участь, до дня своєї смерті, у засіданнях усіх комітетів з питань будівництва приміщення музею.

У 1890-х рр., з моменту отримання дозволу на вшанування пам'яті Кобзаря, жоден Шевченківський вечір в залі Київського літературно-артистичного товариства не обходився без участі В. В. Тарновського-молодшого. Після урочистостей він, зазвичай, влаштовував великий обід, на який сходилися поетові однодумці, шанувальники, близькі люди [402, с. 68]. Одну з таких зустрічей, що відбулася 26 лютого 1896 р., описав у щоденнику О. М. Лазаревський: «У Тарновського святкування пам'яті Шевченка, було чоловік 20 з гаком. Говорили короткі промови. Закінчили вечір співом під акомпанемент Лисенка» [40, арк. 21 зв.]. Про ще одну згадав І. П. Житецький у листі до матері від 12 березня 1898 р.: «...у Ічн[янського] на уроці в середу я бачив Соф[ію] В[асильовну] Т[арнов]ську; вона була у вихованки. Казала, що 26го у Вас була панахида й обід у Вас[иля] Вас[ильовича] [Тарновського]...» [32, арк. 1 зв.]. І хоча подібні заходи на той час були заборонені, В. В. Тарновський-молодший реагував на це так: «Я господар у своєму домі, і жодні ясновельможі не можуть мені вказувати, кого кликати обідати і з якою метою. Кого хочу, того й кличу, надаючи первагу розумним, освіченим людям перед липкинськими дурнями» [207, с. 146]. Також за ініціативи громадського діяча майже щороку відбувалися гуртові подорожі пароплавом до могили Кобзаря в Каневі.

Виходячи з вищезазначеного, ми можемо говорити, що робота на посаді мирового посередника Парафіївської дільниці Борзнянського повіту Чернігівської

губернії, сумлінне виконання обов'язків предводителя дворянства Борзнянського та п'ять разів поспіль Ніжинського повітів Чернігівської губернії, балотування в почесні мирові судді у Ніжинському мировому окрузі, а також подвижницька діяльність у різних культурно-освітніх організаціях, наукових установах та з'їздах дозволили В. В. Тарновському-молодшому ефективно продемонструвати свою свідому громадянську позицію, що вимагала активних дій у питаннях суспільних інтересів.

Висновки до Розділу 2

Важливу роль у формуванні світогляду та утвердженні громадських поглядів В. В. Тарновського-молодшого відіграло родинне виховання, станова освіта, а згодом вплив соціокультурних подій у Російській імперії у другій половині XIX ст.

Аналіз архівних та друкованих матеріалів засвідчує, що під час навчання в приватному чоловічому пансіоні Л. Еннеса в Москві та Головному військовому інженерному училищі в Санкт-Петербурзі проявилися його нахил до мистецтва та колекціонерської діяльності. Знайомство з діяльністю громад, завданнями й перспективами національного руху, спілкування з представниками прогресивної інтелігенції під час навчання в університеті св. Володимира в Києві значною мірою вплинули на рівень ідейної зрілості В. В. Тарновського-молодшого, який, зрештою, виразно стає на позиції пріоритету збереження історико-культурної спадщини українського народу.

Василь Васильович належав до заможної дворянської родини, яка володіла у межах Чернігівської губернії значними маєтками, тому важливим етапом формування його світоглядних орієнтирів став період, коли він почав займатися господарською діяльністю. Було встановлено, що діяч розцінював економічний добробут власних маєтків виключно через достатність матеріальних ресурсів для забезпечення ефективності громадської та колекціонерської діяльності, які були для нього сенсом усього життя.

На основі залучення фактичного матеріалу виявлено, що ціннісні громадські установки та орієнтації діяча розвивалися у спектрі тісних взаємин з представниками національно-визвольного руху XIX ст. Знайомство з Т. Г. Шевченком, спілкування з М. О. Максимовичем, О. М. Лазаревським, М. Ф. Біляшівським, яких він до кінця свого життя вважав порадиниками у справі створення Музею українських старожитностей, постійні контакти з ліберальним осередком Чернігівської губернії, дружні стосунки з родиною Кулішів, а також спілкування з прогресивною громадськістю, – усе це остаточно утвердило активну громадську позицію В. В. Тарновського-молодшого та визначило багатогранність його творчих зацікавлень, пошуків і діяльності.

Важливий період діяльності Василя Васильовича, який почався у 1864 р., був позначений його подвижницькою роботою на посаді мирового посередника Парафіївської дільниці Борзнянського повіту (1864–1869 рр.), а також після його обрання предводителем дворянства в Борзнянському (1869–1872 рр.) та Ніжинському (1872–1887 рр.) повітових земствах. Зокрема, у Борзнянському повіті він, реалізуючи проект медичного обслуговування для населення, організував у 1869 р. на території Парафіївського цукрового заводу лікарню. Крім того, у 1870 р. він став організатором і меценатом Борзнянської земської публічної бібліотеки. Як представник ліберального дворянства, влітку 1866 р. В. В. Тарновський-молодший став членом нелегального клубу І. І. Петрункевича в с. Плиски Борзнянського повіту, основною метою діяльності якого було встановлення конституційної монархії у Російській імперії, зрівняння у правах усіх без виключення станів суспільства та ліквідація станових привілеїв. У Ніжинському повіті, Василь Васильович, у 1877–1878 рр., ініціював закладення нового скверу від Соборного майдану до східної частини Благовіщенського монастиря в повітовому місті Ніжині. У 1878 р. як голова повітового земського зібрання він очолив комісію для розробки проекту укладення кам'яної бруківки від вокзалу Курсько-Київської залізниці до Чернігівської застави, а у 1881 р. увійшов до складу спеціального комітету, який займався питанням спорудження пам'ятника М. В. Гоголю у Ніжині.

Проявом громадського служіння суспільству стало його балотування на посаду почесного мирового судді у Ніжинському мировому окрузі (1878–1880 рр. і 1884–1886 рр.), яка була безоплатною.

Своєю подвижницькою діяльністю В. В. Тарновський-молодший відзначився: організацією археологічних з'їздів в Україні, проведенням панахид по Т. Г. Шевченку, своєю роботою у Чернігівській губернській вченій архівній комісії, Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, створення Київського товариства старожитностей і мистецтв.

РОЗДІЛ 3. МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В. В. ТАРНОВСЬКОГО-МОЛОДШОГО

3.1. Зміст і напрями доброчинства

Історія України багата іменами людей, діяльність яких підтверджує їх свідому громадську позицію, спрямовану не на бажання здобути собі славу, а на прагнення зберегти історико-культурну спадщину свого народу. Одним з найбільш яскравих і цікавих представників такої позиції є В. В. Тарновський-молодший. Вирішивши серйозно присвятити своє життя колекціонуванню, не забуваючи при цьому дбайливо підтримувати розвиток національної освіти, культури і мистецтва, він по праву зайняв почесне місце серед когорти відомих українських меценатів другої половини XIX ст.

З численних наукових публікацій дізнаємося, що доброчинство Василя Васильовича було невід'ємно пов'язано з його громадською діяльністю. Адже це була не просто сукупність благодійних акцій, а цілеспрямована робота, спрямована на благо освіти, збереження місцевої історії та культурних традицій, розвиток самосвідомості українців, піднесення національно-культурного руху.

Відтак, розглядаючи меценатську діяльність В. В. Тарновського-молодшого з точки зору розповсюдження грамотності, просвітництва, історичних знань та традицій, необхідно згадати про його підтримку у справі заснування публічних бібліотек, які, безперечно, стимулювали піднесенню культурно-освітнього рівня українського населення.

Попри те, що іще у 1830 р. голова Вільного економічного товариства П. С. Мордвинів запропонував заснувати публічні міські бібліотеки, у яких населення отримало б можливість користуватися російськими книгами й матеріалами періодичних часописів, бажаного результату це не дало [435, с. 799]. Адже процес становлення і функціонування закладів проходив у складних умовах суспільно-політичного та культурного життя України, що гальмувався самодержавним законодавством.

Певні зрушення розпочались у 1870-х рр., коли бібліотеки перейшли у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ, а безпосередній нагляд за ними у кожному губернському місті було покладено на комітет, до складу якого входили губернатор, губернський предводитель дворянства й піклувальники (особи, які виявили готовність до пожертвувань). Саме до числа останніх і належав В. В. Тарновський-молодший, який у 1870 р. із власних коштів відкрив Борзнянську публічну земську бібліотеку (нині Борзнянська районна центральна бібліотека). Вже наступного року, заклад, знову ж таки, за сприяння мецената приймав своїх перших відвідувачів у власному приміщенні – будинку Кордюків (територія нинішнього сільськогосподарського технікуму). Поки що не вдалося розшукати відомості стосовно того, яка саме література була представлена у бібліотеці, але відомо, що на початок 1871 р. книжковий фонд нараховував 393 найменувань, а у 1886 р. – 909 [328, с. 91].

Ім'я Василя Васильовича фігурує і серед тих, хто дарував цінні друковані видання Київській міській публічній бібліотеці. Так, у підсумковому річному звіті останньої про стан і діяльність за 1899 р., у таблиці № 9 «Список осіб, установ та наукових товариств, які пожертвували книги й брошури міській публічній бібліотеці в 1899 р.» є згадка про надходження від В. В. Тарновського-молодшого [127, с. 14].

Обґрунтовуючи вагомий внесок добродійника у відродження й розвиток народної освіти, не можна оминати такий важливий факт, як матеріальне утримання шкіл. Зазначимо, що у родині Тарновських було заведено опікуватися питаннями освіти населення. Не стояти осторонь цієї важливої справи вирішив і Василь Васильович, який продовжив утримувати на власні кошти одну школу в с. Парафіївка, а іншу на території Качанівки [88, арк. 13]. Також для ознайомлення місцевих дітей з національними традиціями, наприкінці 1870-х рр. він збудував на території качанівського парку типову селянську хату з тинном, детальний опис якої залишився у спогадах М. В. Тарновського. Отже, іще одним напрямом доброчинства діяча стала своєрідна просвітницька діяльність.

У другій половині 1860-х рр. докорінно змінилася картина музичного життя Києва. Відкриття у 1863 р. Київського відділення Імператорського Російського

музичного товариства (далі – Київське відділення ІРМТ), у 1867 р. – оперного театру, гастролі відомих виконавців-інструменталістів (братів Конкських, К. Ліпинського, Г. Літольфа, А. Патті та інших) розширили коло музичних зацікавлень і, як наслідок, викликали значний інтерес з боку місцевої інтелігенції. Звичайно, В. В. Тарновський-молодший, на формування музичних смаків якого вплинуло особисте спілкування з російським композитором М. І. Глінкою, з яким він познайомився під час навчання у Санкт-Петербурзі, не міг залишитися осторонь всіх цих подій [95, арк. 35 зв.].

Зокрема, з офіційної документації Київського відділення ІРМТ і створеного при ньому Музичного училища за 1872–1873 рр. ми дізнаємося, що кошти на поліпшення матеріального становища навчального закладу, поряд з іншими меценатами, надав і Василь Васильович: «Взагалі Дирекція знайшла багато співчуття і навіть сприяння в мешканцях Києва і вважає для себе приємним обов'язком висловити свою щирю вдячність: по-перше, всім мешканцям Києва, міській владі в особі Думи, яка з такою люб'язністю поступилася Київському відділенню Імператорського Російського музичного товариства 793 кв. сажнями пустопорожньої землі, суміжної з садом Товариства... Не можна також промовчати про люб'язність Міського землеміра О. Г. Терського, який безоплатно неодноразово вимірював всю ділянку землі, що належить Товариству, а також про пожертвування пп. В. В. Тарновського, Д. М. Вайнштейна та І. М. Бродського, кожного по 100 руб., за що Дирекція приносить свою щирю подяку» [282, с. 42–43].

Як справжній шанувальник живопису, меценат не тільки купував картини відомих майстрів, але й сприяв розвитку виставкової діяльності. Про що свідчить запис у щоденнику українського громадського діяча та правознавця О. Ф. Кістяківського від 13 березня 1877 р.: «О першій годині відправився з дітьми й Клименком на виставку картин, рідкостей і старожитностей. Виставка влаштована на користь рисувальної школи Мурашко. Вона складається з картин і колекції рідкостей і старожитностей, і старовинного побуту Малоросії. Картини здебільшого належать Терещенку, деякі В. В. Тарновському та іншим. Рідкості й старожитності, головним чином, становлять власність Тарновського. Він виставив багато зброї,

начиння, одяг і багато чого іншого ... » [176, с. 380]. Слід зазначити, що це була перша відкрита київська виставка з оплатою за вхід в 1 руб., рекламою та розповсюдженням білетів якої займалася дружина В. В. Тарновського-молодшого, – С. В. Тарновська [191, с. 31–33].

23 листопада 1878 р. у приміщенні міської думи «милістю й завзяттям В. В. Тарновського» відбулася друга благодійна виставка на користь Київської рисувальної школи. За словами М. І. Мурашка, засновника першого навчального художнього закладу, меценат надав не лише кошти, але й надзвичайно цікавий музей з історії Малоросії, який він збирав все своє життя, і куди ввійшли різні гравюри, малюнки, портрети, костюми, домашнє начиння, зброя, а також багато цікавих документів [191, с. 36]. Фактично, загальна сума витрат громадського діяча на користь школи становила 317 руб.

Продовжуючи брати активну участь у житті Київської громади, Василь Васильович матеріально підтримав видання її фактичного друкованого органу – часопису «Киевская старина», який впродовж ХІХ – початку ХХ ст. спрямовував розвиток гуманітарної науки, був осередком національно-культурного відродження, займав важливе місце у науковому та літературному процесі [336, с. 46]. З журналом співпрацювали провідні вчені у галузі етнографії, археології, історії, фольклористики, мовознавства, краєзнавства, мистецтвознавства. До цієї когорти національної еліти належав і В. В. Тарновський-молодший, який іще у 1879 р. говорив про необхідність створення у Києві історичного журналу за зразком «Русской старины» чи «Русского архива» [314, с. 63–64]. Згодом Василь Васильович став одним з ініціаторів проекту, згідно якого і було засновано журнал. До речі, збереглася унікальна світлина, на якій діяч стоїть в оточенні співробітників редакції.

Наскільки плідною була співпраця мецената з друкованим органом Старої громади свідчить той факт, що, окрім будинку О. М. Лазаревського, редакційний комітет періодично збирався в помешканні І. І. Бродського на розі Володимирської, 48 та Театральної площі, де тоді проживав Василь Васильович [351, с. 237]. За спогадами М. В. Стороженки, атмосфера в оселі була надзвичайна, адже в найбільшій залі висіли чудові портрети козацької старшини, уздовж стін стояла

велика кількість скляних шаф, у яких зберігалися зразки стародавньої зброї та одягу, а також різного побутового начиння. Окремо було відведене місце для Шевченківської колекції [202, с. 182].

У київському помешканні В. В. Тарновського-молодшого О. М. Лазаревський, О. О. Андрієвський, В. П. Науменко, В. Б. Антонович, К. П. Михальчук, Ф. Г. Міщенко, М. П. Василенко, В. П. Горленко, Я. М. Шульгин, М. Ф. Біляшівський, В. І. Щербина, І. М. Каманін, Д. І. Яворницький, Є. К. Трегубов, Ор. І. Левицький, М. В. Лисенко, А. В. Стороженко, М. В. Шугуров та багато інших діячів планували зміст наступних номерів часопису, дискутували на теми української минувшини та суспільно-політичних перетворень, обговорювали все – починаючи від питань естетичного вигляду журналу до пропозицій щодо його подальшої долі [205, с. 181–183].

Сам господар з величезним задоволенням чекав у гості співробітників «Киевской старины» і, напевно, з цієї причини редакційні засідання часто перетворювались на творчі зустрічі, які жартівливо називались «пастилою», бо відбувалися вони завжди за заповненим стравами столом, візитною карткою якого були улюблені ласощі В. В. Тарновського-молодшого – пастила. 2 травня 1890 р. В. П. Горленка в листі до О. М. Лазаревського написав так: «Залишившись за Вашими наполяганнями в Києві, в суботу, я тільки в неділю ввечері виїхав звідси, пропустивши тут дещо мені потрібне. «Субота» Вас[иля] Вас[ильовича] [Тарновського], яка цього разу не вдалася, було дуже нудно, попри всю привітність хазяїна» [34, арк. 6].

Слід зазначити, що меценат не тільки проводив зустрічі, але й регулярно надсилав до редакції журналу цінну інформацію щодо знайдених документальних джерел чи предметів української старовини. Більше того, на шпальтах щомісячника ім'я Василя Васильовича неодноразово згадувалось у різних розвідках, статтях, картинах, аналіз яких дав підстави стверджувати, що для тогочасних авторів діяч був знаковою постаттю.

Ким був В. В. Тарновський-молодший для журналу «Киевская старина»? На це частково дав відповідь член редакційного кола часопису М. В. Шугуров, який у

1899 р. у некролозі написав, що українці, особливо ті, хто особисто був знайомий з Васильом Васильовичем, втратили не лише відомого колекціонера старовини, а надзвичайного добродушного чоловіка, який приязно зустрічав у себе всіх, хто підтримував його прихильність до історії. «Всі вони знаходили у нього привітну зустріч, всі легко і добре почувалися, збираючись у його вогника, і можливо не один з них тепер задає собі питання: зберемося ми ще де-небудь так, як у нього збиралися?» [427, с. 131–133].

Ще одним напрямом його доброчинства стала різнобічна допомога просвітницьким об'єднанням, громадським організаціям та науковим товариствам. Зокрема, підтримуючи особистий склад НТШ та бажання інституції заснувати музей, у 1893 р. громадський діяч присилає сюди портрет із зображенням Т. Г. Шевченка [274, с. 34]. В інвентарних книгах установи зберігся запис: «Шевченко Тарас – олійний портрет (погруддя (кисті ... В позолочених плоско різьблених рамах. 81x62 (111x92). Вписано 6 вересня 1937 р.». Подібна пам'ятка знаходиться у відділі україніки Наукової бібліотеки імені В. Стефаника, але дані щодо історії її надходження втрачені [381, с. 196]. О. Ф. Сидор у своєму дослідженні робить припущення, що до новоствореного музею від мецената надійшов авторський варіант портрета (Шевченко у смушковій шапці й кожусі, з поголеною бородою), ймовірно, створеного російським художником І. М. Крамським у 1871 р. на замовлення П. М. Третьякова [383, с. 153]. Ця пам'ятка є надбанням Державної Третьяковської галереї в Москві. Тож, який саме портрет із Шевченківського відділу колекціонера ознаменував початок картинної галереї наукового товариства, нині не відомо.

У 1895 р. В. В. Тарновський-молодший передав до музею посмертну гіпсову маску Кобзаря, виконану російським скульптором бароном П. К. Клодтом, та ручку-перо поета з металевою підставкою [311, с. 825]. Ця подія була відмічена у повідомленні НТШ за 1895 р. [309, с. 44]. А на початку березня 1896 р. на сторінках літературно-наукового журналу «Зоря» з'явилась замітка В. Лукича: «Бібліотека Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка збагатилась останніми часами дуже значними дарами Ол. Барвінського, Ол. Кониського, який два рази прислав частини

своїї бібліотеки, О. Бородая, що подарував багато наукових діл англійських і німецьких, проф. В. Б. Антоновича і Як. Миколаєвича. Музей і галерея образів збагатились дарами В. Тарновського (перо Шевченкове і його маска гіпсова)...» [225, с. 120].

У 1870 р., коли серед губернаторів, предводителів дворянства, піклувальників навчальних округів та багатьох інших діячів члени комітету зі спорудження пам'ятника Б. М. Хмельницькому в Києві поширювали підписний лист збору пожертвувань, звичайно, В. В. Тарновський-молодший не міг залишитися осторонь і цих подій. Влітку 1872 р. він придбав у виставкового комітету бронзову модель першого варіанта пам'ятника роботи М. О. Микешина та у такий спосіб приніс до бюджету проекту 900 руб. сріблом. Об'єкт архітектури, який надійшов до колекції, виглядав так: «Кінна статуя гетьмана зображена піднятою вгору необробленою Гранітною скелею. У правій, високо піднятій руці його – булава, якою він вказує у напрямку на північний схід, тобто до Москви. Лівою рукою він міцно осадив дикого коня. Під копитами коня розпростертий труп езуїта, покритий порваним польським прапором; тут же й обривки розірваних ланцюгів. На шляху Хмельницького, за конем його, поміщається скинута копитом коня зі скелі фігура польського пана. Ще нижче – труп єврея-орендаря, руки якого судорожно закостенілі на просторах, пасках і награбованим їм церковного начиння. Гранітна скеля ця, з усіма названими фігурами, стоїть на чотиригранному конічної форми п'єдесталі з київського Лабрадору, а нижче до землі йдуть гранітні сходи. На трьох сторонах п'єдесталу – три бронзових барельєфів: 1) Збаразька битва; 2) Переяславська рада і 3) урочиста зустріч гетьмана-визволителя в Києві, у Софійського храму, духівництвом і народом. На передньому фасі пам'ятника, нижче Хмельницького, мала бути поміщена група з п'яти фігур: в центрі її, під навісом скелі, сидить малоросійський «кобзар», який оспівує славу народному герою, а його задумливо слухають – з одного боку великорос і білорус, а з іншого – малорос і червонорус. Над ним, на скелі, нижче за кінну статую, напис: «Єдина неподільна Росія гетьману Богдану Хмельницькому». Під фігурою ж кобзаря на п'єдесталі напис з народної думи часів Хмельницького:

«Та ні буде краще, та не буде краще,
Як у нас на Україні –
Що немає жида, що немає ляха,
Чи не буде й унії! » [231, с. 148–149].

Як бачимо, початковий варіант, який зберігся в музеї завдяки старанням мецената, докорінно відрізнявся від того, що був представлений на Софіївській площі 11 липня 1888 р.

Разом з головою Ніжинського окружного суду І. Л. Дейкуном, директором історико-філологічного інституту князя Безбородька П. А. Лавровським, управителем Міністерства фінансів М. Х. Бунге та деякими іншими представниками прогресивної громадськості В. В. Тарновський-молодший через чернігівського губернатора А. Л. Шостака звернувся до міністра внутрішніх справ графа М. Т. Лоріса-Мелікова з проханням спорудити у Ніжині пам'ятник М. В. Гоголю.

На початку 1881 р. офіційний дозвіл на благодійний збір коштів було отримано, однак проект все одно опинився під загрозою. Виявилося, що у своєму заповіті М. В. Гоголь висловився проти того, щоб над ним був який-небудь пам'ятник. Після довгих обмірковувань вихованці юридичного ліцею все ж таки вирішили проблему – виявили граматичну двозначність. Оскільки Микола Васильович написав «не ставити наді мною», тобто «над прахом», «над могилою», а пам'ятник ставили не на місці поховання, то з юридичної точки зору заповітні слова не порушувались.

Наступне спірне питання, яке необхідно було вирішити почесним членам комітету, – можливе місце розміщення пам'ятника. Зокрема, колишній викладач латинської мови у Гімназії вищих наук князя Безбородька І. Г. Кулжинський висловив думку, що бюст українського класика повинен стояти на площі перед будинком, в якому колись знаходився провідний навчальний заклад. Однак запропонований варіант одразу викликав палкі дискусії: по-перше, громадськості було відомо, що М. В. Гоголь на недостатньо високому рівні оцінив період власного навчання в інституті, по-друге, коштів на облагородження нового скверу не було [286, с. 28]. Відтак, було вирішено розмістити монумент у сквері, нещодавно

облаштованого уздовж Московської вулиці – від Соборного майдану до східного краю Благовіщенського монастиря – за гроші Василя Васильовича.

Нарешті розпочалась активна робота по збору коштів. У місті відбулось кілька аматорських спектаклів за п'єсою М. В. Гоголя «Женитьба» і комедією О. В. Сухово-Кобиліна «Свадьба Кречинского», а також виставка картин, найбільш значною та яскравою частиною якої стали роботи художника-передвижника М. М. Ге і старі полотна із картинних галерей В. В. Тарновського-молодшого і Г. П. Галагана [306, с. 142]. Кошторис проекту поповнили й благодійні внески І. І. Білозерського (200 руб.), знову ж таки В. В. Тарновського-молодшого (200 руб.), М. В. Туманського (100 руб.), П. А. Кочубея (100 руб.), М. В. Гербея (100 руб.) та багатьох інших небайдужих діячів.

До кінця літа бронзовий бюст був відлитий на фабриці художньої бронзи Фелікса Шопена, а гранітний п'єдестал із рельєфним карнизом – у петербурзькій ливарній майстерні братів Ботта [369, с. 145]. На сторінках журналу «Нива» за 1893 р. зберігся запис: «Пам'ятник складається з базису на двох сходинках з червоного граніту і чотиригранної колони з темного граніту – заввишки в 3 аршини, – на якій зафіксований бюст, відлитий з темної бронзи; висота погруддя 11/2 аршини; понад те, пам'ятник стоїть на штучному пагорбі, зробленому з цегли; висота всього пам'ятника з горбком, від поверхні землі, 71/2 аршин. На лицьовій стороні, на колоні зроблено напис: «Визначено мені чудною владою оглядати життя крізь видимий світові сміх і незримі, невідомі сльози». А ззаду: «Народився в Малоросії 19 березня 1810 р., вступив до гімназії вищих наук князя Безбородька в 1821 р., закінчив в 1828 р.; помер в Москві 21 лютого 1852 р. і був похований у Московському Даниловому монастирі» [217, с. 898]. Такий опис був абсолютно ідентичний фотознімку 1881 р.

Церемонія відкриття пам'ятника розпочалася 4 вересня 1881 р. о 9 годині ранку у будинку філологічного інституту. Про це газету «Киевлянин» рекомендованою телеграмою повідомив спеціальний кореспондент. «У міському сквері, по прочитанню акту передачі пам'ятника у відання міста і по прийняттю його представником міста Манцовим, депутація склала вінки біля підніжжя

погруддя, й урочистості закінчилися національним гімном «Боже Царя Бережи!» при гучних вигуках «ура» численного натовпу. О першій годині дня в актовому залі інституту, прикрашеної портретом Гоголя, розпочалося урочисте засідання в присутності численної публіки, прочитані були адреси й телеграми від установ, товариств і осіб в кількості 35, і звіт комітету зі спорудження погруддя. Потім директором інституту, Лаврівським, виголошена була прекрасна промова. Урочистості закінчилися національним гімном. У 5½ годин відбувався обід, влаштований для учасників свята В. В. Тарновським» [228, с. 3].

У наступному номері газети з'явилася стаття «Відкриття погруддя Миколі Васильовичу Гоголю в Ніжині», у якій вже детально описувалися події того дня. Зокрема, стало відомо, що після закінчення богослужіння з двору інституту вийшла урочиста процесія, у якій кожна окрема група (вихованки й вихованці місцевих гімназій та філологічного інституту, почесні гості, представники міста, професори та вчителі місцевих навчальних закладів, депутати, товариства драматичних письменників, представники газет) мала особливий значок у вигляді прапора.

Серед почесних гостей згадувався В. В. Тарновський-молодший з дружиною, який влаштував у великому залі інституту обід для сотні людей. Цікаво, що під час трапези ніжинський повітовий предводитель дворянства виголосив тост за здоров'я государя імператора, зустрінутий гromовими «ура» [229, с. 1–2]. Як бачимо, Василь Васильович особисто вклав у справу спорудження і відкриття пам'ятника М. В. Гоголю багато сил, ентузіазму, наполегливості та коштів.

У № 3 від 1896 р. «Киевская старина», розуміючи важливість прохання редакційного комітету «Полтавских губернских ведомостей» активізувати громадську ініціативу по збору коштів на облаштування пам'ятника І. П. Котляревському у Полтаві, оголосила своїм читачам, що вона також розпочинає прийом добровільних пожертвувань на спорудження монумента. Вже в наступному квітневому номері було зазначено, що, упродовж березня, до редакції надійшло 438 руб., з яких внесок мецената становив 300 руб. Для порівняння, від С. С. Могилевцева надійшло 20 руб., від М. В. Молчановського, К. М. Гамалії, О. М. Лазаревського, М. П. Мосаковського, В. П. Науменка, М. Д. Новицького,

О. В. Стороженки, М. К. Чалого, М. В. Шугурова – по 10 руб., І. М. Каманіна, О. В. Лазаревського, І. С. Левицького, О. І. Левицького, К. П. Михальчука, М. Я. Порскалової, А. І. Степовича, В. І. Щербини – по 3 руб. [233, с. 23]. Із цієї газетної замітки стає очевидним, що дізнавшись про ситуацію, яка склалася навколо спорудження пам'ятника, В. В. Тарновський-молодший чи не найпершим відгукнувся на заклик про надання матеріальної допомоги проекту. Йому належав і один із найбільших внесків.

Ще одним важливим напрямом доброчинства стало впорядкування напівзруйнованої могили Т. Г. Шевченка. За словами хранителя могили В. С. Гнилосирова, В. В. Тарновський-молодший взяв у цій високо християнській справі «найгарячішу участь» [9, арк. 1]. Адже для людини, яка особисто знала і багато в чому поділяла погляди поета, вірила, що рано чи пізно буде споруджено гідний його пам'яті монумент на зразок уже встановлених М. В. Гоголю, О. С. Пушкіну, М. Ю. Лермонтову, це було питання особливого значення.

Своєрідним поштовхом до активних дій з боку мецената стала прочитана у жовтневому номері київської газети телеграма, у якій повідомлялося про руйнівне становище могили Т. Г. Шевченка [236, с. 1]. Вже в наступному номері від 02.12.1882 р. Василь Васильович повідомив, що як давній приятель Кобзаря, а перш за все, як його палкий шанувальник, він вважає за необхідне взяти на себе повну відповідальність щодо упорядкування могили [232, с. 2]. І заявлену обіцянку Василь Васильович виконав сповна.

19 лютого 1883 р. у київському помешканні О. Ф. Кістяківського відбулася неофіційна зустріч народолюбців, на якій обговорювалось питання відновлення могили. Невипадково був тут і В. В. Тарновський-молодший. О. Ф. Кістяківський у щоденнику згадував, що у той день вони доручили меценату, спільно з О. Ф. Якубенком та М. Ф. Комаровим, «здійснити проект влаштування могили: насипаний буде курган в три сажні висоти, і на курган поставлений буде чавунний хрест такої ж висоти» [176, с. 390].

Коли було отримано дозвіл на реставрацію могили й на спорудження надмогильного пам'ятника, розпочався активний етап реалізації задумів. Чавунний

хрест висотою 6 метрів був замовлений особисто Василем Васильовичем на Київському ливарному заводі О. Ф. Термена за 1000 руб. [9, арк. 2.]. Саме такий варіант «Хреста на могилі Шевченка», розроблений академіком архітектури В. І. Сичуговим, був схвально сприйнятий замовником. Навіть на оригіналі малюнку, праворуч внизу, зберігся запис рукою В. В. Тарновського-молодшого: «Прошу пана Термена прийняти замовлення і за цим малюнком відлити хрест для могили Шевченка» [396, с. 66].

Над ескізом барельєфа поета для могильного хреста працював сам меценат. У «Каталозі музею українських старожитностей В. В. Тарновського» під № 545 міститься згадка: «Барельєф чавунний, бронзований, роботи В. Тарновського. (Такий же барельєф – на п'єдесталі хреста могили Шевченка)» [146, с. 205]. Тут же під № 537: «Бюст в натуральну величину, гіпсовий, без одягу, роботи Ф. Каменського. 1862 р. [146, с. 204]. Зіставивши дві роботи, відразу стає зрозумілим, що верхня частина гіпсової відливки, створеної Ф. Ф. Каменським, була взята за зразок у скульптурній композиції, представленої В. В. Тарновським-молодшим.

За особистим проханням головного інженера проекту О. Ф. Якубенка, Василь Васильович вибрав із поезії Т. Г. Шевченка чотиривірш, який став епітафією для надгробка:

«Свою Україну любіть.
 Любіть її во врем'я люте,
 В остатню, тяжкую мінуту
 За неї Господа моліть» [3, арк. 18, 23 зв.].

Однак, коли всі роботи по упорядкуванню могили були фактично завершені, Є. К. Трегубов повідомив В. С. Гнилосирову, що через якесь непорозуміння він став свідком арешту готового для виряджання хреста [9, арк. 8 зв.–9]. Виявилось, що відлиті на дощі хреста чотири строфи здалися київському поліцмейстеру недоречними, більше того, небезпечними. Тому генерал-губернатор видав розпорядження не видавати хрест замовникам до знищення напису [134, с. 126].

І хоча дошку з патріотичними словами Т. Г. Шевченка було знято та передано на зберігання до міської поліції одразу, чавунний хрест все одно залишився під арештом. Справа була у тому, що 20 січня 1884 р. Київський губернатор С. М. Гудим-Левкович доносив Київському, Подільському і Волинському, тимчасово Чернігівському і Полтавському генерал-губернатору О. Р. Дрентельну про можливі масові зібрання біля могили Кобзаря після її відновлення. «На могилі, після відправлення панахиди, буде сходка хохломанів, на яку прибуде багато дворян з Полтавської губернії, переважно з повітів Переяславського і Золотоніського, а також і з інших місць; передбачають говорити промови малоросійською мовою, освячення пам'ятника буде ознаменовано якоюсь подією ... » [3, арк. 19]. Відтак, місцева влада побоювалась чуток, що довгоочікуване й урочисте відкриття пам'ятника приверне до себе численну увагу українців і призведе до заворушень.

В. В. Тарновському-молодшому довелось докласти немало зусиль, щоб влітку 1884 р. звільнити із-під арешту пам'ятник-хрест, вагою 250 пудів [396, с. 68]. Нарешті 18–19 липня водним шляхом він був доставлений робітниками чавуноливарного заводу О. Ф. Термена до Канева. 20 липня в присутності головного інженера О. Ф. Якубенка, інженера-механіка О. Феофілактова, фольклориста В. С. Гнилосирова, кількох робітників заводу, теслярів, що закінчували свою справу, сім'ї сторожа І. О. Ядловського, кількох цікавих сусідів і рибалок (більше нікого не було) на Чернечій горі піднявся на три сажні вгору чавунний хрест із барельєфом Т. Г. Шевченка [262, с. 321].

Однак і на цьому роботи не припинилися. Лише наприкінці травня 1888 р. могила набула цілком закінченого вигляду. Її детальним описом поділився 23 жовтня 1891 р. М. М. Коцюбинський у нарисі «Шевченкова могила». Зокрема, письменник інформував, що на горі знаходилася висока могила з чавунним хрестом, а на заборі були викарбувані прізвища прогресивних діячів, які долучилися до такої важливої справи [224, с. 8]. Зрозуміло, що ім'я В. В. Тарновського-молодшого також було серед них.

З лютого 1897 р. меценат почав опікуватися питанням впорядкування могили П. О. Куліша. Підтвердження цьому ми знаходимо у його телеграмі до

О. М. Білозерського, у якій він висловлює надію «прийняти, як приятелю покійного, участь у похованні» [16, арк. 1]. Ще більш конкретно про свої наміри він заявляє у листі до дружини покійного О. М. Куліш від 5 травня 1898 р.: «...робота й доправлення решітки для любого мого землячка – моє діло» [16, арк. 1].

Подальший епістолярій покаже, що решітку для могили громадський діяч замовив у Києві. 18 липня 1897 р. вона була готова і відправлена у Мотронівку разом з майстром для установки. Одночасно з цим Василь Васильович займається й питанням розміщення та облаштування місця поховання. Так, в одному з листів до Олександри Михайлівни звучать чіткі та доречні поради, як належним чином впорядкувати могилу небіжчика: «Не так Ви насипали могилу Вашій дружині. Треба переробити. Не треба робити її терасами, а робити як робиться могила. Одну спільну або, щоб вміщалося дві маленькі, бо всі ми умремо, і ви підете колись за Вашою дружиною і захочете лежать біля нього. Дай Ганні Барвінок, і треба бути похованій біля її славної дружини. Шлю Вам два малюночки могили. Вибирайте, яка Вам сподобається... Попрохайте Вашого брата Михайловича допомогти Вам все зробити. Треба тільки зменшити могилу...» [64, арк. 1–1 зв.].

Отже, після смерті П. О. Куліша «естафету» інтенсивного листування з В. В. Тарновським-молодшим підхопила його дружина – О. М. Куліш. Адже така щира турбота та увага з боку добродійника дуже тішила письменницю, яка завжди відчувала потребу в людині, яка б до неї була прихильною, а також сказала як і що робити [105, арк. 2 зв.; 184, с. 22]. Недарма у фондах ЧЛММЗК зберігся масив кореспонденції, у якій йдеться не лише про громадські справи, а й про суто особисті проблеми. І в будь-якому питанні Олександра Михайлівна знаходить підтримку. За словами О. М. Куліш, їй навіть іноді ставало незручно від того, що вона завдавала стільки клопоту такій шанованій людині, яка до того ще й тяжко хворіла [173, с. 45].

Через кілька років після смерті В. В. Тарновського-молодшого О. М. Куліш писала до І. Л. Шрага, що багатих людей в Україні вистачає, але навряд знайдеться хтось такий, що зможе бути послідовником його добродійних справ [111, арк. 1; 101 арк. 2]. А тому вона дуже вдячна за те, що він встиг облаштувати могилу її чоловіка

П. О. Куліша, який так багато зробив для розвитку літератури, але так і не отримав заслуженої вдячності та визнання від батьківщини [110, арк. 2 зв.].

Змалку Василь Васильович не раз спостерігав, як з особливою любов'ю і трепетом його батько В. В. Тарновський-старший займався вирішенням питань щодо можливості появи творів талановитих митців, що в силу різноманітних причин не могли бути опубліковані раніше. Тому не дивно, що ще одним важливим напрямом його меценатської діяльності стало сприяння розвитку видавничої справи в Україні.

Так, у березні 1883 р. у Києві з'явився перший випуск видання «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях і портретах». У передмові до праці В. Б. Антонович і В. О. Беца висловили припущення, що для того, щоб врятувати унікальні предмети української старовини, необхідно було або створити для них загальнодоступний музей, де б вони зберігалися в оригіналах, або зробити з них копії, що само собою применшило їхню цінність в очах глядача, але сприяло б повноцінному збереженню [138, с. III]. Останню пропозицію підтримав В. В. Тарновський-молодший, ставши ініціатором проекту, й надавши без вагань гроші та матеріали із власної колекції українських старожитностей. На форзаці першого випуску зберігся напис рукою В. О. Беца: «В знак глибокої поваги та вдячності за сприяння цьому виданню словом і ділом Василю Васильовичу Тарновському від Беца» [149, с. 173]

За задумом авторів планувалося надрукувати три відділи колекції: перший – 44 портрети різних історичних діячів; другий – опис та зображення старовинних предметів, домашнього начиння, одягу і зброї; третій – факсиміле різних місцевих документів XVII–XVIII ст. і першої половини XIX ст. [292, с. 181]. На думку співробітників часопису «Киевская старина», робота, яку задумали здійснити упорядники, була б надзвичайно важливою, оскільки її результатом могла бути комплексна праця, яка б дозволила в повній мірі ознайомитись з речовими й письмовими пам'ятками, а також з діяльністю визначних діячів південної Росії. Але, чи можливе виконання всіх поставлених завдань піддавалося сумнівам [221, с. 878]. І не випадково – після появи першого випуску проект було припинено.

У цьому зв'язку, із запланованих 44 мистецьких творів, написаних олійними фарбами, із колекції В. В. Тарновського-молодшого читачі побачили лише 9 фототипічних портретів виборних гетьманів й один портрет макарівського (1659–1660 рр.), згодом київського (1661–1685 рр.) сотника. До видання потрапили портрети П. І. Тетері, Д. І. Многогрішного, І. М. Брюховецького, М. С. Ханенка, І. О. Виговського, намальовані Г. А. Васьком у відповідності до мініатюрних зображень гетьманів з літопису С. В. Величка [138, с. V–VI; 148, с. 71–77]. Був тут і портрет Б. М. Хмельницького, копійований зі старовинного оригіналу, який зберігався в картинній галереї графів Осолінських. Коли саме твір надійшов у зібрання колекціонера, достеменно невідомо, маємо лише інформацію, що куплений він був у Варшаві, ймовірно, в обер-поліцмейстера А. Я. Стороженка [148, с. 76]. На думку укладачів, подібність цієї копії до гравюри середини XVII ст. роботи голландського художника Вільгельма Гондіуса, яка знаходилася в колекції російського збирача Д. О. Ровинського і в Краківській бібліотеці, стала одним із додаткових аргументів автентичності твору з колекції В. В. Тарновського-молодшого [293, с. 62].

У вступній статті В. О. Беца ми читаємо, що портрет П. Д. Дорошенка був відзнятий з того, що перебував у Волоколамському монастирі. Але тут ми виявляємо цілу низку розбіжностей. Адже в «Каталозі українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» під № 688 був зазначений портрет гетьмана як олійна копія з літографії, вміщеної у книзі М. О. Гатцука «Ужинок рідного поля» [148, с. 72–73]. У свою чергу літографія являла собою неякісну копію з гравюри 1693 р. невідомого автора, і була явним наслідуванням твору австрійського гравера Й. М. Лерха, тільки виконана у дзеркальному зображенні. Імовірніше за все, саме цей варіант був опублікований у виданні.

Портрет Ю. З. Хмельницького був писаний із зображення, яке знаходилося у маєтку О. М. Судієнка в Очкиному. Поясний портрет С. Г. Туптала з написом «Сава Туптало, сотник київський, жив в Нижньому Києві, місті від народження ста трьох років, в день богоявлення господнього о третій годині дня приставився, в 1703 році. І похований в Київському Кирилівському монастирі, у якому і ктитором був він» –

копія із зображення державного діяча зі стіни Чернігівського собору [138, с. V–VI]. Цікаво, що така ж копія, тільки з іншим написом, з 10 серпня 1760 р. висіла й у Києво-Кирилівському соборі. Згодом вона була передана у зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії.

Таким чином, В. Б. Антонович і В. О. Бец, оприлюднивши у своєму виданні портрети відомих суспільно-політичних діячів XVII–XVIII ст., зіграли важливу роль у пробудженні загального інтересу до численних проблем української історії. Що ж до ролі В. В. Тарновського-молодшого у появі праці, то тут слушною є думка редакції «Киевской старины», яка зазначала, що, враховуючи те, що в передмові написав В. О. Бец про палке захоплення Василя Васильовича українськими старожитностями, можна зрозуміти, що лише ініціативою у цій справі він обмежився [221, с. 879].

Не без участі мецената у 1888 р. вийшла книга Д. І. Яворницького «Запоріжжя в залишках старовини й переказах народу». Як відомо, одним із напрямів пошукової роботи діяча була козацька минувшина, тому, коли йому випала нагода поповнити власну колекцію цими реліквіями, користуючись консультаціями досвідченого історика, він з ентузіазмом взявся за справу, організувавши власним коштом експедицію. Також Василь Васильович виявив ініціативу щодо матеріальної підтримки Дмитра Івановича у виданні його книги [193, с. 50].

Маємо зауважити, що до такої обіцянки В. В. Тарновського-молодшого Д. І. Яворницький поставився з деякою пересторогою, але бажання побачити свою працю надрукованою змусило його швидко опрацювати нові матеріали, отримані після подорожі, і звернутися до мецената. 5 листопада 1887 р. у листі до Я. П. Новицького він повідомив, що отримав 1000 руб. від Василя Васильовича. До речі, у передмові до першого тому видання, яке через велику кількість ілюстрацій понесло чималі витрати, історик, в знак щирої поваги та глибокої вдячності за грошову допомогу, іще раз згадав ім'я В. В. Тарновського-молодшого [240, с. II–III].

На початку квітня 1888 р. тиражем у 1550 примірників двотомна монографія була надрукована у друкарні М. А. Лебедева без попередньої цензури. Проте, як тільки праця надійшла на розгляд виконувачів обов'язки цензорів Санкт-

Петербурзького цензурного комітету О. О. Пелікана і П. Г. Сватковського (Свадковського), то була затримана й направлена в Головне управління в справах друку. Тут було видане остаточне розпорядження припинити видання книги аж до особливого дозволу [278, с. 20–22]. Таке рішення було вмотивовано тим, що робота була написана на малоросійському діалекті, «з метою підйому українофільства», а тому «підлягає більш суворому розгляду» [242, с. 13].

У зв'язку з обставинами, що склалися навколо книги, Д. І. Яворницький знову просить допомоги у В. В. Тарновського-молодшого, який, у свою чергу, рекомендує історика звернутися до його родича В. М. Юзефовича – члена ради Головного управління у справах друку Російської імперії. У одному із чергових листів до Я. П. Новицького історик згадає про це так: «Перш за все, я дав телеграму про це Вас[илію] Вас[ьовичу] Тарновському, а потім кинувся до його племінника В[олодимира] Мих[айловича] Юзефовича, одного з членів головного управління у справах друку. На моє щастя Юзефович виявився людиною, а не скотиною, як більшість цензорської братії, цих гасителів правди й думки... і ось вже вчора, я отримав звістку з цензурного комітету, що книга дозволена» [167, с. 180].

Справді, Володимир Михайлович активно долучився до справи звільнення книги з-під арешту. Відомо навіть те, що він особисто приїхав на Великодні свята до Дмитра Івановича, щоб передати квиток від Головного управління в справах друку, де було вказано, що праця «Запоріжжя в залишках старовини й переказах народу» має право поступити у продаж [214, с. 168–169].

Довгі роки В. В. Тарновський-молодший фінансував і видавничу справу П. О. Куліша. Фактично, саме завдяки власникам Качанівки, письменник отримав змогу здійснювати свою просвітницьку діяльність [195, с. 148–149].

Підтвердження цьому знаходимо спочатку у листуванні з В. В. Тарновським-старшим. Для прикладу, весною 1856 р. письменник вирішив опублікувати «Проповіді малоросійською мовою Протоієрея і Кавалера Василя Гречулевича» українською мовою. Тож, з пропозицією вислати йому 300 руб. на таку важливу справу він звернувся до В. В. Тарновського-старшого, щоб, мовляв, «...і в наших церквах зрозуміли б миряни, що панотець говорить» [197, с. 357]. Прибувши 17

серпня того ж року до Качанівки, Пантелеймон Олександрович хотів одержати гроші на устаткування друкарні [356, с. 336–337]. Загалом, користуючись обіцянкою отримати від В. В. Тарновського-старшого допомогу на всі його видання, письменник публікує двотомні фольклорно-історіографічні та етнографічні «Записки про Південну Русь», історичний роман «Чорну раду», перероблені «Проповіді» подільського священика В. Я. Гречулевича та багато інших творів.

Після смерті батька В. В. Тарновський-молодший, вже за традиційно, продовжив підтримувати П. О. Куліша, який, навіть, почав просити допомоги у вирішенні проблем господарського характеру. Він також постійно турбував мецената з питань, пов'язаних із творчою діяльністю: «... я прошу судити рукопис поеми «Куліш у пеклі». Готую її до друкування в Женеві й хочу переглянути, чи немає в вашому списку якої-небудь поправки, або надбавки» [199, с. 94].

На прохання П. О. Куліша, В. В. Тарновський-молодший восени 1855 р. долучився до справи видання збірника «Південноруських літописів», підготовленого М. М. Білозерським. Публікація являла собою перший том багатотомного видання українського літописання і вміщувала шість статей, знайдених автором у рукописних збірниках XVII – XVIII ст. Ці свідчення, що досі залишалися невиданими, розкривали важливі факти з історії України [178, с. 34–35]. Особливо цінними, на думку самого упорядника, були розділи під назвами «Чернігівський літопис» і «Хронологія високославних ясновельможних гетьманів, що були перед Хмельницьким».

У січні 1856 р. П. О. Куліш повідомив М. Д. Білозерського, що «друкування «Південноруських літописів» триває з різними затримками й надзвичайно повільно [10, арк. 2 зв.; 11, арк. 1–1 зв.]. А у 1857 р. редактор журналу «Русская беседа» у відділі «Критика» опублікував «Звістку про південноруські літописи, видані Миколою Білозерським в Києві, 1856 р.». І хоча поштовхом до написання наукової розвідки стало прагнення М. О. Максимовича виправити низку неточностей, що були помічені ним у роботі, це аж ніяк не применшило значущості видання в очах тогочасного суспільства: «...любителі Малоросійського літописання потішились

нині виданим «Південноросійським літописам», а ті, що працюють на цьому терені, потішилися появі на ньому ще одного старанного діяча» [321, с. 231].

У період між 1867 і 1871 рр. галицькі народовці, підтримуючи ідею зміцнення творчих контактів з наддніпрянцями, задумали здійснити повний переклад Біблії на українсько-російську мову, віршований переклад книги Іова й Псалтиря, а також видати українсько-російський словник і повне зібрання народних дум і пісень. Втілення цих ідей, на думку П. О. Куліша, знову ж таки, мав фінансово підтримати В. В. Тарновський-молодший, який позиціював себе як виразний послідовник російської ідеї народності. Тому 20 лютого 1869 р. Пантелеймон Олександрович пише Василю Васильовичу, що він радить, як його старий приятель, пожертвувати 10 000 руб. на підтримку малоросійського в Галичині, що, у свою чергу, забезпечить йому необхідне суспільне визнання [175, с. 149]. На цю пропозицію діяч, звичайно, погодився.

З огляду на все зазначене вище, нас не здивує і той факт, що у листі П. О. Куліша до І. Ф. Хильчевського від 20 вересня 1874 р. В. В. Тарновський-молодший згадується як людина, що морально і матеріально допомогла йому видати книгу «Історія возз'єднання Русі» («Історія українського козацтва до Богдана Хмельницького») [200, с. 136–137].

Фінансова причетність мецената до організації у Женеві української друкарні за дорученням письменника теж не піддається сумніву. Відомо, що Пантелеймон Олександрович неодноразово намагався створити власний друкований орган. Так, у 1858 р. він повідомив В. В. Тарновському-старшому, що хоче організувати журнал з малоросійською спрямованістю під назвою «Хата, південноросійський журнал словесності, історії, етнографії й сільського господарства» [198, с. 131]. Але, отримавши 8 грудня 1858 р. негативну відозву головного начальника Третього відділення царської канцелярії князя В. А. Долгорукова, йому так і не вдалося довести справу до кінця. Хоча у 1859 р. замість журналу з'явився альманах під однойменною назвою «Хата», який отримав схвальні відгуки в українському суспільстві. Це ще більше підштовхнуло П. О. Куліша у його намірах заснувати

власне друковане періодичне видання, яке б до того ж давало певний ґрунт для матеріальної, а разом з тим письменницької незалежності.

Тому у листі вже до В. В. Тарновського-молодшого від 8 березня 1876 р. П. О. Куліш ділиться думками, що через відсутність людини, яка б з місцевої точки зору відтворила вплив «русского мира» у краї, він організує видання «Киевского журнала». Але й ця спроба не увінчалась успіхом.

У численних листах за 1896 р. ми знаходимо докази того, що меценат справді співпрацював з українською друкарнею у Женеві, бо письменник неодноразово просив його скористатися можливістю прискорити діяльність органу в справі видання деяких його творів [7, арк. 52, 80–80 зв.].

Активну участь Василь Васильович взяв у виданні текстів Св. Письма українською мовою, основна частина перекладу яких належала П. О. Кулішу. Ідея здійснити новий переклад Біблії виникла у Пантелеймона Олександровича ще у середині 1850-х рр. Про це він повідомив у кореспонденції до В. В. Тарновського-старшого. Проте явні результати роботи були представлені лише у 1871 р., коли розпочалася його активна співпраця з І. П. Пулюєм. Спочатку у Відні одна за одною вийшли у світ Євангелія за Матеєм, Марком, Лукою та Іваном, а потім у Львові у 1880 р. – весь Новий Завіт [261, с. 197–199].

У світлі цих подій письменник починає працювати над перекладом книг Старого Завіту. Проте, готовий до публікації рукопис був повністю втрачений через пожежу, що відбулася на хуторі Мотронівка 6 листопада 1885 р. Розпочавши роботу заново, П. О. Куліш все-таки встиг із 50 старозавітних книг перекласти 30.

Після смерті Пантелеймона Олександровича, українська інтелігенція, виявивши велике зацікавлення у завершенні видання Біблії, почала спілкуватися з О. М. Куліш щодо публікації творчої спадщини чоловіка. Зокрема, В. М. Гнатюк, Б. Д. Грінченко, М. Ф. Чернявський писали в листі до Олександри Михайлівни, що варто, щоб хтось спочатку переклав ту частину роботи, яку не встиг П. О. Куліш, а потім, можливо, В. В. Тарновський-молодший виявить бажання надрукувати власним коштом цю роботу [308, с. 320].

Цікаво, що з почуття поваги та обов'язку, добродійник першим ініціював розмову з О. М. Куліш, запропонувавши переписати рукопис і видати його в Галичині [16, арк. 1 зв.]. В. М. Білозерський, дізнавшись про такі наміри громадського діяча, написав так: «Ви добродію, виявилися в цій справі тим незмінним патріотом, якого давно уже виглядає Україна; без такого патріота справа ця надовго б залишилась у сповиточку. А тим часом Святе Письмо не тільки переможене, а і видане публічно, становить для України те саме, чим було воно для ізраїльтян – знаком народної самостійності, доказом власної мови й порукою розвіття її в майбутньому...» [17, арк. 1].

Звичайно, що така пропозиція Василя Васильовича сподобалась й Олександрі Михайлівні, бо у жовтні 1897 р. вона без вагань направила чорновий варіант Біблії в Качанівку. У свою чергу, меценат, з метою прискорити видавничий процес, заручився підтримкою І. П. Пулюя й І. С. Нечуя-Левицького, останній здійснив переклад четвертої частини текстів (книгу Рути, першу та другу книги Хронік, книги Ездри, Немії, Естери та Даниїла). І. С. Нечуй-Левицький також упорядкував переклад П. О. Куліша, виправив відповідні неточності. До речі, О. М. Куліш дуже гостро відреагувала на такі ініціативи Івана Семеновича, сприйнявши їх, як «велику неповагу до пам'яті Куліша» [99, арк. 1 зв.].

14 січня 1898 р. Василь Васильович, вітаючи Олександрю Михайлівну з Новим роком, попросив її приїхати до Києва і привезти з собою оригінал рукопису. Таке прохання пояснювалося тим, що він мав намір зняти з нього копію, щоб відправити її на друк до Галичини. Звичайно, така пропозиція була зустрита О. М. Куліш з ентузіазмом, яка без довгих вагань вирушила на зустріч.

Повернувшись додому, О. М. Куліш розповідатиме у листі до І. Л. Шрага: «Оце я тільки що з Києва приїхала, і така задоволена – повне серце речей! Дяка велика, незмірна дяка Тарновському! Написав мені, щоб я привезла Біблію, щоб копію зняти та надрукувати за прірвою. Я й поїхала. Зараз у вітрину поклав і замкнув любуючись. Що за добра душа! Що за сердешний чоловік!.. Хай йому Господь дає довгий вік. Та ще й мало того, ще й жмуток грошей немалий давав мені:

«Візьміть каже: Вам треба». Я тільки їх не взяла, але ніколи цього не забуду...» [97, арк. 2–3 зв.].

Слід згадати і те, що у той час, коли В. В. Тарновський-молодший займався питанням публікації Біблії П. О. Куліша, у його руки потрапило приватне листування українського письменника П. С. Морачевського, а також протоколи засідань Імператорської академії наук. У ході розгляду документів діячем було з'ясовано, що Пилип Семенович здійснив у 1860 р. повний переклад Четвероєвангелія, який передав Академії наук у Санкт-Петербурзі для попереднього аналізу. У протоколі засідання від 8 лютого 1862 р. було засвідчено, що рукопис справді надійшов на розгляд знавців малоросійської мови О. Х. Востокова, О. В. Нікітенка і І. І. Срезневського [343, с. 471]. Академіки, всебічно проаналізувавши й визнавши, що «євангеліє на народному діалекті малоросіян сприяло б їх морально-релігійній освіті», запропонували зібранню Відділення російської мови й словесності клопотати в установленому порядку про друк перекладу перед Святійшим синодом Російської православної церкви [235, с. 94].

І якщо в протоколах за грудень 1862 р. академія звітує, що доля рукопису іще не вирішена, то на початку 1864 р. питання вже вирішене, але не на користь П. С. Морачевського, який в силу обставин змушений передати свою працю на тимчасове зберігання до рукописного зібрання академічної бібліотеки.

У такій ситуації, В. В. Тарновський-молодший у листі до О. М. Куліш пише, що буде клопотатися про друкування Євангелія, а у разі відмови відправить прохання на ім'я самого царя, бо не можна відмовляти українському народові мати Святе Письмо рідною мовою, коли всі «дикі народи» мають на це право [64, арк. 2]. Ми повинні констатувати той факт, що навіть під впливом представника багатого дворянського роду справа не посунулась ні на крок. І лише з настанням короткочасного періоду лібералізації суспільного життя у Російській імперії, з дозволу Синоду, у 1906–1911 рр. з'явилися, відредаговані відповідною комісією, чотири Євангелія перекладу П. С. Морачевського [261, с. 200].

Однак, на той момент, втративши будь-яку надію на успіх у боротьбі за видання Біблії П. С. Морачевського, меценат з іще більшою наполегливістю та

завзятістю вирішив будь-що домогтися публікації Святого письма у перекладі П. О. Куліша. А тому, у грудні 1898 р., він, керуючись зазначеними вище мотивами, а може, ще й просто покладаючись на власну інтуїцію, почав спілкуватися з Британським і Закордонним Біблійним товариством (British and Foreign Bible Society, 1804 р.), котре виявило великий інтерес до твору. Але на особисте прохання Олександри Михайлівни не вирішувати з товариством складні та делікатні питання щодо будь-яких умов передачі рукопису без неї, діяч не поспішав приймати остаточне рішення. До того ж, О. М. Куліш, керуючись настановами своєї «любої дружини», все-таки сподівалася, що знайдеться людина з патріотичними почуттями, яка захоче залишити працю у власності української нації [15, арк. 1–2]. Такою щедрою людиною був Василь Васильович, який не раз наголошував, що він готовий надати 3 000 руб., як тільки з'явиться дозвіл держави на друк [112, арк. 2]. Але будь-які спроби видання богослужбової літератури українською мовою, в умовах тогочасної суспільно-політичної ситуації в Російській імперії, були приречені на провал.

Подібні пропозиції надходили і з Галичини. Хоча, вони, чомусь, викликали сумніви у В. В. Тарновського-молодшого. Він, навіть, розмірковував, що у разі відмови Біблійного товариства, друкувати у Галичині можна буде лише за певних умов, бо в іншому разі ні грошей, ні Біблії не буде: «Перш за все треба знати, хто візьметься і зможе вести коректуру в Галичині; зробити кошторис на друк Біблії у Львові; платитись буде по мірі надрукованих листів у Львові, особою, якій я доручу» [64, арк. 1–2].

У 1903 р., купивши право власності на працю, Британське біблійне товариство здійснило видання першого повного перекладу Біблії українською літературною мовою у віденській друкарні А. Гольцгаузена під назвою «Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською». На звороті титульного аркуша вказувалося: «Переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького і Др. І. Пулюя».

Меценат так і не отримав можливості оцінити результати своїх старань: на перешкоді стала смерть. Але усі без винятку громадські діячі та видатні представники суспільної думки другої половини XIX ст. іще довго пам'ятали обсяг

виконаної ним роботи задля видання українського перекладу Біблії [178, с. 35]. О. М. Куліш у листі до І. Л. Шрага від 24 квітня 1901 р. писала так: «Так і не огледілись, як Тарновського не стало. Був же у нас ще при моїй дружині й казав ілюструвати буду Біблію, і так надихнувся цим ділом, так бажав надрукувати...» [109, арк. 1].

У 1891 р. власним коштом Василь Васильович видав у друкарні С. В. Кульженка накладом у 100 примірників «Офорти Т. Г. Шевченка в колекції В. В. Тарновського». І хоча альбом фототипічних знімків з гравюр Т. Г. Шевченка не надійшов у загальний продаж (являв собою подарункове видання мецената для друзів), він все одно набув широкого розголосу у суспільстві [292, с. 186]. Зокрема, В. П. Горленко відзначив, що навіть сама ідея такого видання заслуговувала на безумовну подяку. Тож не дивно, що у своїй статті Василь Петрович високо оцінив давні та безкорисливі зусилля В. В. Тарновського-молодшого у справі збереження Шевченкіани, зауваживши, що такий альбом копій, з одного боку, полегшить знайомство з гравіюваними роботами поета, а з іншого – слугуватиме дорогоцінною допомогою для колекціонерів офортів [264, с. 483–484].

Загалом, альбом містив у собі: титульний аркуш, фототипію двох листків обкладинки до «Живописної України» і 27 офортів, серед яких: 4 портрети осіб художнього світу, 6 знімків з картин різних художників, 6 знімків з листків «Живописної України», 3 композиції та 7 портретів самого Т. Г. Шевченка. Офорти були поділені за наступними категоріями. Першу складали малюнки за красою, або за спогадами, які зображали історичні пам'ятки, які збереглися. Друга категорія являла собою народний побут – звичаї, обряди, повір'я, забобони, казки й пісні. Третя – це найважливіші історичні події, які відбулися з часів Великого князя Литовського Гедиміна і до знищення Гетьманщини, а також короткий опис картин південно-російською та французькою мовами [63, арк. 14].

Наступною справою стало видання у 1893 р. каталогу, який являв собою невелику за обсягом книжку з гарною обкладинкою, на якій були розміщені фототипічні знімки портретів Т. Г. Шевченка, його посмертна маска і деякі особисті речі. Далі, 34 сторінки першого випуску вміщували зображення із майбутнього

Шевченківського музею, який з такою любов'ю та енергією упродовж багатьох років збирав В. В. Тарновський-молодший. Ця колекція із 227 предметів була поділена на кілька змістовних розділів, які охоплювали літературні твори Т. Г. Шевченка і твори, що мали відношення до нього, українською та іншими мовами, надруковані в окремих виданнях, журналах, газетах, окрім цього – його листи (автографи), твори (автографи), малюнки олівцем і фарбою, гравюри (офорти), а також – особисті папери, книги, різні речі, бюсти, барельєфи, маски, малюнки, літографії, гравюри, фотографічні знімки з портретів і малюнків поета та багато іншого [147].

Як і попереднє видання, «Каталог предметів малоросійської старовини й рідкостей В. В. Тарновського» не був призначений для загального продажу, тому в журналі «Зоря» за березень 1894 р. в розділі «Оповістки й критичні замітки» з'явився його детальний опис з деякими критичними зауваженнями: «Оглядаючи не один раз цю колекцію, ми пересвідчилися, що в ній не вистачає однієї реліквії. У 1870-х рр. артисту К. Трутовському прийшла щаслива думка намалювати образ «Шевченко з бандурою на Дніпрі». Образ цей, жодного разу не побувавши на виставці, перейшов в приватні руки й залишився невідомим для публіки» [428, с. 116]. Зважаючи на такі обставини, на думку редакції, згадана реліквія повинна була б прикрасити музей В. В. Тарновського-молодшого. Також серед упущень упорядника співробітники помітили, що в розділі XVI не були вказані фото портретів та малюнків Т. Г. Шевченка, вирізані ним з різних журналів і книг й опубліковані на сторінках журналу «Киевская старина». Важливою прогалиною стало й те, що в IV–VI розділах не знайшлося портретів поета, мальованих олійними фарбами.

З метою глибшого розкриття походження, змісту, складу і стану музейного зібрання, меценат продовжив фінансувати видання каталогів і в наступні роки. Звичайно, цьому передувала його тривала, клопітка і самовіддана праця щодо пошуку, вивчення та систематизації предметів старовини [292, с. 187]. Значна допомога й підтримка, як свідчить передмова за підписом В. В. Тарновського-молодшого від грудня 1898 р., із подякою за «опис доісторичного і

великокнязівського відділу» і за «прихильне сприяння при складанні та друкуванні теперішнього каталогу» надійшла від М. Ф. Біляшівського й О. М. Лазаревського [148].

Результатом добре спланованої та правильно організованої роботи трьох громадських діячів стала поява у 1898 р., в друкарні К. М. Мілевського, «Каталогу українських старожитностей колекції В. В. Тарновського». Укладення такого комплексного науково-інформаційного покажчика історико-археологічних пам'яток, на той момент, було вкрай важливою справою, особливо враховуючи активізацію зусиль усього суспільства на ниві національно-визвольних змагань.

Надзвичайно багаті та розкішні декоративні елементи художнього оформлення цього альбому також відповідали поставленій меті – поширити відомості про значення цінних пам'яток старовини та мистецтва, зосереджених у колекції В. В. Тарновського-молодшого [292, с. 187]. Так, обкладинку каталогу прикрашала чудова картина М. К. Пимоненка, який намалював кобзаря в оточенні основних атрибутів військової та цивільної козацької влади: знамен, корогви, бунчука, шаблі. До того ж, видання прикрашало ще й 16 фотознімків різних раритетів музейного зібрання: глиняні та бронзові предмети доісторичного періоду, церковні старожитності, прикраси та зброя великокнязівських часів, а також клейноди, зброя, портрети історичних діячів козацької доби.

Сьогодні, перечитуючи листи, звернення, пропозиції, численні відгуки справді дивуємося масштабам діяльності В. В. Тарновського-молодшого, спрямованої на розвиток видавничої справи, фінансову підтримку громадських організацій, товариств, журналів. Меценатські ініціативи діяча проявились в його підтримці професійної діяльності українських вчених, митців, інших представників творчої інтелігенції другої половини ХІХ ст. Василь Васильович закуповував їхні твори, фінансував їхні журнали, запрошував на безкоштовне проживання у родовий маєток, де виділяв приміщення для майстерень, давав гроші на публікацію, організовував художні виставки. З часом захоплення творчими пошуками однодумців, новаторськими ідеями колег визначило несподівано серйозну роль, яку

в ролі мецената йому довелося зіграти в справі збереження історико-культурної спадщини українського народу.

3.2. Доробок В. В. Тарновського-молодшого в розвиток музейної практики

Важливим напрямом меценатської діяльності В. В. Тарновського-молодшого, який значною мірою сприяв започаткуванню музейної справи, стало колекціонування українських старожитностей, які характеризували старовинний побут Малоросії. Цілком очевидно, що зацікавленість діяча історичним минулим України не випадкова. Природа збиральництва, на думку І. І. Колесник, залежить від таких факторів як вік, стать, соціальний статус [298, с. 527–528]. У випадку Василя Васильовича процес формування його колекціонерських ініціатив відбувався під впливом родинного оточення та соціокультурного середовища. Як наслідок, основні напрями його пошукової роботи оформились у кілька груп:

1. документальні експонати книжкової та рукописної спадщини;
2. предмети козацької минувшини;
3. речі образотворчого мистецтва та народного ужитку;
4. знахідки доісторичних і великокняжих часів;
5. реліквії, пов'язані з життям і творчою діяльністю Т. Г. Шевченка [335, с. 150].

Інтерес до збирання різноманітних унікальних книжкових пам'яток почав яскраво проявлятися у В. В. Тарновського-молодшого в стінах університету св. Володимира в Києві. Саме тоді він познайомився з першим ректором навчального закладу М. О. Максимовичем, який вирішив спрямувати зусилля діяча на вивчення й збереження рідкісних історичних документів та стародруків. Промовистим свідченням на користь цього є напис на форзаці твору Іонна Максимовича «Осм Блаженств євангельських» (Чернігів, 1709): «Дарую цю книжку праотця мого юнаку Тарновському на Михайлівській Горі 25 липня 1857 року. М. Максимович» [150, с. 144].

Кілька місяців потому Василь Васильович писав наставнику: «Шановний добродію Михайле Олександровичу! Дуже звеселив мене щирий лист Ваш, де Ви питаєте мене, добродію, чи не роздумав я збирати стародруки? За цей час я стільки

перебрав на старожитності грошей у батька, що соромно вже просити. Та от що: я думаю почекаати збирати стародруки, бо як поженусь за всім, то й нічого не зберу, а як буду сам собі паном, буду мати свої гроші, тоді й буду все збирати. Вони від мене не втечуть... Київський літопис почав читати, Нестора ще ні, бо ще й не придбав... А Ви, добродію, будьте ласкаві, пришліть мені поради та напишіть, що за чим читати, бо кидаючись туди-сюди не начитаєшся...» [47, арк. 1–1 зв.].

У 1898 р., згідно з даними каталогу, укладеного в тому ж році, корпус стародруків у колекції В. В. Тарновського-молодшого складався із 41 примірника. Основну масу, що вмотивовано географічною близькістю, складали видання Києво-Печерської лаври (21), а також Троїцько-Іллінської друкарні в Чернігові (13). Решта – це продукція друкарень в Острозі (1), Почаєві (4), а також Вільно (3).

За тематикою цінні раритети поділялися на 2 групи. Першу представляли книги Святого Письма й богослужбові: «Новий завіт» (1703 р., 1748 р., 1798 р.), «Анфологіон» (1619 р., 1694 р.), «Острозька Біблія» (І. Федорова, 1581 р.), «Молитвослов» (1692 р.), «Тріюдь цвітна» (1685 р.), «Євангеліє на престольне» (1690 р.), «Октоїх» (1694 р.) «Служебник» (1712 р., 1747 р., 1754 р.), «Часослов» (1793 р.), «Псалтир слідів» (1797 р.), «Апостол» (1768 р.), «Требник» (1775 р.), «Акафісти з канону» (1791 р.) та інші. Другу – ораторсько-проповідницькі та духовно-повчальні. Найцікавішими серед них були: «О обрезах, о крестах, о хвале Божией» (1602 р.); «Ключ разумения» (1659 р.), «Мессия правдивый» (1669 р.) – І. Галятовського, «Алфавит, рифмами сложенный» (1705 р.), «Богородице, Дево» (1707 р.), «Осьм Евангельских блаженств» (1709 р.) – І. Максимовича; «Беседы на книгу Бытия, собрание разных поучений» (1778) – І. Златоуста.

Слід зазначити, що описи стародруків за каталогом 1898 р. мали стислий характер і містили деякі бібліографічні помилки [338, с. 189]. Тож, починаючи роботу над каталогом «Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського», укладачі (С. О. Половнікова, І. М. Ситий) вважали за необхідне не тільки привести максимально повну характеристику всіх особливостей кожного примірника, але й дати докладний опис видання, визначити час і шляхи його надходження тощо.

Було встановлено, що перший том книги Августина Адама Веселя «Море милосердя й доброти Бога показали грішникові» («Morze miłosierdzia i dobroci Bożej pokazane grzesznikowi») польською мовою, який вийшов друком у Львові в 1735 р., колекціонер придбав самостійно. Цей факт доводить автограф на титульному аркуші [150, с. 169].

9 примірників кириличних рукописних книг, з яких 6 побачили світ у XVII ст., 3 – у XVIII ст., надійшли від О. М. Лазаревського. Записи на сторінках раритетів дозволили констатувати, що, приміром, «Євангеліє учительське», опубліковане друкарнею віленського братства в Єв'є у 1616 р., історик купив 19 квітня 1891 р. у Києві, на Подолі, «у якихось двох старців за чотири рублі ...», а одне з почаївських видань Молитвослова (1793 р.) – 24 грудня 1888 р. «за 1 руб. 50 коп.» [150, с. 12, 127]. Особливу цінність мали твори П. С. Могили, видані в Києві польською мовою, – «Літос, або камінь з рогатки правди святої церкви для розтрошення фальшиво темної «Перспективи», чи, краще сказати, пасквілю» (1644 р.) і «Мова духовна» (1645 р.) [141, с. 66–67].

Бібліофільська пристрасть Василя Васильовича була широко відома багатьом представникам національної інтелігенції. Ще в листопаді 1857 р. М. М. Білозерський писав у листі до О. М. Лазаревського, що молодий Тарновський вже має чималий музей української старовини, а також намагається купити рукописний архів М. А. Маркевича, який просить за нього кілька тисяч рублів [316, с. 148–149].

За даними редакції журналу «Отечественные записки» впродовж життя М. А. Маркевич, про архів якого йшлося вище, зібрав 12 000 рідкісних рукописних примірників, які, у другій половині 1850-х рр., через тяжку хворобу та фінансову скруту, вирішив продати. Звичайно, колекціонер опинився серед тих, хто намагався купити «настільки багате, настільки повне інтересу, різнорідне, корисне для історії, статистики, етнографії, мистецтва, настільки захопливе для романіста, музиканта, поета, художника, і навряд чи має собі подібне в руках приватного власника» зібрання [320, с. 17–18]. Проте Микола Андрійович продав величезну колекцію І. Я. Лукашевичу.

В. В. Тарновський-молодший отримав у спадок велику родинну бібліотеку. Однак, і сам він з юнацьких років був постійним відвідувачем антикварних книгарень Києва, Львова, Санкт-Петербурга, де, натрапляючи на оригінальні пам'ятки книжково-рукописної спадщини, витрачав величезні статки. Зокрема, 4 жовтня 1887 р. В. П. Горленко інформував О. М. Лазаревського, що близько 50 – 75 примірників книжок та брошур, привезених нещодавно із Санкт-Петербурга, значно примножили колекцію. «Є речі, – пише Василь Петрович, – дуже цікаві. З великим зворушенням дивився я на чудовий примірник «Досугов кримського судьи», на майже повний підбір малоросійських відбитків із «Чтений», на «Северную пчелу» 1825–35 рр. [...]. Бачив і «Украинские были» Срезневского. Це не більше, як одна із книжок «Запорожской старины» [...]. Усілякої похвали заслуговує спроба його підбору книжок давньої літератури. Є вже штук 30: першодруковані примірники Галятовського, бездарних творінь І. Максимовича і богословські. У придбаних ним у Петербурзі рукописах є досить цікавий збірник копій усякої місцево-української офіційної всячини, яка, можливо, в оригіналі не збереглася. Є ще книжки стародубської полкової канцелярії та величезний in folio статистично-топографічний опис Київської губернії з картами, плакатами і малюнками 1815 р. В усьому цьому господар, зрозуміло, вже рішуче нічого не розуміє та не знає. А збирає все-таки!» [35, арк. 1–1 зв.].

Цікаво відмітити, що професор М. М. Бережков 30 січня 1907 р. залишив у щоденнику смішний анекдот про В. В. Тарновського-молодшого. Нібито колекціонер одного разу поїхав до Києва і в різних книжкових магазинах питає: «Чи не має у вас логіки? Так при цьому бажано ілюстрованої, з картинками» [65, арк. 8]. За словами І. М. Самайловича, сталося це після того, як один із братів О. М. Куліш сказав Василю Васильовичу, що в того не має логіки в промовах під час Дворянських зібрань.

Серед інших шляхів поповнення колекції книжкових пам'яток – придбання примірників у приватних осіб та у представників аристократичних родин. У 1889 р., коли І. М. Полетика вирішив остаточно продати залишки сімейної бібліотеки, яка була зібрана зусиллями не одного покоління, В. В. Тарновський-молодший,

заручившись підтримкою В. П. Горленка, встиг купити деякі документи родинного й загального характеру.

Першу групу складало переважно велике приватне листування: особиста кореспонденція Г. А. Полетики за 1750–1784 рр., а також В. Г. Полетики за 1815–1845 рр., епістолярій, пов'язаний із господарською і службовою діяльністю тощо. Сюди також відносилися: атестати про освіту; формулярні списки; жалувані грамоти; акти й універсали на право володіння землею, маєтностями, господарством; списки промов Василя Григоровича, виголошених ним на різних урочистих подіях. Серед цих паперів був і заповіт В. Г. Полетики, в якому йшлося про фамільну бібліотеку та архів: «Бібліотека моя вся, що складається з рукописних і друкованих книг, а також і всі записки, листи та повідомлення, справжні й копії, що стосуються до вчених справ і історії, зібрані покійним батьком моїм Григорієм Андрійовичем Полетикою, і мені, одному з синів його, віддані, а мною після нього помножені... Я бажав би, щоб це книгосховище було роду мого... так би мовити, сімейним і громадським сховищем їх душевної їжі, освіти й моральності ... » [160, с. 74–75].

Другу групу представили: по-перше, документи історичного характеру, написані рукою Г. А. та В. Г. Полетиками: незакінчений зошит під назвою «Переводы с тех-же конституций Киевского княжества», виписки із договірних статей гетьманів (від Б. Хмельницького до Д. Апостола), уривки копій чолобитних наказів П. Полуботка Петру I; по-друге, рукопис «Экстракт прав, преимуществ и вольностей шляхетства королевства Польскаго и Великаго княжества Литовскаго»; по-третє, папери, що мали відношення до родинної бібліотеки.

З зібрання І. М. Полетика до Музею українських старожитностей потрапили 55 рукописів XVII–XVIII ст. (в оригіналах і копіях), з них 3 документи доби І. Виговського, 4 – І. Самайловича, 3 – І. Мазепи, 4 – І. Скоропадського, 1 – Д. Апостола, 4 – К. Розумовського, 2 – Малоросійської колегії за 1723–1727 рр., 2 – періоду 1734–1750 рр., 2 – без дати, але не пізніше XVIII ст. Найбільшу кількість склали матеріали 1764–1800 рр., їх було 30 [146, с. 239–312].

1880 р. у колекції Василя Васильовича з'явилась частина рукописної спадщини М. Г. Щербака. Переважна більшість документів стосувалась газети «Основа», серед них: тринадцять записок В. М. Білозерського й М. Г. Щербака з приводу друкування номерів; листи Л. М. Яценка, М. О. Гатцука, Я. Ф. Головацького в редакцію; подорожні записки Ф. В. Левицького; стаття «Суд чехов над собою» М. Г. Щербака тощо [146, с. 358–359].

У 1891 р. колекцію українських старожитностей поповнили два рукописні альбоми французького лікаря Д. П. Де ля Фліза 1849 і 1848 рр. Перший мав назву «Медико-топографічний опис або фізично-медична географія державного майна Сквірського округу, Київської губернії... Мала Чернявка, 1849» і являв собою чистовий екземпляр, складений за програмою загального циркуляра по Міністерству державного майна 1842 р. Другий – це чорновий варіант рукопису «Медико-топографічний опис або медична географія державного майна Київського округу з додатком географічної карти Київської губернії... Мала Чернявка, Сквірського повіту. 1848». Одразу зауважимо, що цей альбом дещо відрізнявся від того, що був у О. М. Лазаревського, оскільки містив відомості, які не потрапили до чистового екземпляра: число державних селян, які займаються ремеслами, кількість хворих у вересні 1846 р., число полеглої худоби з 1840 по 1846 рр., історичні та археологічні замітки й малюнки древніх предметів, дрібні вказівки, здебільшого археологічного характеру [250, с. 508–511].

У власності Василя Васильовича опинився також альбом малюнків з поясненнями «Деякі старожитності, зібрані в повітах Черкаському й Чигиринському Київської губернії, д-ром медицини Де-ля-Флізом, лікарем Державного майна. 1849», про який М. Ф. Біляшівський не згадав, упорядковуючи каталог.

Достеменно невідомо, за яких обставин рукописи потрапили в музей колекціонера. Єдине, що ми знаємо точно, це те, що наприкінці 1880-х рр. після смерті М. П. Де ля Фліза його дружина повідомила редакцію «Русской старины» про збережений між іншими паперами альбом «Медико-топографічного опису...» [342, с. 240]. Звичайно, книги, які, окрім оригінальних поліхромних малюнків, містили надзвичайно пізнавальний етнографічний і краєзнавчий матеріал про

Наддніпрянську Україну й Полісся (статистику кожного поселення, чисельність населення, описи найпоширеніших хвороб та методів їх лікування місцевими засобами, рослинний і тваринний світ тощо), не могли не зацікавити В. В. Тарновського-молодшого [365, с. 193–194].

Наприкінці ХІХ ст. за посередництва О. М. Лазаревського до колекції громадського діяча потрапили три «Книги Забел», які хронологічно охоплювали період з 1671 до 1745 рр. [296, с. 98].

Значний вплив на колекційні практики В. В. Тарновського-молодшого мало голосне аристократичне прізвище [294, с. 197]. Нерідко власники фамільних архівів самі пропонували передати в його музей свої рукописи. Як свідчення цього можна привести лист П. О. Куліша від 4 жовтня 1896 р., у якому він озвучив намір залишити в музеї свою рукописну спадщину, для того щоб його спадкоємці змогли оцінити виконану ним роботу [64, арк. 73].

На підтвердження свого задуму Пантелеймон Олександрович одразу відправив колекціонеру першу серію власних автографів. З наступною кореспонденцією Василь Васильович дякував за гарний рукопис «Позиченої Кобзи». Це була збірка ліричних творів, за словами самого письменника, «запозичених у Гете, Шекспіра, Байрона, Гейне» [211, с. 21]. 10 грудня 1896 р. В. В. Тарновський-молодший знову виловлював вдячність за відправлені дорогоцінні реліквії: «Прийміть від мене велику дяку за відправлені мені дорогі Ваші автографи. Не хвилюйтесь, вони з будинку мого не вийдуть і в мене не пропадуть» [13, арк. 1]. Про які саме твори йде мова, достеменно невідомо.

Слід зазначити, що це були далеко не перші рукописи письменника в колекції українських старожитностей. У каталозі 1900 р. під № 965 значиться роман «Чорна Рада». Цікавим є те, що на одній із чистих сторінок на початку твору зберігся напис: «Чорна Рада. Цей особистий мій рукопис я подарував коханому приятелю Василю Васильовичу Тарновському-молодшому, року Божого 1857, у Києві. П. Куліш» [146, с. 353–354]. Роман «Искатели счастья», зазначений під № 967, також має напис: «Василю Васильовичу Тарновському в день його ангела від автора. 1 січня 1856. Київ» [146, с. 354]. Згідно з даними списку книг й рукописів, прийнятих

Б. Д. Грінченком 24 вересня 1899 р. від члена правління Київського товариства старовини й мистецтва М. Ф. Біляшівського для передачі голові Чернігівської губернської земської управи Ф. М. Уманцю, загальна кількість праць П. О. Куліша в колекції В. В. Тарновського-молодшого на той момент становила 15 позицій [21, арк. 2].

Після смерті П. О. Куліша, О. М. Куліш, за бажанням чоловіка, почала готувати його праці та деякі особисті речі для передачі в музей. Через рік архів (понад 400 одиниць за її підрахунками) був готовий, і Олександра Михайлівна приїхала до Василя Васильовича [96, арк. 2 зв.]. У листі до І. Л. Шрага від 1 березня 1898 р. письменниця розповіла, що пробула у В. В. Тарновського-молодшого цілий тиждень, хоча їхала лише на два дні, і привезла з собою багато особистих речей Пантелеймона Олександровича: його шкатулку, частину інструментів, ікону, чотири картини, чорнильницю, олівці тощо [97, арк. 2–3 зв.]. У вересні 1899 р. О. М. Куліш подарувала ще кілька реліквій [26, арк. 1]. Через рік знову передала до музею експонати [107, арк. 2].

Рукописно-книжкова колекція Василя Васильовича комплектувалася внаслідок дарунків й інших визначних діячів. Так, у жовтні 1888 р. засновник і перший директор Петербурзького педагогічного музею військово-навчальних закладів («Соляний городок») В. П. Коховський передав у Музей українських старожитностей працю «Досвід вивчення війн Богдана Хмельницького», яка була надрукована в 1862 р. за розпорядженням Миколаївської академії генерального штабу [155, с. 43]. О. М. Лазаревський подарував колекціонеру книгу «Святе Евангелие Господа нашего Исуca Христа по Евангелистам Матвию, Луци и Ивану на малоросийском языке, переложил П. Морачевский на память тысячолетия России» [387, с. 33].

Впродовж життя В. В. Тарновському-молодшому вдалося зібрати багато цінних книжкових пам'яток, однак вони так і не були упорядковані до кінця [див. додаток Е]. Такий стан речей спонукав подружжя Грінченків, уже після смерті колекціонера, підготувати новий «Каталог музею українських старожитностей В. В. Тарновського», що вийшов друком у Чернігові в 1900 р., і в якому містився

опис 5 тисяч одиниць зберігання. За змістом, рукописний склад зібрання поділявся на кілька категорій:

1. документи Гетьманщини;
2. фамільні архіви та папери монастирів XVIII і XIX ст.;
3. різновиди актово-документальних джерел XVII–XVIII ст., що походили переважно з території Лівобережної України;
4. літературно-наративні пам'ятки XVIII ст. (рукописні збірки історичного змісту);
5. добірка документів XIX ст. (папери, рукописи, листи діячів української культури, освіти, науки) [294, с. 198–199].

Значну частину свого життя колекціонер присвятив вивченню й збереженню пам'яток козацької історії. Цьому сприяло не лише розуміння того, що він по батьківській лінії був нащадком генерального бунчужного Я. С. Тарновського, але й постійне спілкування з освіченими гостями Качанівки, які розповідали йому про волелюбність і звитягу запорожців, їхню роль в історії боротьби українського народу за незалежність. Внаслідок цього з'явилася величезна колекція експонатів козацької доби – 863 предмети, подані в каталозі 1898 р. у наступному порядку:

1. залишки старовинного зодчества – 4 номерів;
2. церковні реліквії, до яких відносилися священні іконостаси, панагії, іконки, хрести, надгробні пам'ятники, одяг тощо – 108;
3. козацька зброя – 129;
4. сідла, кінська зброя – 16;
5. військові приналежності – 28;
6. клейноди – 22;
7. начиння: металеве, фаянсове, глиняне, скляне, дерев'яне – 158;
8. предмети повсякденного вжитку (включаючи чоловіче і жіноче вбрання, прикраси, а також речі для шиття на полотні – 202;
9. портрети визначних історичних діячів, які були як в оригіналах, так і копіях – 44;
10. картини олійними фарбами – 6;

11. гравюри, малюнки, портрети, картини – 9;
12. автографи світських і духовних діячів – 69;
13. стародруки українських друкарень – 42;
14. предмети, що надійшли під час друкування каталогу – 26 [148].

Спочатку надходження козацьких реліквій були незначні. У передмові до каталога В. В. Тарновський-молодший згадував, що, попри те, що пошук пам'яток був розпочатий ним близько 40 років тому, але навіть тоді в Україні лише в окремих дворянських і козацьких будинках збереглися деякі прадідівські речі. З часом йому вдалося налагодити активний пошук пам'яток на території Чернігівської губернії (Чернігові, Прилуках, Ніжині, Конотопі, Батурині, Чигирині, Глухові) [421, с. 91]. Так, в м. Бахмач у будинку козака йому вдалося придбати так звану «шаблю Мазепи», декор якої був представлений рослинно-геометричною орнаментикою та сюжетами християнської іконографії з відповідними написами [403, с. 210].

Від нащадків козацько-старшинського роду Савичів у руки колекціонера потрапила карабеля XVII ст., яка вважалася дарунком гетьмана І. С. Мазепи лубенському полковому осавулу В. С. Савичу; від шляхетської родини Танських – пернач і дві срібні чарки білоцерківського полковника С. Ф. Палія; від дворянського роду Марковичів – срібна чорнильниця з рельєфним орнаментом генерального підскарб'я, мемуариста Я. А. Марковича [148, с. 46, 58, 60, 65].

У родичів російського воєначальника М. Д. Скобелева В. В. Тарновський-молодший купив церемоніальну карабелю XVII ст. як оригінальну зброю Б. М. Хмельницького [404, с. 104–105]. Книга надходжень Переяслав-Хмельницького державного історичного музею містить цікавий запис про те, що шабля гетьмана була придбана болгарським магнатом в Туреччині, який згодом подарував реліквію російському генералу М. Д. Скобелеву, від нащадків якого вона перейшла вже до Василя Васильовича [374, с. 28]. Подальші наукові дослідження особливостей напису та оправи зброї дозволили констатувати, що колекціонер купив підробку, а оригінал іще в 1877 р. потрапив до музею фундації князів Чорторійських у Кракові.

З другої половини 1880-х рр. до процесу комплектування зібрання приєднався Д. І. Яворницький. Дмитро Іванович був відомим дослідником історії українського козацтва, тому не зміг залишитися осторонь справи, яку розпочав Василь Васильович, і в 1887 р. запропонував здійснити мандрівку за маршрутом, який починався з Києва й закінчувався територією Олешівської Січі [214, с. 152].

4 жовтня 1887 р. у листі до П. Мартиновича В. П. Горленко дуже стисло повідомив, що із поїздки В. В. Тарновському-молодшому вдалося привезти багато різноманітних речей, придбаних, безпосередньо, у запорізьких нащадків. Найбільшу кількість становили різноманітні черепки, глиняні амфори, козацькі ядра, а також кресало [172, с. 286–287]. Більше інформації про старожитності, привезені з подорожі, читаємо в листі Д. І. Яворницького до Б. Д. Грінченка: «Мандрували ми по Запоріжжю з тим наміром, щоб назбирати старожитностей запорозьких, і назбирали... У Звонецькому добули здоровенний посуд якийсь-то запорозький, глиняний. Далі на Хортиці – ядра, кулі – у німців. У Нікополі – теж здоровенний [кувшин] глиняний з кругами зверху, мов обручі, від пана Мержанова. У Капулівці знайшли деякі речі на Чортомлицькій Січі й в учителя Білянтовського (машинку, чи формочку, що заporожці кулі виливали й друге)...» [57, арк. 1–2 зв.].

В отця Єлисея Міткальова, який був священиком місцевої церкви, що знаходилася поблизу с. Старий Кодак, меценату вдалося придбати за 100 руб. срібну заporізьку чашу з вирізаними на ній словами: «Вага 90 зо (тобто золотників) Івана Кравчині. Чаша спасіння при ньому, ім'я Господнього» [214, с. 153]. У Нікополі, ознайомившись із залишками заporозького куреня 1763 р., а також будинком двох курінних отаманів – Онуфрія Назаровича й Гаврила Ігнатовича, Василь Васильович знайшов заporозьку гармату й деякі побутові речі [243, с. 8].

У Катеринославській губернії, у с. Капулівці, у дворі місцевого жителя М. О. Мазая, В. В. Тарновський-молодший відшукав хрест над прахом відомого кошового отамана І. Д. Сірка, який він вирішив перевезти до Качанівки. За описом Д. І. Яворницького, пам'ятник являв собою «невелику піщану плиту, довжиною без півтора вершка два аршини, піднятою вгору й поставленою так, як зазвичай ставлять надмогильні хрести. Зі східного боку на цій плиті зроблено розп'яття Спасителя й

поміщена козацька арматура, а з західної зроблений наступний напис: «Року Божого 1680 травня 4 приставився раб Божий Іван Дмитрович Сірко, кошовий отаман війська Запорізького за його... ЦПВ [царської пресвітлої величності] Феодора Олексійовича. Пам'ять праведного з похвалами» [434, с. 125–126].

До Качанівки також були відправлені іще два кам'яні надмогильні хрести. Один із них був куплений у жителів с. Покровське. Він стояв на місці поховання кошового отамана Д. С. Гладкого. Другий знаходився недалеко від садиби поміщика М. Ф. Огаркова, на так званому хуторі Консулівка (Кам'янська Січ). За надписами, які збереглися, вдалося зробити висновок, що це був пам'ятник, встановлений К. Г. Головку (Гордієнку), який був кошовим отаманом з 1701 р. [278, с. 344–345].

За спогадами В. П. Горленка, ці хрести В. В. Тарновський-молодший розмістив на території власного парку [35, арк. 1–2 зв.]. До речі, більшість жителів Качанівки поставилися до такої забаганки колекціонера з величезною пересторогою, вважаючи, що пограбування могил нічого хорошого не принесе. Деякі навіть пов'язували хворобу й смерть С. В. Тарновської саме з цими хрестами [384, с. 285].

У с. Покровському Нікопольського повіту Катеринославської губернії на початку 1888 р. Василь Васильович намагався придбати іконостас у Г. Г. Ващинського. Посередником у цій справі став Д. І. Яворницький, до якого звернувся священник, намагаючись довідатися, хто такий В. В. Тарновський-молодший, член він Археологічного товариства чи приватна особа, і з якою метою хоче купити запорізький іконостас, і за яку ціну? [169, с. 94]. Однак, жодних відомостей про те, чи вдалося колекціонеру отримати бажану реліквію, не збереглося.

Значну частину експонатів козацького розділу колекції Василь Васильович придбав самостійно під час поїздок по території Чигиринського повіту Київської губернії, Золотоніському та Хорольському повітах Полтавської губернії. До збірки потрапили численні зразки цивільного посуду, церковного начиння, військового спорядження, ювелірних прикрас, символів козацької влади, стародруки тощо.

Поповнювався музей і шляхом пошуку речей по козацьких церквах та монастирях Чернігівської губернії. Так, в одній із церков міста Чернігова він виявив

іконостас, а також аналой (підставка для книг). З церкви с. Березаньки Ніжинського повіту привіз свинцеву мірницю у вигляді церкви з трьома загостреними куполами на рельєфних ніжках; із церкви с. Виблі Чернігівського повіту – дарохранильницю; із церкви с. Красного Конотопського повіту – плащаницю XVIII ст.

У храмі св. Миколая (старого) в повітовому м. Стародуб колекціонер знайшов антиминос (посвячена хустина, зі зворотного боку якої знаходиться невелика заштита кишень, куди вкладені частки мощів святих) Іларіона Рогалевського, архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського [271, с. 138].

Неодноразово пошук старожитностей приводив діяча до антикварних магазинів, у яких він не завжди купував цінні реліквії. Наприклад, в лавці ніжинського торговця Абрама Злотницького він не раз обмінював унікальні предмети з власної колекції на раритети сумнівного походження [384, с. 283–284].

Збірка комплектувалася також з приватних дарів – родин Галаганів, Кочубеїв, М. О. Максимовича та багатьох інших представників наукової та творчої еліти. Так, унікальний медальйон з марками для гри в карти, який належав чернігівському полковнику й наказному гетьманові П. Л. Полуботку, з'явився в колекції завдяки Є. І. Милорадович [148, с. 66].

Значну частину козацького розділу становили портрети козацької старшини (І. С. Мазепи, І. І. Іскри, С. П. Палія, Н. Д. Розумихи тощо), які, за свідченнями М. В. Тарновського, розміщувалися у качанівському маєтку у великій залі. У 1882 р., в одному із номерів журналу «Киевская старина», О. М. Лазаревський написав, що це зібрання здебільшого складалося із копій, зроблених з оригіналів, які збирачеві вдалося знайти у деяких нащадків, що надзвичайно бережно відносилися до власної історії та свято оберігали родинні реліквії [313, с. 339].

Справді, з метою копіювання старовинних оригіналів, Василь Васильович побував у багатьох дворянських маєтках: у Кочубеїв в с. Згуровці Прилуцького повіту; у Галаганів у с. Сокиринцях Прилуцького повіту; у княгині А. О. Дабіжи на хуторі Романівщина Борзенського повіту; у Полетиків у с. Коровинець Роменського повіту. У 1890 р., заїхавши в с. Мармизовці Лохвицького повіту до професора М. І. Стороженка, йому вдалося зробити копії двох портретів Стороженків:

прилуцького полковника І. Ф. Стороженки та його внука, бунчукового товариша, ічнянського сотника Г. А. Стороженки [391, с. 167]. Результатом відвідин родини Кондратьєвих у Санкт-Петербурзі стала чудова копія портрету державного й військового діяча Слобожанщини другої половини XVII ст., сумського полковника Г. К. Кондратьєва [323, с. 78].

Значну цінність становили копії портретів гетьманів Д. П. Апостола, Б. М. Хмельницького, І. С. Мазепи, бунчукового товариша І. П. Забіли, київського полковника Ю. Ф. Дарагана та багатьох інших державних діячів доби Гетьманщини. На переконання тогочасних мистецтвознавців, деякі з них були виконані надзвичайно майстерно. Це, перш за все, портрети лубенського полковника Л. Н. Свічки, генерального обозного В. К. Дуніна-Барковського, стародубського полковника М. А. Миклашевського тощо.

Невелику частину цього зібрання складала оригінали. Так, наприклад, в Успенській церкві м. Лютенки Гадяцького повіту колекціонер виявив і забрав з собою портрет гадяцького полковника М. А. Бороховича. У І. М. Полетика, останнього власника с. Коровинці Роменського повіту, він купив портрет А. П. Полетика, роменського війта, значкового товариша Лубенського полку [310, с. 599]. Звідти він привіз також портрет лубенського полковника М. Р. Ілляшенка [315, с. 189].

Від нащадків козацького роду Войцеховичів з с. Сулимівка Переяславського повіту Василь Васильович отримав портрет городницького сотника П. Б. Войцеховича. Аналогічну історію мав і портрет військового діяча, компанійського (охочекомонного) полковника І. Ф. Новицького, який знаходився у с. Гурбинці Прилуцького повіту.

У листі до Ф. Г. Лебединцева від 4 вересня 1885 р. В. П. Горленко оцінив ці портрети так: «Між ними не всі знову однакової вартості. Але є справжні перлини, перед якими я стояв, скрегочучи зубами. Такі полковниця Палієва, з двома внуками – Танськими. Чудовий Сава Туптало [...], гадяцький полковник Борохович, чоловік і дружина Полуботки, опішнянський сотник Корицький, з сином, і портрет невідомої особи із козацької старшини...» [43, арк. 2–2 зв.].

Незабаром коло пошукових інтересів Василя Васильовича розширилося, й він почав колекціонувати найрізноманітніші речі мистецтва та народного ужитку: костюми, вишиванки, унікальні старовинні домашні вироби, художні картини, одяг тощо. Наприклад, у с. Плиски Борзнянського повіту він купив сережки з червоного золота у вигляді зірочок, а в с. Краснокутовка Катеринославської губернії – залізне кресало. Від М. О. Максимовича надійшов човник «парчовий, обкладений чорним бархотом» [148, с. 67]. Б. Д. Грінченко в передмові до каталога 1900 р. зауважив, що для будь-якого дослідника культури власного народу колекції, у яких зібрані повсякденні речі мають надзвичайну вагу [25, арк. 5–5 зв.].

З першої половини 1890-х рр. важливим напрямом колекціонерської діяльності В. В. Тарновського-молодшого стало збирання археологічних пам'яток. Поява та комплектація цього розділу музею була безпосередньо пов'язана з професійними дослідженнями археолога М. Ф. Біляшівського, який у 1890 р. на сторінках журналу «Киевская старина» розмістив статтю, яка містила інформацію про значну кількість унікальних знахідок, відшуканих на території давньоруського городища Княжа гора, розташованого трохи вище від с. Пекарі, на правому березі Дніпра. На основі пам'яток кам'яного віку й давньоруського періоду автор зробив висновок, що на цьому місці стояло літописне місто Родень, де в 975 р. відбулась осада дружини князя Ярополка військом князя Володимира Святославича [153, с. 637–639].

Принагідно зазначимо, що на території цієї місцевості селяни здавна віднаходили предмети старовини. Але коли в 1870-х рр. антикварний Сухаревський ринок заповнився великою кількістю цінних речей князівської доби, це викликало значний інтерес шукачів скарбів, торговців, науковців [289, с. 130]. І вже 1876 р. роботи на Княжій горі розпочав Д. Я. Самоквасов. Щоб зберегти для науки зміст городища, який знищувався розливом ріки, вчений вирішив дослідити його «не пробними ямами, а розкопати всю збережену частину». Маючи всього два робочі дні, йому довелося найняти для польових робіт майже все доросле місцеве населення, а для нагляду за ходом праці запросити поліціантів [130, с. 262–266]. Як

результат, частина реліквії зникла або була використана в інших цілях, що призвело до їх знецінення.

Дещо пізніше, влітку 1890 р., М. Ф. Біляшівський під час екскурсії Дніпровим берегом до гирла річки Рось помітив, що гора й надалі залишалась без належного нагляду, «майже вся порита, а на її верхньому майданчику немає ні аршини незайманої поверхні» [246, с. 488]. Тому він робить висновок про важливість і необхідність нового етапу досліджень, але «щоб тепер почати правильні розкопки, потрібно спочатку витратити багато праці на розчищення поверхні гори, і таким чином, привести її, хоча б приблизно, в нормальний вигляд» [246, с. 499].

Повернувшись до Києва, вчений ділиться своїми думками з редакцією «Киевской старины», прагнучи таким чином донести інформацію до відома широкої громадськості. І це приносить бажаний результат. В. В. Тарновський-молодший разом з дядьком Я. В. Тарновський у 1890 р. купують територію в її власника [300, с. 77]. А в наступному році, доручивши подальші археологічні розкопки М. Ф. Біляшівському, розпочинають польові роботи.

17 травня 1891 р. Микола Федотович за допомогою 10 досвідчених землекопів взявся вивчати верхню частину городища. Розбившись по парах, члени експедиції дуже ретельно вивчали територію і в результаті змогли за перший рік дослідити верхню частину гори, валу, урвища [253, с. 169].

Після першого сезону роботи було виявлено 4 скарби із золотими та срібними речами та 1 із залізними, залишки жител, печей, господарських ям. Відшукані пам'ятки давнини М. Ф. Біляшівський поділив на дві групи: предмети кам'яного віку, що склалися із крем'яних (скребки), кам'яних (частина молотка, стрижень, булава у вигляді кулі), кістяних (шило) і керамічних (переважно посуд) знарядь, і великокнязівського періоду (дорогі прикраси, монети, прості побутові речі тощо). Всіх знахідок було близько 1500 [247, с. 61–104].

Слід зазначити, що пошукові роботи фінансувалися повністю коштом В. В. Тарновського-молодшого. Підтвердження цього факту ми знаходимо у супровідному листі Головної парафіївської контори від 26 червня 1891 р.: «Милостивий Государю! При цьому посильному Вам сто рублів (100 р.) на

ремонти на Княжій горі, в отриманні яких, просимо нас повідомити. З повагою, бухгалтер» [67, арк. 1]. Цікаво, що саме цього дня М. Ф. Біляшівський під час роботи на схилі гори, недалеко від валу, знайшов у невеликому горщику один зі скарбів, до складу якого входили такі предмети:

- 1) «Гривні монетні срібні київського типу – 5;
- 2) Колти срібні з ажурною облямівкою – 3; на вставних щитках, на лицьовій стороні птиця, на зворотній – орнамент наколом (стертий);
- 3) Колт срібний без облямівки й дужки, з гравійованим орнаментом; на лицьовій стороні дві птиці зі зсунутими разом головами й розставленими нарізно лапами; на зворотному – у середині півмісяць, по сторонах чотири смужки, орнаментовані гравіювання;
- 4) Колт срібний з каймою з рубчастого дроту. У центрі його гладке коло, облямоване широкою смугою, заштрихованої гравійованими лініями у косу клітку;
- 5) Колт срібний з облямівкою з дрібних литих кульок на шпеньках; на чорному фоні вузол плетінки;
- 6) Сережки київського типу срібні – 19;
- 7) Кільця скроневі срібні – 16; один кінець загнутий спіраллю;
- 8) Кільце скроневе золоте з тонкого дроту» [304, с. 127].

27 червня 1892 р. М. Ф. Біляшівський наносить візит В. В. Тарновському-молодшому у його родовому маєтку Качанівці [149, с. 283]. Ми можемо припустити, що швидше за все під час цієї зустрічі йшлося про наступний етап археологічних досліджень княжого городища. Адже, знахідки минулого року містили багатий і різноплановий матеріал для вивчення матеріальної культури українського народу. Це відповідало, головним чином, критеріям, за якими створювалася колекція українських старожитностей Василя Васильовича [289, с. 131]. Тому фінансування другого сезону розкопок продовжилось і влітку 1892 р.

У результаті археологом було знайдено багато унікальних давньоруських реліквій, особливо цінною виявилася знахідка зі кількома срібними речами, загорнута у шовкову тканину, яка містила:

- 1) «Колт срібний з ажурною облямівкою, на вставних щитках на чорному фоні сильно схематизоване зображення грифона;
- 2) Браслет пластинчастий, кінці витончені й далеко заходять один за одного;
- 3) Колодочки срібні – 21;
- 4) Сережки срібні київського типу – 8» [304, с. 129].

Знайдені пам'ятки дозволили археологу опублікувати на шпальтах журналу «Киевская старина» у 1893 р. нову статтю «Розкопки на Княжій Горі в 1892 р.» [248]. До того ж стислі відомості про городище під час розкопок 1891–1892 рр., висвітлені у звіті Миколи Федотовича на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця, розмістили на своїх сторінках і «Археологические известия и заметки». Все це вказувало на важливість справи, яку робили М. Ф. Біляшівський і В. В. Тарновський-молодший, один із яких займався археологічними дослідженнями, а інший їх фінансував.

Наприкінці літа 1892 р., коли основні розкопки були завершені, Василь Васильович продав землю місцевим селянам, але доручив Миколі Федотовичу й надалі скуповувати в жителів цінні артефакти. «Протягом трьох місяців мені довелося жити поблизу Княжої Гори й, завдяки цьому, вдалося придбати у селян майже все, що ними було знайдено... придбані предмети великокняжої епохи були долучені до колекції старожитностей В. В. Тарновського..., – згадував археолог у 1894 р. [248, с. 309]. Йшлося про 80 експонатів, 14 з яких були знайдені між Княжою та Мар'їною горами.

Згідно з каталогом, колекція українських старожитностей також була доповнена купівлею артефактів під час мандрівок Василя Васильовича по Київській губернії. Зокрема, знахідки в с. Грищенцях Канівського повіту, в с. Пекарі та м. Корсуні Черкаського повіту, у м. Каневі, а також у самому м. Києві з розкопок розвалин церкви св. Ірини й Межигірської вулиці в Брухановському провулку значно примножили зібрання великокнязівського періоду. А речі, знайдені в с. Трахтомирів Канівського повіту і в урочищі «Криничатий яр» біля с. Пекарі Черкаського повіту, стали невіддільною частиною колекції доісторичного періоду [148, с. 5, 34–35].

У грудні 1896 р. археологічне зібрання В. В. Тарновського-молодшого поповнила родина Кулішів, яка на території власного маєтку відшукала мідний зміювик і віддала його колекціонеру. Принагідно зазначимо, що «зміювик» – це «умовна назва двосторонньої підвіски у вигляді медальйона (або рідше – іншої форми, звичайної для невеликих металевих і кам'яних іконок), яка на одній стороні має канонічні християнські зображення (Христа, Богоматері або святих), а на другій – нехристиянський мотив, так звану змієподібну композицію. Остання являє собою зображення людської голови (рідше – фігури), оточеної зміями» [348, с. 3].

На той час у колекції діяча вже налічувалося три зміювики, які були виявлені М. Ф. Біляшівським під час польових робіт на Княжій Горі в 1892 р. Перший – діаметром близько 8 см, позолочений, сильно пошкоджений вогнем; на одній стороні рельєфно зображений архангел Михаїл (свідчать збережені букви ІЛО); в обідку по краю напис «...ГНОСА ГНОСА...»; на звороті – голова з розбіжними від неї зміями, а також залишки напису «...СНЛНЕКОС РКУ МОР...» [248, с. 144]. Другий – діаметром 5,5 см, цілий; на одній стороні дві фігури святих; між ними внизу – хрест з аканфами, угорі – скорпіон; по обідку напис «АГОС АГОС АГОС КССА... СО. РАНО. М. Г...»; на звороті – голова зі зміями [148, с. 12]. Третій – діаметром 4 см, цілий, дуже плоского рельєфу, стертий від тривалого вживання; «на лицьовій стороні – зображення сцени Водохреща (посередині – Христос, зліва – ангел, що тримає одяг, праворуч – Іоанн Хреститель); на зворотному боці – стоїть фігура людини з вихідними від нього 11 зміями» [416, с. 78–79].

Щодо подарунка подружжя Кулішів, то він виявився особливо цінним надбанням. У листі до П. О. Куліша від 7 грудня 1896 р. В. В. Тарновський-молодший писав: «За надіслану медаль дякував Вам і тепер ще більше дякую. Вона прикрасила мій музей, бо вона оригінал. Така є в Ермітажі золота, а у мене тепер є мідна, оригінальна...» [13, арк. 1–1зв.]. На думку колекціонера, ця унікальна знахідка була не що інше, як чернігівська гривня-змієвик. З огляду на це, він попросив якнайшвидше надати йому детальну інформацію про те, де, у який спосіб і на якій глибині була знайдена монета, щоб неодмінно внести ці дані в каталог. І хоча 8 січня 1897 р. Пантелеймон Олександрович телеграфував Василю

Васильовичу, що рекомендованим листом відправив йому повідомлення під назвою «Про місце знаходження Ганнино-Пустинської гривні», жодних відомостей про подібний артефакт у каталозі так і не з'явилося [199, с. 98–99].

Сучасна дослідниця О. Є. Черненко зазначає у статті, що так звана «Ганнопустинська гривня» – перша із встановлених копій «Чернігівської гривні», відлита за тією самою формою, – стала відома завдяки публікації нумізмата В. А. Шугаєвського лише в 1928 р. [416, с. 79; 426, с. 226–228].

У 1898 р. археологічну частину зібрання В. В. Тарновського-молодшого доповнили деякі речі з колекції двоюрідного брата М. Я. Тарновського. Микола Якович, як і Василь Васильович, присвятив своє життя дослідженню й збереженню пам'яток національної культури. Починаючи із 1890 р., він власним коштом організував численні розкопки курганів, іноді городищ, у Київському, Канівському й Золотоніському повітах. Зокрема, були проведені польові роботи в таких селах, як: Тростянець, Лазурці, Грищенці, Пищальники, Миколаївка, Потоки, Ковалі, Пекарі, Хмельна, Ромашки, Каноночі, Бабичі та деяких інших [251, с. 53–54]. Само собою зрозуміло, що поява величезного зібрання в декілька тисяч екземплярів різноманітних предметів старовини стала закономірним результатом такої тривалої роботи.

Після смерті М. Я. Тарновського те, що він так довго збирав, що любив, що стало сенсом життя його останніх років і повинно було зберегти про нього пам'ять, було розкуплено «на брудному задвірку» торговцями старовини, і тільки незначна частина потрапила в приватні зібрання [249, с. 83–84]. Василь Васильович з невідомих досі причин спромігся придбати з 26 невеликих витончених вітрин лише одну, з хрестами, відшуканими поблизу с. Липляви Золотоніського повіту Полтавської губернії, у так званому Липлявському Городку [148, с. 33–34].

За дорученням В. В. Тарновського-молодшого М. Ф. Біляшівський з середини 1890-х рр. почав займатися упорядкуванням величезної кількості (понад 2 тисячі) знахідок, які іще під час польових робіт хронологічно поділив на дві великі групи. До першої відносилися предмети доісторичного періоду: кам'яні шліфовані знаряддя, крем'яні, кістяні, глиняні та бронзові вироби. Друга, найрізноманітніша й

найчисельніша, включала речі давньоруської доби: предмети озброєння, кінського спорядження, прикраси, предмети побутового призначення, культові речі, знаряддя праці [418, с. 9].

Так, наприклад, категорія прикрас була представлена срібними сережками, скроневиими кільцями, срібними колодочками, намистинами, браслетами, каблучками, перснями, колтами з найрізноманітніших матеріалів. Серед знахідок предметів озброєння (значна частина яких стала відома завдяки книгам А. М. Кирпичникова): наконечники списів, шаблі та їхні фрагменти, булави, бойові сокири, вістря стріл, накладки на лук тощо [287]. З-поміж артефактів побутового призначення – кресала, пряслиці, ножі, бритва, чаші, замки, дзеркала.

Значна частина знахідок – речі культового призначення та церковного вжитку: змійовики, свічники, панагії, ладаниці, лампади, розподільники ланцюгів, деталі освітлювальних приладів, подібних до хоросів XII–XIII ст. [388, с. 43–45]. За підрахунками дослідниці Л. Ф. Ситої у каталозі В. В. Тарновського-молодшого описані «17 – кам'яних (з них 2 – з кінцями, обкладеними срібними пластинами, і 1 – із золотою обкладкою), 3 – бурштинових, 1 – срібний і 20 мідних натільних хрестиків; 5 «прорізних розп'яття з цвяхами на нижньому боці», 5 залізних хрестів, а також 51 енкалпійон» [395, с. 411].

З юнацьких років Василь Васильович почав збирати все, що було пов'язане з життям та творчою діяльністю Т. Г. Шевченка, якого він глибоко поважав як людину і захоплювався його роботами. Це й не дивно, бо як неодноразово зізнавався колекціонер, що народившись в родині, де шанування Кобзаря було традиційним, він змалку отримав можливість читати його вірші, які вивчав напам'ять [159, с. 33].

Справді, з родиною багатих поміщиків та меценатів Т. Г. Шевченка поєднували давні та близькі стосунки, започатковані першим власником Качанівки – Г. С. Тарновським. Свідченням цього є красномовний лист Тараса Григоровича до Григорія Степановича від 25 січня 1843 р., у якому він, по-перше, пише, що розраховує побувати спочатку в Качанівці, а по-друге, просить купити його картину «Катерину» для того, щоб вона залишилася в Україні [6, арк. 197; 188, с. 5–6]. До

речі, саме ця картина і стала першою із багатьох наступних, що склали знамениту Шевченкіану.

Велика кількість мистецьких та літературних творів поета свого часу потрапила в приватну власність Н. В. Тарновської. Це сепія «Старець на кладовищі», яку жінка отримала на пам'ять про їхню зустріч 8 жовтня 1859 р.; вірш «Пророк» з присвятою: «Моїй любій кумасі Н. В. Тарновській, на пам'ять 17 грудня, 1852 року. Т. Шевченко 1859 рік. грудня 18» тощо [146, с. 156, 189]. Особливо цінним був автопортрет, створений Тарасом Григоровичем під час його перебування в Потоках у 1845 р. Саме про цю світлину В. П. Горленко писав одному зі своїх адресатів, що кращого портрета його він не бачив [43, арк. 2]. Зрозуміло, що через кілька десятків років вищеназвані сімейні реліквії опинилися в колекції В. В. Тарновського-молодшого.

Початком власної колекції Василя Васильовича стали 7 майстерно виконаних акварельних пейзажів із зображенням Новопетрівського укріплення та гір Каратау. Їх поява була пов'язана з періодом кінця 1850-х рр., коли В. В. Тарновський-молодший отримав звістку про можливість купити 17 акварелей, які зображали місцевості, де перебував у неволі Т. Г. Шевченко. Зрозуміло, що для тоді ще студента Київського університету св. Володимира, ціна, встановлена за оригінальні мистецькі полотна, була не доступною, тому він звернувся до батька В. В. Тарновського-старшого з проханням купити для нього частину реліквій, які б стали надзвичайно цінним надбанням для його колекції [90, арк. 57 зв.].

23 грудня 1857 р. у листі Пантелеймона Олександровича до Тараса Григоровича йшлося, що художні твори були оцінені в 250 руб. українськими поміщиками [201, с. 232]. Потім, на сторінках щоденника поета, на початку 1858 р. з'явився запис, що він отримав лист, а в ньому чималі гроші, які надзвичайно його потішили і врятували Новий рік [210, с. 141]. 4 січня 1858 р. знаходимо вже лист Т. Г. Шевченка до П. О. Куліша зі словами подяки щедрим землякам, які оцінили його роботи [8, арк. 244]. Одним із тих «щедрих земляків» був В. В. Тарновський-молодший, який отримав у подарунок від батька 90 руб. сріблом, що дозволило йому купити деякі роботи.

Наступні надходження були, мабуть, особливо цінними для Василя Васильовича, оскільки 21 серпня 1859 р., на його особисте прохання, Тарас Григорович, який ненадовго заїхав до Качанівки, на листку зеленого паперу залишив свій автограф (два рядки з вірша «Не кидай матері! – казали...»), а наступного дня подарував кілька офортів [264, с. 403]. Через місяць, скоріш за все, намагаючися віддячити за грошову допомогу, він прислав із Санкт-Петербурга ще чотири естампи своєї роботи, а на початку 1860 р. колекціонер одержав фотопортрет з автобіографічним написом на паспорті: «Василю Васильовичу Тарновському-молодшому. На пам'ять Т. Шевченко. 1860. 8 січня» [432, с. 66]. Щоправда, останній експонат з'явився в колекції завдяки старанням матері Л. В. Тарновської.

Л. В. Тарновська активно підтримувала музейні практики сина і всіляко йому в цьому допомагала. Так, влітку 1859 р. у колекції Василя Васильовича з'явилося масляне зображення генерального судді В. Л. Кочубея, виконане Т. Г. Шевченком на замовлення П. А. Кочубея.

30 вересня 1859 р. Людмила Володимирівна написала із Санкт-Петербурга, що відправляє лист написаний до нього Т. Г. Шевченком, а також зараз займається переписуванням віршів для його колекції, яких ціла книжка [95, арк. 154]. Важко сказати, про який твір йшлося, але, згідно з даними каталогу 1900 р., у зібранні знаходилася соціально-побутова поема «Наймичка», переписана її рукою [146, с. 168]. На початку березня 1860 р. Л. В. Тарновська запевнила сина, що як тільки отримає біографію поета, відразу направить її у Качанівку. З наступною кореспонденцією обіцянка була виконана.

З часом прагнення В. В. Тарновського-молодшого якомога ширше представити шевченківський розділ в Музеї українських старожитностей знайшли підтримку серед багатьох визначних національних діячів. Наприклад, М. В. Товбич (Максимович), дружина М. О. Максимовича, після смерті чоловіка подарувала йому чудовий дубовий табурет з парусиновим сидінням, який належав Тарасу Григоровичу [147, с. 19].

У 1883 р. суттєво збагатив колекцію Г. М. Честахівський. Він не тільки передав велику кількість мистецьких творів останніх років життя Т. Г. Шевченка,

але і його гравіювальне й малярське приладдя (мольберт, муштабель, фарби, кисті, олівці, щипчики, залізні та сталеві інструменти тощо), а також речі особистого вжитку (складний ніжик, скляну баклажку, українську сорочку).

В середині 1880-х рр., в Музеї українських старожитностей, образотворчу Шевченкіану, за словами В. П. Горленка, представляли «дві картини фарбами, альбом етюдів, дорожні нариси й види, і власноруч зроблений в молоді роки портрет олівцем» [264, с. 404]. Академічний альбом Т. Г. Шевченка за 1843 р., а також альбом малюнків, виконаних під час роботи в Київській археографічній комісії у 1844 р., В. П. Горленко вважав справжнім скарбом [43, арк. 2 зв.]. Коли саме реліквії з'явилися в колекції, точно не відомо, але в 1855 р. вони іще були частиною зібрання К. К. Свідзінського. Про це, зокрема, згадував П. О. Куліш у журналі «Русский вестник» [181]. Найімовірніше те, що «подорожні» альбоми стали власністю Василя Васильовича після смерті польського колекціонера.

У 1887 р. Музей українських старожитностей В. В. Тарновського-молодшого прикрасив незавершений відбиток гравюри «Святе сімейство» з однойменної картини Б. Е. Мурільйо, який був подарунком М. Я. Макарова [35, арк. 1 зв.–2]. Того ж року в його руки потрапив іще й чудовий портрет молодого П. О. Куліша, виконаний, ймовірніше всього, у Києві в середині червня 1843 р. [266, с. 10]. До цього часу портрет був власністю О. М. Білозерської, до якої він потрапив від українського фольклориста О. В. Марковича. Останній купив малюнок за 5 руб. на другому аукціоні продажу речей Кобзаря, проведеному М. М. Лазаревським 7 травня 1861 р.

Під час поїздки до Санкт-Петербурга взимку 1888 р. у В. В. Тарновського-молодшого виникла можливість купити за помірну ціну 6 листів Т. Г. Шевченка до М. Я. Макарова з приводу сватання, а згодом розриву з Л. І. Полосмак [50, арк. 2–2 зв.]. Однак, йому не вдалося це зробити, бо син Миколи Яковича, М. М. Макаров, вирішив їх притримати для себе.

Не увінчалася успіхом спроба колекціонера отримати й деякі Шевченкові гравюри, які після смерті Д. С. Каменецького перебували у власності Г. С. Вашкевича. У листі до Д. І. Яворницького від 25 травня 1888 р. знаходимо

основну причину небажання Григорія Станіславовича передавати реліквії в музей Василя Васильовича: «... Я Шевченкові гравюри не віддам в музей Тарновського з принципу. Що з того, що «докупи», коли купа чортзна-де. Тарновський помре, музей буде переданий якому-небудь магнату для його будинку. Шукай тоді ту купу. Якби в Києві влаштували музей, я завтра б відправив туди й гравюри, і етюди [Штернберга] – всі мої українські старожитності» [166, с. 98–99].

Велику кількість експонатів В. В. Тарновський-молодший отримав від О. М. Лазаревського. Це перстень М. М. Лазаревського, у якому знаходилося пасмо Шевченкового волосся, листування та рахунки з приводу продажу майна поета, опис книг його бібліотеки, яку в 1862 р. купили члени Петербурзької української громади [145, с. 6–7]. Раритетом колекції став щоденник за 1857–1858 рр. Реліквія, яка довгі роки була власністю родини Лазаревських, за словами сучасного дослідника М. Ю. Рябчука, була свого роду сповідальним документом, який був призначений для показу близьким друзям, а можливо навіть для подарунка [373, с. 116].

Значним кроком колекціонера в 1891 р. стало видання альбому офортів митця. Від самого початку серія фототипів не була призначена для продажі, тому В. П. Горленко вирішив проінформувати читацьку аудиторію часопису «Киевская старина». Зокрема, він написав, що лише справжні колекціонери зрозуміють, що означає та скільки потрібно часу, щоб зібрати майже всі роботи одного майстра, а у В. В. Тарновського-молодшого їх аж 28 [265, с. 484].

Поява в періодиці інформації про видання такого роду джерела одразу набула широкого розголосу. Так, генерал-майор К. М. Оберучев, який знаходився у Маргилині (місто в Ферганській області Узбекистану), у листі до П. Г. Житецького від 24 червня 1891 р. писав: «У червневому номері «Киевской старины» надрукована замітка, що в Києві вийшов «Альбом офортів Шевченка». На жаль, там сказано, що видання не надходить у продаж. Якщо буде Вам можливість, Павле Гнатовичу, дістати (купити) один екземпляр для мене. Якби це вдалося, я був би Вам дуже вдячний, бо з живописом Шевченка, з його роботами не поетичними, я абсолютно не знайомий. Якщо дістанете – вишліть мені, що буде коштувати – все поверну негайно» [33, арк. 1].

22 березня 1892 р. В. Л. Беренштам не тільки дякував В. С. Житецькій за надісланий альбом, якого він давно хотів мати, але й просив її висловити усю глибину його сердечної вдячності В. В. Тарновському-молодшому як за те, що надрукував офорти, так і за те, що не відмовився дати примірник [31, арк. 1–1 зв.].

Небувалий ажіотаж, який виник навколо альбому офортів 1891 р., частково сприяв тому, що наступні два роки Василь Васильович вів активну роботу з підготовки каталогу, який би найбільш повно представив Шевченківський відділ його музею. Нарешті в 1893 р. типографія К. М. Мілевського видала свідоцтво, у якому зазначалося, що «брошура під назвою «Каталог предметів малоросійської старовини В. В. Тарновського» надрукована у всьому згідно з доданим при цьому і схваленим цензурою оригіналом. м. Київ, 28 квітня 1893 р. Формат в 1/8 частину листа. Число друкованих сторінок 34. Число друкованих аркушів 278. Число видрукува[них] екземп[лярів] 287» [1, арк. 16]. Загалом, у каталозі були зазначені 227 експонатів, які ділилися на кілька категорій:

1. Шевченкова бібліотека;
2. збірка автографів (оригінальні листи й рукописи);
3. художні твори Шевченка;
4. папери, книги й речі особистого вжитку;
5. бюсти, барельєфи, маски, кліше портретів, а також портрети Шевченка (масляні, гравійовані, літографовані, фотографічні);
6. папери й різні речі, які мали відношення до Шевченка;
7. ілюстрації до творів Шевченка, світлини, репродукції з його портретів тощо [428, с. 116].

У лютому 1895 р. Василь Васильович звернувся до М. Ф. Біляшівського з проханням знайти для нього твори про Т. Г. Шевченка польською мовою у Варшаві [66, арк. 1 зв.]. Через кілька років попросив В. П. Горленка розшукати в Санкт-Петербурзі «таку собі пані Червякову, яка володіє гравійованими дошками модних картинок роботи Шевченка» [267, с. 634].

У 1897 р. колекціонер купив у відомого громадського діяча П. Я. Дорошенка чотири полотна, які за дорученням Київської археографічної комісії Т. Г. Шевченко

виконав у 1846 р. під час подорожі по Волині. Дві акварелі являли собою види Почаївської лаври, які відкривалися з південної та східної сторони. Третя демонструвала внутрішній вигляд Успенського собору Почаївської лаври. Четверта – це частина лаврської тераси й «широко відкритий з неї вид на навколишні місця, між якими далеко, на узвишші, видніється по той бік кордону, в Галичині, с. Підкамінь» [216, с. 348].

Взимку 1898 р. В. В. Тарновський-молодший почав переговори з С. Д. Бразоль про купівлю її колекції мистецьких творів Т. Г. Шевченка. Зібрання, з яким Василю Васильовичу вдалося познайомитися ще в 1894 р., містило в собі 281 одиницю малюнків, мазків, нарисів, офортів різноманітного змісту: зображення натурників і натурниць, торсів, різних частин тіла в різних положеннях (52); зображення зі світу рослинного і тваринного (17); картинки, що мали відношення до України (Київської, Чернігівської та Полтавської губерній) та її історії (48), а також місцевостей за Волгою та Каспійським морем (162) [371, с. 183–185].

За словами І. С. Нечуя-Левицького, від самого початку Софія Дмитрівна просила за колекцію 12 000 руб., але зрештою уступила [192, с. 362–363]. На початку квітня 1898 р. у листі до одного зі своїх адресатів громадський діяч поділився радісною новиною, що придбав у Санкт-Петербурзі за 1100 руб. 280 малюнків Т. Г. Шевченка, а також його портрет, який був намальований, коли він лежав в труні [392, с. 55].

Під кінець 1890-х рр., після тривалих переговорів по листуванню та численних особистих зустрічей, В. В. Тарновському-молодшому нарешті вдалося домовитися про продаж малюнків, виконаних Тарасом Григоровичем під час експедиції на Аральському морі, у Новопетровському укріпленні та Нижньому Новгороді. Це «Циган», «Топографічні роботи на березі Аральського моря», «Далісмен Мула-Аульє», «Автопортрет» 1858 р., «Архангельський собор у Нижньому Новгороді», «Благовіщенський собор у Нижньому Новгороді», «Вид Нижнього Новгорода» [350, с. 152–153]. Реліквії знаходилися в руках С. В. Лазаревського, який на той час уже встиг розпродати значну частину Шевченкової колекції батька – В. М. Лазаревського.

Не пізніше лютого 1899 р. в Музеї українських старожитностей з'явилася пачка паперів (кілька листів і рахунків), яка містила в собі дані про місце поховання та облаштування могили народного поета, а також про видання його творів [430, с. 168]. Ці речі передав колекціонеру О. М. Лазаревський.

В останні роки життя, збирання Шевченкіани остаточно захопило Василя Васильовича. М. П. Василенко писав, що колекціонер у спеціально влаштованому кабінеті, ледве тримаючись на ногах через тяжку хворобу, все одно займався систематизацією й упорядкуванням реліквій, які мали безпосереднє відношення до життєдіяльності його кумира [259, с. 288].

В. В. Тарновському-молодшому справді вдалося зібрати виняткову за своїм складом та кількістю колекцію Шевченкових матеріалів. Для порівняння зазначимо, що з часів, коли був укладений «Каталог предметів малоруської старовини й рідкостей В. В. Тарновського» кількість експонатів зросла в кілька разів. Пересвідчитися у цьому дає змогу відповідний розділ каталогу, укладений Б. Д. Грінченком у 1900 р., до якого було внесено 760 реліквій.

У другій половині 1890-х рр., актуалізоване питання зробити свою колекцію українських старожитностей суспільним надбанням, підштовхнуло громадського діяча до рішення передати його Чернігівському губернському земству. Про такий намір він повідомив голову управи наприкінці 1896 р. У свою чергу Ф. М. Уманець, отримавши таку заяву, у січні 1897 р. звернувся до О. М. Лазаревського й В. Б. Антоновича з проханням конфіденційно висловити думку стосовно справжньої наукової та грошової цінності музею [39, арк. 1–2].

Після отримання виключно позитивних відгуків від професійних істориків, Федір Михайлович звернувся 24 лютого 1897 р. до губернатора Є. А. Андрієвського зі словами, що колекція, яка за своєю цінністю, якістю й повнотою не має собі рівної, має безпосереднє відношення до Малоросії, тому враховуючи всю цінність для науки влаштування такого музею, «Губернська Управа вважає, що на Губернському Земстві лежить обов'язок з повною готовністю прийняти пропозицію п. Тарновського...» [359, с. 15]. Очільник губернії схвально поставився до такої пропозиції, навіть не заперечував передати будинок полкової канцелярії в

розпорядження земства після отримання дозволу Міністерства внутрішніх справ. На той момент, у будинку розміщувався величезний архів губернського правління [277, с. 57].

На початку травня 1897 р. В. В. Тарновський-молодший отримав повідомлення від Ф. М. Уманця з таким рішенням губернського земського зібрання:

1. «Уповноважити Управу прийняти музей у своє завідування та у власність Губернського Земства.
2. Доручити Управі клопотати в установленому порядку про передачу Земству для приміщення музею старовинного будинку, вказаного в Вашій заяві.
3. Асигнувати на витрати по прийняттю і початковому влаштуванні музею в розпорядження Управи 2000 рублів і висловити готовність здійснювати щорічні асигнування на утримання музею.
4. Доручити Управі, у випадку прийняття музею, виробити до чергових губернських зборів правила для завідування їм і кошторис щорічного асигнування на утримання його.
5. Висловити В. В. Тарновському подяку за його намір принести цінний дар Чернігівському Земству.
6. Доручити Управі після прийняття музею клопотати про присвоєння йому імені В. В. Тарновського» [80, арк. 8].

Втім, на шляху виконання прийнятих рішень одразу виникло багато перешкод. Перш за все, ніяк не вдавалося вирішити питання з приміщенням. 14 січня 1898 р. у відповідь на питання О. М. Куліш щодо облаштування музею В. В. Тарновський-молодший написав їй не хвилюватися з цього приводу, адже він має намір поїхати до Чернігова, щоб прискорити хід подій [16, арк. 2 зв.]. Але хвилювання Олександрі Михайлівни не були марними: справа затягувалася, а деякі чернігівські земці почали пропонувати взагалі відмовитися від подарунка колекціонера.

Показовим у цьому відношенні є запис у щоденнику О. О. Русова, у якому він згадує, що на одному із засідань йому довелося відстоювати необхідність заснування такого музею старовини, оскільки від гласного Чернігівського повітового земського зібрання М. В. Котляревського надійшла пропозиція

відмовитися від такого задуму. Тоді рішенням гласних (28 за й 14 проти) було підтримано О. О. Русова [203, с. 67].

24 січня 1899 р. Василь Васильович особисто привіз на засідання земства свій каталог, щоб показати гласним масштаби та цінність зібраної ним колекції українських старожитностей. 2 лютого комісія, що працювала над виробленням умов прийняття та утримання музею, нарешті представила Чернігівському губернському земському зібранню свій звіт, який включав наступні висновки та рекомендації: на будівництво та пристосування будівлі для музею асигнувати 20 тисяч руб., клопотати перед містом про безкоштовне відведення для цієї будівлі землі; для облаштування будинку обрати виконавчу комісію, запросивши до неї та В. В. Тарновського-молодшого; дарувальника зробити почесним членом музею; до влаштування приміщення зберігати подарунок у колекціонера, прийнявши його попередньо за описом [186, с. 160].

Цього ж дня О. О. Русов залишив ще один інформативний запис у щоденнику, у якому йшлося про вечірнє засідання, на якому було виголошено багато промов за і проти прийняття пожертви В. В. Тарновського-молодшого [226, с. 70]. Зрештою, після довгих суперечок, у яких брали участь: голова управи Ф. М. Уманець, В. Я. Воронський, І. Л. Шраг, М. О. Максимовський, П. М. Солоніна, А. П. Коваль, В. М. Хижняков, С. О. Ширай і О. О. Муханов, 37-ма голосами проти 15-ти рішення щодо створення музею було прийнято [82, арк. 70]. У розділі «Хроніка й бібліографія» V тому «Літературно-наукового вісника» за березень 1899 р. розмістилось таке повідомлення: «Чернігівські губернські земські збори постановили 2 лютого прийняти від В. В. Тарновського вельми цінний подарунок – музей української старовини... Це єдиний тимчасом національний музей на Україні» [237, с. 206].

Єдність серед гласних тривала недовго. 5 лютого 1899 р. 26 представників зібрання заявили, що заснування в м. Чернігові історичного музею «цілком відноситься до турбот держави», і, що відкриття та щорічне утримування такої установи на кошти губернського земства, – занадто дороге задоволення [123, с. 378–380].

Наприкінці березня, під тиском таких бюрократичних обставин, губернатор не лише відмовив у купівлі будинку, а й заявив про неможливість відкриття музею. 11 квітня 1899 р. Ф. М. Уманець, вітаючи В. В. Тарновського-молодшого з прийдешніми святами, написав так: «Вельмишановний Василь Васильович! Ви вже знаєте про велику неприємність, яка спіткала всіх нас, – протест губернатора стосовно музею...» [30, арк. 1]. Цікаво, що перш ніж особисто повідомити хворому Василю Васильовичу таку неприємну новину, Федір Михайлович спочатку попросив О. М. Лазаревського підготувати колекціонера до такого повідомлення [39, арк. 1–2 зв.].

17 червня 1899 р. члени Чернігівської губерньської земської управи висловлювали сердечні співчуття та слова підтримки дітям В. В. Тарновського-молодшого з приводу смерті їхнього батька [80, арк. 31]. Зауважимо, що навіть після того, як мецената не стало, ситуація невизначеності тривала ще кілька місяців. 8 липня О. Я. Кониський цікавився в І. Л. Шрага, які рішення були прийняті на останньому засіданні, а також з чим пов'язаний протест чернігівського губернатора Є. А. Андрієвського [186, с. 163]. Восени, на одній із чергових сесій, серед новообраних гласних з'явилися «такі добродії», які намагалися скасувати попередню постанову про облаштування музею, мотивуючи таке рішення, за влучним висловом Б. Д. Грінченка, «цілком по-хамському: земство не має права цього робити, бо це значить, що воно самоправно прибільшує свої права!» [163, с. 289–290].

Все ж знайшлися й ті прогресивні діячі, які, попри всі перешкоди, будь-що намагалися не втратити безцінний подарунок. 21 червня 1899 р. О. М. Лазаревський повідомив Г. О. Милорадовича, що В. В. Тарновський-молодший помер і, що йому потрібно приїхати разом з Ф. М. Уманцем до Києва, щоб домовитися про попереднє розміщення установи. На думку Олександра Матвійовича, музей не отримувал належної охорони [410, с. XLVII]. Справа у тому, що серед громадськості ширились чутки, що син небіжчика В. В. Тарновський розмірковує над тим, щоб продати колекцію українських старожитностей.

Вірогідність такого ходу подій (відповідно, небезпека упустити музей) вимагала швидких дій. Тому Ф. М. Уманець як голова управи й один із душоприказників, призначений ще в листопаді 1897 р., 24 вересня 1899 р. прийняв музей від спадкоємців і, заручившись підтримкою І. Л. Шрага, В. Б. Антоновича, М. Ф. Біляшівського, помістив його більшу частину на тимчасове зберігання до музею Київського товариства старожитностей і мистецтв [82, арк. 12].

Допоки Федір Михайлович вирішував нагальні проблеми в Києві, інший громадський діяч П. Я. Дорошенко піклувався про прийняття колекції та визначення коштів на її утримання на місці. До речі, Петро Якович був одним з найактивніших членів комісії із заснування Музею українських старожитностей, створеної 11 грудня 1899 р. [131, с. 121].

12 грудня, нарешті, було вирішено питання з приміщенням. За пропозицією І. Л. Шрага та Ф. М. Уманця музей повинен був розміститися на Смоленській вулиці в колишньому ремісничому класі чоловічого сирітського будинку. Іншої думки дотримувались О. О. Русов та В. М. Хижняков, які пропонували випросити в міській думі місце на Соборній площі [203, с. 87]. Зрештою, губернські збори підтримали перший проект [212, с. 62].

У другій половині 1899 р. до справи створення музею долучилося подружжя Грінченків, які зобов'язалися безоплатно розібрати, систематизувати та науково описати колекцію українських старожитностей [362, с. 36]. Після засідання гласних, яке відбулося 6 вересня 1899 р., Б. Д. Грінченко з огляду на те, що «спадкоємці В. В. Гарновського припускають розібрати склади речей», виїхав до Києва з відповідальним дорученням – описати речі з колекції, які «без права відчуження й переміщення» повинні були стати власністю міста Чернігова [29, арк. 1–1 зв.; 20, арк. 1–2; див. додаток Ж].

Займаючись кілька місяців описом музею, Борис Дмитрович в одному зі своїх чергових звітів управі підкреслив, що він не може не погодитись з рецензією В. Б. Антоновича, який на засіданні Чернігівського губернського земства говорив про його надзвичайну цінність для науки й культури України [410, с. XLV].

23 листопада 1899 р. Б. Д. Грінченко доповів «Про приведення в порядок предметів музею В. В. Тарновського» [23, арк. 2]. Оскільки, згідно з його висновком, виданий В. В. Тарновським-молодшим каталог не містив у собі перелік всіх експонатів, він пропонував: по-перше, доповнити його списком нових предметів; по-друге, скласти і надрукувати додатком до земського збірника другий том каталогу 1898 р. [24, арк. 2–3 зв.]. 10 січня 1900 р. письменник у листі до Ф. М. Уманця запропонував скласти ще й окремий каталог для Шевченківського відділу, а також відділу рукописів й малюнків [27, арк. 1–1 зв.]. Гласні знайшли такі пропозиції доречними, тому з січня 1900 р. Борис Дмитрович, заручившись підтримкою дружини, яка взяла на себе технічну справу роботи, розпочав упорядковувати неописану частину колекції. На прохання діяча, до роботи також був запрошений спеціальний переписувач [28, арк. 1]. 12 лютого 1900 р. Б. Д. Грінченко повідомив Д. І. Яворницькому, що в додатковий каталог доведеться завести найменше 4000 номерів, і що ця робота займає практично весь його час [164, с. 122].

Через 5 місяців з'явився другий том «Каталогу музею українських старожитностей В. В. Тарновського», який одразу отримав численні схвальні відгуки та рецензії відомих мистецтвознавців. Так, В. П. Горленко у листі від 28 листопада 1900 р. писав так: «... майже одночасно з Вашим листом я отримав «Земський зб[ірник]» з Вашим «Каталогом Музею Тарновського». Він мені дуже подобається. Нарешті, є опис цього зібрання, повний, обдуманий, зручний у користуванні! Саме зібрання отримало тепер інше значення й необхідно, щоб зроблена була таким же чином і перша частина, оскільки каталог вид[аний] самим Вас[ильом] Вас[ильовичем] незручний і нікуди не годиться» [55, арк. 1–1 зв.].

Через деякий час М. М. Грінченко підготувала третій том «Каталогу друкованих книг Музею українських старожитностей», який, залишився рукописом [218, с. 569]. За загальним складом каталог поділявся на такі групи: «I. Стародруки; II. Богослов'я; III. Красне письменство; IV. Історія, історія літератури, біографія, критика; V. Мовознавство, фольклор, етнографія, географія, подорожі; VI. Соціологія, економіка, статистика; VII. Природознавство, медицина; VIII.

Мистецтво, ноти; IX. Мистецтво, крім музики, ремесла, промисли, сільське господарство; X. Газети, журнали, альманахи, збірники; XI. Підручники; XII. Довідкові книги; XIII. Відділ Тараса Шевченка; XIV. Книги, які не ввійшли в попередні відділи» [22, арк. 1–2 зв.]. Всього бібліотека нараховувала 2321 реліквію [283, с. 131].

Після детального опису музейних експонатів подружжя Грінченків, попередньо ознайомившись з досвідом Музею академії наук у Санкт-Петербурзі, громадських бібліотек в Чернігові й Харкові, Кавказького музею, Археологічного та нумізматичного кабінету Варшавського університету, Московського Публічного та Румянцевського музеїв, підготувало й основні принципи їх наукового використання [див. додаток 3].

Загальні правила включали такі пункти: музей, який має ім'я В. В. Тарновського-молодшого, є власністю Чернігівського губернського земства; до нього приймаються пожертвування предметів, що відносяться до його складу; у закладі повинен бути створений кабінет для наукових та художніх занять; установою завідує доглядач, до обов'язків якого входить зберігання предметів, а також спостереження за порядком під час роботи в кабінеті для занять [83, арк. 1–1 зв.].

26 листопада 1900 р. на XXXIII черговій сесії губернського земського зібрання після деяких доопрацювань (установа влітку закривається на місяць із попередженням населення) правила Музею українських старожитностей в місті Чернігові були затверджені [132, с. 349]. Через деякий час було переобладнано приміщення ремісничої майстерні. За підрахунками управи, витрати на виконання будівельних робіт склали 15 160 руб. 37 коп. [227, с. 58].

Відтак, наприкінці 1901 р. з'явилась можливість перевезти до Чернігова колекцію українських старожитностей, яка довгий час зберігалася в музеї Київського товариства старожитностей і мистецтв. Цю надзвичайно складну й відповідальну місію взяв на себе Б. Д. Грінченко [269, с. 125]. Пересвідчитися в цьому дозволяють численні листи визначних діячів з питаннями про облаштування

музею. Ось хоча б один з них: «Чи успішно перевезений до Чернігова музей Тарновського? Що з його облаштуванням, відбулося успішно чи ні?» [51, арк. 1].

У 1902 р. після довгої бюрократичної тяганини без жодних урочистостей музей був відкритий [312, с. 7]. 31 січня 1905 р. на засіданні Чернігівського губернського земства гласні нарешті ухвалили постанову про присвоєння установі імені В. В. Тарновського-молодшого.

Попри те, що В. В. Тарновський-молодший формально не був засновником Музею українських старожитностей у Чернігові, він все ж доклав чимало зусиль у справі збереження історико-культурної спадщини, а відтак розвитку музейної практики. «Цей музей, то справжній скарб національний. Великого кошту, багато праці, часу й любові до рідного краю треба було, щоб зібрати цей скарб. За це і нащадки наші повіки дякуватимуть В. Тарновському», – такими враженнями поділилась з читачами редакція літературно-наукового та громадсько-культурного часопису «Зоря» після огляду музею, який був перевезений на зберігання до Києва, в квартиру колекціонера, допоки не бути облаштоване приміщення в Чернігові [215, с. 140].

Висновки до Розділу 3

Меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого була пов'язана з його громадськими ініціативами й проявилася в таких формах і напрямках: 1) різностороння допомога просвітницьким об'єднанням, товариствам, громадським організаціям, навчальним закладам; 2) фінансування українського багатопрофільного історичного журналу «Киевская старина»; 3) матеріальна допомога у спорудженні пам'ятників Б. М. Хмельницькому в Києві, І. П. Котляревському в Полтаві, М. В. Гоголю в Ніжині, а також у впорядкуванні могил Т. Г. Шевченка та П. О. Куліша; 4) опікування життєвою і творчою долею прогресивних діячів другої половини XIX ст. 5) сприяння розвитку видавничої справи.

З 1850-х рр. основним напрямом меценатської діяльності В. В. Тарновського-молодшого стало сприяння розвитку музейної практики. Відбулося це шляхом колекціонерських ініціатив Василя Васильовича, які мали чітке спрямування: 1) документальні експонати книжкової та рукописної спадщини; 2) реліквії козацької минувшини; 3) предмети образотворчого мистецтва та народного ужитку; 3) знахідки доісторичних часів і великокняжих; 4) реліквії, пов'язані з життям і діяльністю Т. Г. Шевченка.

Джерелами комплектації музею стали: археологічні розкопки, профінансовані В. В. Тарновським-молодшим у 1891–1892 рр. на Княжій горі, екскурсії до історичних місць, придбання в антикварних крамницях, купівля речей на виставках, результати контактів з місцевою інтелігенцією й аматорами старовини, які постачали старожитності для колекції. До того ж, залучення Василем Васильовичем до формування колекції українських старожитностей таких діячів як О. М. Лазаревський, Д. І. Яворницький, В. Б. Антонович, М. Ф. Біляшівський, В. П. Горленко дозволило йому перейти на якісно новий рівень: із безсистемного накопичення старожитностей до повноцінного наукового укомплектування музею.

ВИСНОВКИ

Дослідження громадської та меценатської діяльності В. В. Тарновського-молодшого дозволяє зробити такі узагальнення та висновки.

Аналіз історичного доробку попередників дає підстави стверджувати, що означена тема не знайшла комплексного висвітлення в історіографії. У дослідженні можна виокремити три періоди. У першому, дореволюційному, перші узагальнені відомості про В. В. Тарновського-молодшого, зокрема його біографічні дані, знаходимо в некрологах В. П. Горленка, М. П. Василенка, М. В. Шугурова. З часом публікуються статті О. О. Русова, Б. Д. Грінченка, С. І. Уманця, В. П. Науменка, М. Ф. Біляшівського, де, у загальних рисах, характеризується колекціонерська діяльність Василя Васильовича та процес формування його Музею українських старожитностей. На початку ХХ ст. з'явилися наукові розвідки, які дали змогу більш ретельно студіювати біографію діяча та його дворянське походження. Йдеться про праці М. С. Максимовського, Г. О. Милорадовича, В. Л. Модзалевського, О. М. Лазаревського, С. І. Пономарьова. Стосовно досліджуваної проблеми, у радянській історіографії можна виділити три періоди: 1) 1920-ті рр. – 1930 р., друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр., друга половина 1980-х рр. – 1991 р. У 1920-х рр. меценатська діяльність Василя Васильовича, спрямована на видавничу справу, розглядалась в праці Д. І. Дорошенка. Окремі складові доброчинства діяча були побічно висвітлені в працях В. П. Петрова, С. В. Ернста, І. П. Житецького, С. Ф. Русової, К. О. Лазаревської, Є. П. Кирилюка, О. К. Дорошкевича. У наступні двадцять років (1930-ті – перша половина 1950-х рр.) діяльність В. В. Тарновського-молодшого практично не вивчалась. У 1960-х рр. дати ґрунтовну оцінку постаті Василя Васильовича спробував В. Г. Сарбей. На сучасному етапі – з 1991 р. – завдяки працям українських істориків (В. В. Ковалинського, М. Ф. Слабошпицького, Ю. М. Хорунжого, А. Д. Матвеева, О. М. Доніка, І. С. Синельник, Н. М. Товстоляк) зроблені перші кроки у вивченні життя та діяльності В. В. Тарновського-молодшого як визначної історичної постаті в Україні другої половини ХІХ ст. Водночас,

сьогодні є нез'ясованими важливі питання, пов'язані з формуванням світогляду діяча, його інтелектуальним середовищем, роботою в громадських і державних установах. До нині відсутня праця, яка б стосувалася формування колекції українських старожитностей, на основі якої Василь Васильович створив музей. Усе це засвідчує, що потрібна комплексна наукова праця присвячена громадській та меценатській діяльності В. В. Тарновського-молодшого в Україні.

Схарактеризовано джерельну базу дисертаційної роботи, яка включає широкий спектр за змістом і типом документальних джерел: 1) законодавчі акти й діловодну документацію; 2) описово-статистичні праці; 3) епістолярні джерела; 4) джерела особового походження (мемуари, спогади, щоденники). Значний інформаційний потенціал надають речові та зображальні джерела (музейні експонати, архітектурні пам'ятки, фотодокументи, портретні зображення тощо). Їх репрезентативність дозволяє створити цілісну панораму життя та діяльності В. В. Тарновського-молодшого в Україні. Більшість архівних матеріалів вперше залучена до наукового обігу.

Окреслено основні теоретичні та методологічні засади дисертації. Особливості предмета дослідження і реалізація поставлених завдань зумовили комплексний підхід у вивченні визначеної теми, який базується на загальнонаукових та спеціально-історичних методах, підходах та інструментарії.

В. В. Тарновський-молодший народився 20 березня 1838 р. у с. Антонівка Пирятинського повіту Полтавської губернії, у родині відомого ліберального аристократа. Реконструкція біографії цього діяча дозволяє стверджувати, що визначальний вплив на формування його світогляду мали: національно-аристократичне походження, станова освіта, вплив соціокультурних подій у Російській імперії у другій половині XIX ст. Виявлено, що обрана ним під впливом родинного оточення життєва стратегія виявилась загалом досить ефективною й забезпечила йому швидкий кар'єрний зріст, високий соціальний статус і матеріальні статки.

Виявлено, що інтелектуальне середовище В. В. Тарновського-молодшого почало формуватися вже на початковому, родинному етапі кристалізації

особистості. Аналіз виявлених документів дозволив стверджувати, що інтерес до української старовини почав зароджуватися у діяча іще в дитячі роки під впливом батьків – В. В. Тарновського-старшого та Л. В. Тарновської. Подальший розвиток особистості Василя Васильовича відбувався під час навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира, коли навколишнє інтелектуальне середовище вже вийшло за межі родинного оточення й помітно розширилося. Зокрема, епістолярне спілкування з М. О. Максимовичем, яке згодом доповнилося особистими зустрічами, сприяли посиленню інтересу діяча до колекціонування книжково-рукописної спадщини українського народу. Певне коло знайомств з українськими діячами науки, культури, суспільного руху сформувалось під час роботи у виборних представницьких інституціях Чернігівської губернії. У зазначений період він спілкувався з І. І. Петрункевичем, М. А. Імшеницьким, Н. Н. Волк-Карачевським, В. О. Савичем, Г. Н. Волк-Карачевським, В. Н. Волк-Карачевським, М. І. Драгомировим та багатьма іншими представниками ліберального дворянства та бюрократії. Окремий сегмент інтелектуального середовища В. В. Тарновського-молодшого становила розлога мережа його колекціонерських контактів, куди входили вчені, музейні діячі, художники, мистецтвознавці, колекціонери, громадські діячі та інші. Активне спілкування з Т. Г. Шевченком, О. М. Лазаревським, В. Б. Антоновичем, М. Ф. Біляшівським, Д. І. Яворницьким, М. І. Костомаровим та багатьма іншими прогресивними діячами другої половини XIX ст., безперечно, стало своєрідним орієнтиром і референтною точкою для власної діяльності, що, зрештою, посприяло вибору засобів служіння власному народові – збереження історико-культурної спадщини українського народу.

Висвітлено конкретну практичну роботу В. В. Тарновського-молодшого у виборних представницьких інституціях Чернігівської губернії. Обіймаючи посаду мирового посередника Парафіївської діляниці Борзнянського повіту (1862–1869 рр.), він якісно удосконалив систему медичного обслуговування населення с. Парафіївки. З метою розвитку народної освіти у Борзнянському повітовому земстві, Василь Васильович заснував земську публічну бібліотеку, а згодом утримував власним

коштом народне міністерське початкове училище, яке було відкрито на базі церковнопарафіяльної школи при Георгіївській церкві с. Качанівки. Як голова земських зборів Ніжинського повіту підписав звернення до міністра народної освіти з проханням провести ревізію земських шкіл, бажаючи дізнатись про дійсний стан освіти. Виконання обов'язків предводителя дворянства було пов'язане з його участю в комісії з розробки проекту заощення кам'яною бруківкою відстані від вокзалу Курсько-Київської залізниці до Чернігівської застави, у спорудженні пам'ятника М. В. Гоголю та закладенні нового скверу в повітовому м. Ніжині. Важливою формою прояву громадської активності діяча стало його балотування на посаду почесного мирового судді у Ніжинському мировому окрузі (1878–1880 рр. і 1884–1886 рр.). За сумлінне виконання службових обов'язків В. Тарновський-молодший був відзначений орденами Св. Володимира IV ступеню (1881 р.) та Св. Анни II ступеню (1883 р.).

Свідому громадську позицію, що вимагала активних дій у питаннях суспільних інтересах, В. В. Тарновський-молодший продемонстрував під час роботи археологічних з'їздів в Україні, виконуючи обов'язки почесного члена Чернігівської губернської вченої архівної комісії, яка займалась виявленням та упорядкуванням цінних місцевих документів, члена Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Чернігівській губернії, почесного члена товариства «Просвіта» у Львові тощо.

З'ясовано, що меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого здійснювалася в таких основних напрямках: підтримка громадських організацій, просвітницьких товариств, мистецьких навчальних закладів, журналів, бібліотек, музеїв; збереження пам'яток архітектури й мистецтва; сприяння доступу населення до культурних цінностей; підтримка професійної діяльності українських вчених, митців, інших представників творчої інтелігенції другої половини XIX ст.; сприяння розвитку видавничої справи. Все це є безпосереднім свідченням його допомоги українству в боротьбі за власну літературу, звичаї, традиції, а, відтак, у його прагненні зберегти й примножити історико-культурну спадщину українського народу.

Проведене дослідження дозволяє визначити доробок В. Тарновського-молодшого в організацію та розвиток музейної практики. Основною особливістю його внеску було те, що він проявив себе як талановитий колекціонер, який зміг налагодити систематичне збирання предметів української минувшини. Аналіз виявлених документів дав можливість виокремити три етапи комплектування колекції українських старожитностей:

1) 1850-і – 1860-і рр.: період, коли в колекції, окрім сімейних старожитностей, з'явилися перші пам'ятки книжково-рукописної спадщини, а також кілька реліквій, пов'язаних з життєвою та творчою діяльністю Т. Г. Шевченка.

2) 1870-і рр. – 1889 р.: найактивніша стадія збирання колекції предметів образотворчого мистецтва та народного ужитку, що було пов'язано з його особистими художньо-естетичними смаками; комплектація реліквій козацької минувшини та експонатів книжкової та рукописної спадщини, яка відбулась у результаті екскурсій до історичних місць, а також визначилась мережею його особистих контактів з митцями культури, діячами музейної справи, науковцями, колекціонерами, громадськими діячами.

3) 1890-і рр. – 1899 р.: поява та комплектація колекції пам'яток «доісторичного» (термін В. Тарновського-молодшого) і великокняжого відділів були безпосередньо пов'язані з фінансуванням археологічних розкопок на Княжій горі. Також були зроблені перші спроби каталогізації експонатів. З 1896 р., усвідомлюючи історико-культурне значення власної колекції українських старожитностей, Василь Васильович доклав значних зусиль для створення музею, відкриття якого в Чернігові у 1902 р. стало можливим завдяки безпосередній участі представників Чернігівської громади (І. Л. Шрага, Ф. М. Уманця, подружжя Грінченків, О. О. Русова та ін.).

У цілому, громадська та меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого сприяла збереженню історико-культурної спадщини українського народу, і тому, на наше переконання, була спрямована на розвиток національно-визвольного руху другої половини XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

1.1. Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Ф. 294. Канцелярия киевского отдельного цензора.

Оп. 1.

1. Спр. 280. Свидетельства типографии К. Н. Милевского о брошюрах и проч. напеч. одобренным цензурой подлинником. 45 арк.
2. Спр. 284. Книга для записывания рукописей поступающих на рассмотрение Киевского отдельного цензора с января 1893 г. по 20 августа 1894 года. 240 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского Генерал-Губернатора.

Оп. 536.

3. Спр. 113. Дело о возобновлении креста над могилою поэта Тараса Шевченка. 17 июня 1883 года – 18 июля 1884 года. 26 арк.

Ф. 486. Киевская палата гражданского суда.

Оп. 5.

4. Спр. 463. Книга Киевской палаты гражданского суда для записки верящих писем на 1864 год. 236 арк.

Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу.

Оп. 225.

5. Спр. 31. Дело Управления Киевского Учебного Округа. Об отчётах высылаемых Директорами народных училищ Черниговской и Полтавской губерний об осмотре Инспекторами училищ подведомственных им. 193 арк.

1.2. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (м. Київ)

Ф. 136. Жур Петро Володимирович.

Оп. 1.

6. Спр. 2. П. В. Жур «Лето первое» (из хроники жизни и творчества Тараса Шевченка). 21 гр. 1975–1976. Ленинград. 653 арк.

Ф. 243. Петров Віктор Платонович.**Оп. 1.**

7. Спр. 211. Листи Куліша П. О. до Тарновського В. В. (рукописна копія). 1850–1896 рр., [67 док.]. 80 арк.

Ф. 506. Шевченко Тарас Григорович**Оп. 1.**

8. Спр. 26. Дневник и письма Т. Г. Шевченка к Я. И. Кухаренке, М. С. Щепкину, Н. О. Осипову, М. М. Лазаревскому, А. Г. Козачковскому, Г. С. Тарновскому, З. Сараковскому, А. Н. Маркевичу, П. А. Кулишу, В. Г. Шевченку, Саве Г., С. С. Артемовскому (рукописный список). 281 арк.

1.3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені**В. І. Вернадського (м. Київ)****Ф. І. Літературні матеріали.**

9. Спр. 335. Гнилоширов К истории могилы Т. Г. Шевченка (из заметок обывателя). 48 арк.
10. Спр. 29037. Кулиш П[антелеймон] [Александрович] [Белозерскому] Николаю Даниловичу. Письмо 3 января 1856 г. из Киева в []. 3 арк.
11. Спр. 29039. Кулиш П[антелеймон] [Александрович] [Белозерскому] Николаю Даниловичу. Письмо 31 янв[аря] 1856 г. из Киева в []. 4 арк.
12. Спр. 29623–29624. Горленко В. [Кулишу] Пантелеймону Александровичу. Письма 1892 г. из Ярошовки в []. 2 арк.
13. Спр. 29824–29829. Тарновский В [] [] [Кулишу Пантелеймону Александровичу]. Листи. 1 нояб[ря] 1896 з [] в []; 9 нояб[ря] 1896 р. з Києва в []; 2 декаб[ря] 1896 р. з Києва в []; 7 декаб[ря] 1896 р. з Києва в []; 10 декаб[ря] 1896 р. з Києва в []; 30 декаб[ря] 1896 р. з Києва в []. 8 арк.

14. Спр. 30080. Горленко В[] [Кулиш] Александре Михайловне. Письмо 27 мая [] из с. Ярошовки в []. 2 арк.
15. Спр. 30488. Ку[лиш] Александра [Михайловна] Пулюю [] Тарновскому В[] В[] письмо-черновик [] [] из [] в []. 2 арк.
16. Спр. 30876–30883. Тарновский [Кулиш] Александре Михайловне письма: 4 февраля 1897 г. из Киева в Борзну. Телегр; – // – , – // – из Киева в Борзну; 14 мая 1897 из – // – в []; 18 июля 1897 г. из Качановки в [Мотроновку]; [] октября 1897 из Киева в []; 22 декабря 1897 г. из Киева в []; 14 января 1898 г. из Киева в []; 5 марта 1898 г. из [] в []. 13 арк.
17. Спр. 31081. Белозерский [Тарновскому] Василию Васильевичу. Лист, 2 арк.
18. Спр. 31811. [Гринченко Борис Дмитриевич] а). [Проект правил Музея Украинских Древностей] Тарновского В[] В[]. Автограф-чернетка. б). [Проект правил Музея украинских древностей] Тарновского В[] В[] и правила для посетителей Музея]. Без конца. Копия. 4 арк.
19. Спр. 31812. [Гринченко Борис Дмитриевич] Правила для посетителей музея. Автограф-черновик. 2 арк.
20. Спр. 31818. [Заседание Черниговской Губернской Земской Управы о посылке Гринченко Бориса Дмитриевича в Киев для описи вещей Тарновского В[] В[] подаренных Черниговской Управе]. Исправления и дописки рукой Гринченко Бориса. 6 сентября 1899 г. 2 арк.
21. Спр. 31848. Гринченко Б[орис] [Дмитриевич] Список книг, рукописей и иных предметов музея Тарновского В[] В[], принятых 24 сентября 1899 г. Гринченко Б[орисом] Д[митриевичем] для передачи председателю Черниговской Управы Уманцу Ф[] М[]. Написано разными почерками. 10 арк.
22. Спр. 32255. Гринченко Борис и Мария Н[иколаевна] Каталог печатных книг музея Украинских Древностей. Автограф-черновик. 2 арк.
23. Спр. 32256. [Гринченко Борис Дмитриевич] Список каталогов и описей музея Тарновского В[] В[]. Автограф. 2 арк.

- 24.Спр. 32257–32258. [Гринченко Борис Дмитриевич] Каталог музея Тарновского В[] В[]. Автограф. 4 арк.
- 25.Спр. 32259. [Гринченко Борис Дмитриевич] Предисловие к каталогу музея Тарновского. Автограф-черновик. 10 арк.
- 26.Спр. 32411. [Гринченко Борис Дмитриевич] [Кулиш] Александре Михайловне. Письмо 30 октября 1899 г. из Чернигова в []. 1 арк.
- 27.Спр. 32412. Гринченко Борис Дмитриевич [Уманцу] Федору Михайловичу. Письмо 10 января 1900 г. из [] в []. 2 арк.
- 28.Спр. 32413. Гринченко Борис Дмитриевич [Уманцу] Федору Михайловичу. Письмо 21 января 1900 г. из [] в []. 2 арк.
- 29.Спр. 32513. Уманец [] [Гринченко] Борису Дмитровичу. Письмо 7 мая 1900 г. из Чернигова в []. Копия. 2 арк.
- 30.Спр. 34298. Уманец [Федор] [] Василию Васильевичу. Письмо 11 апреля 18[99] г. из Чернигова в []. 2 арк.
- 31.Спр. 47245–47246. Беренштам [] [] [Житецкой] Варваре Семеновне. Письма: 22 марта, 15 сентября 1892 г. из С.-Петербурга в []. 4 арк.
- 32.Спр. 47763–47968. Житецкий Игнатий Павлович Житецкой Варваре Семеновне. Письма 2 января 1897 – 16 декабря 1917 г. из Петербурга в Киев. 430 арк.
- 33.Спр. 48552. Оберучев К[][Житецкому Павлу Игнатьевичу]. Письмо 24 июня 1891 г. из Н.-Маргелана в []. 2 арк.
- 34.Спр. 67970–67989. Горленко В[] [Лазаревскому] Александру Матвеевичу письма: 2 января [18]90 г. – 18 ноября [18]95 г. из Ярошовки в []. 39 арк.
- 35.Спр. 67990–68009. Горленко В[] [Лазаревскому] Александру Матвеевичу письма: 21 августа [18]84 г. – 15 декабря [18]89 г. из Ярошовки в []. 40 арк.
- 36.Спр. 68010–68016. Горленко В[] [Лазаревскому] Александру Матвеевичу письма: 6 декабря [18]95 г. – 21 апреля [18]97 г. из Ярошовки в []. 15 арк.
- 37.Спр. 68018–68030. Горленко В[] [Лазаревскому] Александру Матвеевичу письма: 1 июня [18]97 г. – 9 октября [] из Ярошовки в []. 25 арк.

38.Спр. 68054–68073. Житецкий И[гнатий Павлович] Лазаревскому Александру Матвеевичу письма и открытки: 15 февраля 1891 – 20 ноября 1901 г. из Петербурга в Киев. 10 арк. 15 листівок.

39.Спр. 68300–68302. Уманец Федор Михайлович [Лазаревскому] Александру Матвеевичу письма: 11 января – 22 марта 1899 из Чернигова в []. 5 арк.

40.Спр. 68468. Лазаревский Александр Матвеевич. Дневник 26 августа 1888 – 6 мая 1900. 58 арк.

Ф. II. Історичні матеріали.

41.Спр. 6777. Сношение с членами Отдела и лицами. Доставляющими материалы. 391 арк.

Ф. III. Листування.

42.Спр. 3812. Горленко [] Лебединцеву []. Лист 18 серпня 1885 р. з [] до []. 3 арк.

43.Спр. 3814. Горленко [] Лебединцеву []. Лист 4 вересня 1885 р. з Ярошовки до Київа. 3 арк.

44.Спр. 3816. Горленко [] Лебединцеву []. Лист 3–4 жовтня 1885 р. з Ярошовки до Київа. 3 арк.

45.Спр. 3843. Горленко [] Лебединцеву []. Лист [1886 р.] з [] до []. 1 арк.

46.Спр. 36107. Горленко В[асилий Петрович] [Гринченко] Борису Дмитриевичу. Письмо 19 декабря 1901 г. из Петербурга в []. 2 арк.

47.Спр. 6078. Тарновський Ва[] Вас[] (молодший) Максимовичу [] []. Лист 15 листопада 1857 р. з Київа в с. Мих[айлова] Гора. 2 арк.

48.Спр. 4880. Тарновський В[] [] Шевченку [] []. Лист 10 [] 1860 з с. Качановки в Петербург. 1 арк.

49.Спр. 4881. Тарновський В[] [] Шевченку [] []. Лист [] з [] в []. 1 арк.

50.Спр. 7825. Макаров Мик[] Мик[] редакції «Київської Старини». Лист 17 жовтня 1889 р. з Тіфліса в Київ. 2 арк.

51.Спр. 36111. Горленко В[асилий Петрович] Гринченко Борису Дмитриевичу. Закрытое письмо 8 октября [1901 г.] из Ярошовки в Чернигов. 2 арк.

- 52.Спр. 36122. [Горленко] В[асилий Петрович] [Гринченко] Борису Дмитриевичу. Письмо 14 февраля 1901 г. из Петербурга в []. 2 арк.
- 53.Спр. 36125. Горленко В[асилий Петрович] [Гринченко] Борису Дмитриевичу. Письмо 10 декабря 1900 г. из Петербурга в []. 2 арк.
- 54.Спр. 36126. Горленко В[асилий Петрович] [Гринченко] Борису Дмитриевичу. Письмо 28 октября 1900 г. из Петербурга в []. 2 арк.
- 55.Спр. 36127. Горленко В[асилий Петрович] [Гринченко] Борису Дмитриевичу. Письмо [] 28 ноября 1900 г. из Петербурга в []. 2 арк.
- 56.Спр. 36128. Горленко В[асилий Петрович] [Гринченко] Борису Дмитриевичу. Письмо [] 14 октября 1900 г. из Петербурга в []. 2 арк.
- 57.Спр. 40203. Яворницький Дмитро Іванович Грінченко Борису Дмитровичу. Лист 1901, IV, 21. 2 арк.
- 58.Спр. 40212. Яворницький Дмитро Іванович Грінченко Борису Дмитровичу. Лист 1900, II, 17. 2 арк.
- 59.Спр. 53444–53458. Глинка С[] В[] Левицькому Оресту Івановичу. 9 сентября [1898 г.] – 26 сентября 1908 г. из Петербурга, Флоренции, Киева, Каменки [Киев. губ.], Дубровы в Киев, Пырятин. 13 писем + 2 открытки. 47 арк.
- 60.Спр. 53459–53519. Горленко Василь Петрович Левицькому Оресту Івановичу. 3 Москви, С. Петербурга, Харкова, Бахмача, с. Ярошівки в Київ, м. Веприк Гадяцького повіту. 1889, V, 6 – 1905, XII, 27. 107 арк. + 11 листівок.
- Ф. Х. Архів збірника «за 100 літ». Кн. 6.**
61. Спр. 14727. Кирилюк Євген Листи П. О. Куліша до В. В. Тарновського. Публікація [20-30 рр. ХХ ст.]. 18 арк.
- Ф. 279. Новицький О. П.**
- 62.Спр. 217. Гринченко Б. Д. Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского. – Том II, [составитель Б. Д. Гринченко. Приложение к № 7 «Земского Сборника Черниговской губернии» 1900. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1900]. 192 арк. + [2].
- 63.Спр. 248. Офорты Т. Г. Шевченка в коллекции В. В. Тарновского. Альбом. Киев, 1891. 28 арк.

Ф. 338. Куліш О. М.

64. Шифр 78–83. Тарновський Василь [Васильович] 6 листів до Куліш О. М. 1897, 1898, 1899 рр. та б/д з Качанівки, Києва до Борзни. Автограф. 10 арк.

Ф. XXII. Бережков М.

65. Спр. 32. [Бережков] [Михаїл] [Николаевич]. Дневник ХХ. 1907 год. [Нежин]. 54 арк.

Ф. XXXI. Біляшівського М. Ф.

66. Спр. 7. Тарновский Вас[иль] [Васильевич] Беляшевскому Николаю Федотовичу. Письмо 14 февраля 1895 г. Из Киева в [Варшаву]. 2 арк.

67. Спр. 300. Главная парафиевская контора помещика Василия Васильевича Тарновского [Беляшевскому Николаю Федоровичу] заведующему работами по раскопки Княжой горы. Сопроводительное письмо к высылаемым деньгам на расходы по раскопке Княжей горы. 26 июня 1891 г. из с. Парафиевки, Борзенского уезда, Черниговской губернии в х. Княжа Гора, Каневского уезда. 2 арк.

68. Спр. 1808. Тарновская С[офья] [Васильевна] [Беляшевскому Николаю Федотовичу]. Письмо 2 июня 1892 г. из Качановки в []. 2 арк.

69. Спр. 1809. Тарновский Василий [] свящ. Беляшевскому Федоту [Ивановичу]. Письмо 18 декабря 1883 г. Из с. Шепиевки [Подольской губ.] в Киев. 2 арк.+конверт.

70. Спр. 1810. Тарновский Василий [Васильевич] [Беляшевскому] Николаю Федотовичу. Письмо 5 октября 1892 г. Из Качановки в [Москву]. 2 арк.

71. Спр. 1811. Тарновский Вас[илий] [Васильевич] [Беляшевскому] Николаю Федотовичу. Письмо 15 июля [18]96 г. [Киев]. 2 арк.

1.4. Державний архів Чернігівської області (м. Чернігів)

Ф. 127. Чернігівське губернське правління. 1800–1919 рр.

Оп. 10 а.

72.Спр. 310. По отношению Черниговской губернской земской управы, об утверждении в должность попечителя Борзенской городской больницы помещика Василия Тарновского. 10 арк.

73.Спр. 3344. По прошению титулярного советника Василия Тарновского с представлением денег, напоминаний претензий к нему надворного советника Любицына. 43 арк.

Оп. 26 а.

74.Спр. 220. Об утверждении лиц избранных на должности уездных предводителей дворянства. 3 июня – 19 августа. 157 арк.

75.Спр. 252. По отношению Черниговского дворянского депутатского собрания, о представлении к награде орденом Св. Владимира 4 ст. секретаря дворянства титулярного сотника Ходата, депутатов дворянства: поручика Клобукова и коллежского советника Андрея Искрицкого, предводителей дворянства: нежинского и новозыбковского поручика Михаила Уманца. 20 июня. 6 арк.

Оп. 27 а.

76.Спр. 102. По отношению Департамента общих дел Министерства внутренних дел о награждении орденами Св. Владимира 4 ст. градных предводителей дворянства новозыбковского Уманца, нежинского – Тарновского, депутатов Черниговского дворянского депутатского собрания – Искрицкого, Клобукова и секретаря дворянства Ходата (8 марта – 15 апреля 1882). 12 арк.

Оп. 29 а.

77.Спр. 128. О возведении нежинского предводителя дворянства Василия Тарновского в чин статского советника (9 июня 1887 – 13 января 1888). 27 арк.

Оп. 32 в.

78.Спр. 4. По рапорту Борзенского уездного исправника с представлением прошения казака Федора Заики с жалобой на помещика Тарновского за загрязнение воды в их пруду нечистотами, истекающими из сахарного завода (4 января 1897 – 4 апреля 1900). 16 арк.

Оп. 62 а.

79.Спр. 58. По отношению управляющего акцизными сборами Черниговской губернии о взыскании с Парафиевского свеклосахарного завода, принадлежащего братьям Тарновским, 67 532 р. 26 к. акцизной за сахар недоимки. 12 арк.

Ф. 140. Чернігівська губернська земська управа. 1817–1919 рр.

Оп. 1.

80.Спр. 44. Сборник документов о передачи музея помещика Тарновского губернскому земству и организации его деятельности (7 марта 1897 – 30 декабря 1900). 519 акр.

Ф. 143. Чернігівське губернське у селянських справах присутствіє

Оп. 1.

81.Спр. 461.Выписки из протоколов Борзнянского уездного мирового съезда. 132 акр.

Ф. 145. Чернігівське губернське у земських і міських справах присутствіє. 1870–1918 рр.

Оп. 1.

82.Спр. 60. Протоколы заседаний присутствия за 1899 год. 12 января 1899 – 31 декабря 1899. 165 арк.

Оп. 2.

83.Спр. 7. Рапорты и отношения уездных исправников, уездных и губернской земской управы, председателя съезда мировых судей судебно-мирового округа об открытии народных школ, передачи музея Тарновского Черниговскому земству, о расходах на отопление и освещение помещений Мглинской полиции, о сборе пожертвований в пользу пострадавших от неурожая и др. 29 ноября 1893 – 14 марта 1917 г. 131 арк.

Оп. 3.

84.Спр. 98. По ходатайству Черниговской губернской земской управы, об утверждении проекта правил Музея украинских древностей в г. Чернигове, заведующего дворянином Василем Васильевичем Тарновским. 26 августа 1902 – 29 марта 1903 гг. 8 арк.

Ф. 679. Чернігівська духовна консисторія. 1718–1922 рр.

Оп. 2.

85.Спр. 4922. О доставлении Г. Обер-прокурору св. Синода сведения к отчету по Черниговской Епархии за 1866 год. 77 арк.

86.Спр. 4936. О доставлении Г. Обер-прокурору св. Синода ведомостей к отчету за 1871 год. 86 арк.

Оп. 3.

87.Спр. 376. Ведомости о церквах и церковных служителях Борзенского уезда за 1909 г. 206 арк.

1.5. Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського

(м. Чернігів)

88.Інв. № Ад-3485. Родословная Дворянского рода Тарновских. Выходци из Польши в Левобережную Украину. 22 арк.

89.Інв. № Ад-3487. Материалы о Музее Вас. Вас. Тарновского и другие, 25 арк.

90.Інв. № Ад-3494. М. Тарновский О семье Тарновских выписки и справки. 73 арк.

91.Інв. № АЛ 504/17–9/6 О Парафиевском заводе и хозяйственные дела, 1 арк.

92.Інв. № АЛ 504/17–9/10 Разъяснительная записка по поводу актов управления и планов Василия Васильевича Тарновского и Владимира Васильевича Тарновского, а также общего их имения. 2 арк.

93.Інв. № АЛ 504/17–9/11 Копия. Сведение о постройках, землях и местах, принадлежащих: 1) Василию Васильевичу Тарновскому 1^у; 2) Василию Васильевичу Тарновскому 2^у; Владимиру Васильевичу Тарновскому, 14 арк.

94.Інв. № АЛ 504/17–14 Пять документов о смерти и похоронах В. В. Тарновского-старшего. 5 арк.

95.Інв. № АЛ 504/17–23 Сыну Василию Василевичу, основателю музея и его семье 168 писем на 356 листках за 1846–1881. 356 арк.

1.6. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник

М. М. Коцюбинського (м. Чернігів)

96. Інв. № А-2813. Лист Ганни Барвінок до І. Шрага від 29/XII – 1897 р. 2 арк.
97. Інв. № А-2815. Лист Ганни Барвінок до І. Шрага від 16/II – 1898 р. 4 арк.
98. Інв. № А-2816. Лист Ганни Барвінок до І. Шрага. [травень]. 2 арк.
99. Інв. № А-2818. Лист Ганни Барвінок до І. Шрага від 10 червня 1898 р. 2 арк.
100. Інв. № А-2824. Лист Ганни Барвінок до І. Шрага. 21/IX – 1898 р. 2 арк.
101. Інв. № А-2856. Лист О. Куліш до І. Шрага. 14/VIII – 1899 р. 2 арк.
102. Інв. № А-2861. Лист О. Куліш до І. Шрага. 16/IX – 1899 р. 4 арк.
103. Інв. № А-2862. Лист О. Куліш до І. Шрага. 30/IX – 1899 р. 4 арк.
104. Інв. № А-2871. Лист О. Куліш до І. Шрага. 12/XII – 1899 р. 4 арк.
105. Інв. № А-2886. Лист О. Куліш до І. Шрага. 1/IV – 1900 р. 5 арк.
106. Інв. № А-2892. Лист О. Куліш до І. Шрага. 19/VI – 1900 р. 5 арк.
107. Інв. № А-2906. Лист О. Куліш до І. Шрага. 14/XII – 1900 р. 3 арк.
108. Інв. № А-2911. Лист О. М. Куліш до І. Л. Шрага від 19/I – 1901 р. 4 арк.
109. Інв. № А-2918. Лист О. М. Куліш до І. Л. Шрага від 24/III – 1901 р. 2 арк.
110. Інв. № А-2953. Лист О. Куліш до І. Шрага. 6/IV – 1902 р. 2 арк.
111. Інв. № А-2968. Лист О. Куліш до І. Шрага. 13/VIII – 1902 р. 2 арк.
112. Інв. № А-3865. Лист І. С. Нечуя-Левицького до О. М. Куліш від 20 червня 1901 р. 2 арк.

1. Опубліковані джерела

2.1. Збірники документів, матеріали законодавчого та нормативного характеру

113. Баллотировочный список на избрание почетных мировых судей по Неженскому уезду на трехлетие с 1884 года // Журналы Неженского уездного очередного земского собрания 1884 года. Нежин: Тип. Г. Л. Шапиры, 1885. С. 53.

114. Высочайшее утвержденное Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях: № 36660 от 19 февраля 1861 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Отделение первое. 1861. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1863. Т. XXXVI. 734 с.
115. Журнал № 1, 21 октября // Журналы Неженского уездного очередного земского собрания 1885 года и чрезвычайного собрания 21 апреля 1885 года. Нежин: Тип. Е. Ф. Венгера, 1886. С. 7–11.
116. Журнал № 2, 22 октября // Журналы Нежинского уездного очередного земского собрания 1880 года. Нежин: Тип. Е. Ф. Венгера, 1881. С. 11–12.
117. Журнал № 3. Вечернего заседания, 23 сентября 1877 года // Журналы Нежинского уездного очередного земского собрания 1877 года. Нежин: Тип. Г. Л. Шапиры, 1878. С. 88–91.
118. Журнал № 3. Вечернее заседание Земского собрания 21 октября 1883 года (в 8 часов вечера) // Журналы Нежинского уездного очередного земского собрания 1883 года. Нежин: Тип. Е. Ф. Венгера, 1884. С. 23–31.
119. Журнал № 3, 7 октября // Журналы Нежинского уездного очередного земского собрания 1878 года. Нежин: Тип. Г. Л. Шапиры, 1879. С. 14–18.
120. Журнал № 3, 27 октября 1886 года // Журналы Неженского уездного очередного земского собрания 1886 года и сметы расходов уездных земских сумм и раскладки денежных сборов на 1887 год. Нежин: Тип. Губернского правления, 1887. С. 14–18.
121. Журнал № 5. Вечернего заседания, 15 октября 1876 года // Журналы Нежинского уездного очередного земского собрания 1876 года. Нежин: Тип. Г. Л. Шапиры, 1877. С. 26–27.
122. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1868 года. Чернигов: Ильинская типография, 1868. № 2. С. 21.
123. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXIV очередной сессии 1898 г. С 17-го января по 6-е февраля 1899 г. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1899. XXIII, 436, 21 с.

124. Зеленська Л. І. Культурні осередки на Чернігівщині. Матеріали по створенню історичного музею ім. В. В. Тарновського в Чернігові 1897–1907 рр. // Література та культура Полісся. Ніжин, 2003. Вип. 23: Українсько-російські та білоруські мовно-літературні та культурні зв'язки. С. 198–240.
125. Именной список лиц, имеющих, на основании пунк. а) ст. 23 Прилож. о земск. учрежд., право голоса в избирательном съезде уездных землевладельцев для выбора земских гласных по Борзенскому уезду // ЗСЧГ. 1871. № 5. С. 4–9. (Приложение).
126. Отношение предводителя дворянства Нежинского уезда от 20 марта 1886 года № 50 // Журналы Неженского уездного очередного земского собрания 1886 года и сметы расходов уездных земских сумм и раскладки денежных сборов на 1887 год. Нежин: Типография Губернского правления, 1887. С. 216.
127. Отчет о состоянии и деятельности Киевской городской публичной библиотеки в 1899 году / Киевская городская публичная библиотека. [Б. м.]: Тип. К. Н. Милевского, [1900?]. 19 с.
128. Редакционная комиссия, признала возможным изложить жалобу на Попечителя Киевского Учебного Округа в следующей форме. Его Сиятельству Министру Народного Просвещения // Журналы Нежинского Уездного Очередного Земского Собрания 1876 года. Нежин: Типография Г. Л. Шапиры, 1877. С. 92–95.
129. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. Т. 8: Судебная реформа / отв. ред. Б. Виленский. Москва: Юридическая литература, 1991. 496 с.
130. Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей профессора Д. Я. Самоквасова // Труды Московского комитета по устройству Черниговского археологического съезда. Москва: Синодальная Типография, 1908. 272, [4] с.; ил.
131. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского собрания (XIX–XXXV сессии). 1883–1899 годов. С кратким сводом постановлений за

- время с 1865-го по 1882 г. (I – XVIII с.с.). Выпуск III. / [составил, по поручению Губернской Земской Управы С. В. Сотников]. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1903. С. 121.
132. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского собрания (XXXVI–XLVI сессий). 1900–1909 годов. Том первый / [составил по поручению Губернской Земской Управы В. М. Хижняков]. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1912. 567 с.
133. Справочная книга для уездных предводителей дворянства / сост. К. Е. Т. Санкт-Петербург: Тип. С. Волпянского, 1887. IV, 54 с.
134. Тарас Шевченко. Документи і матеріали: 1814–1963 / упоряд. І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, Ф. К. Сарана, Г. С. Сизоненко та інші; відп. ред. С. Д. Пількевич. Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. 566 с.: 13 л. іл.
135. Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. С рисунками в тексте и с отдельным атласом, заключающим в себе 25 таблиц. Т. I. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1878. 352, [I–LXXXV] с.
136. Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1897–1898. Отдел первый. Чернигов: Типография Губернского Правления, 1899, 165 с.
137. Учреждение судебных установлений // Судебные уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны. 20 ноября 1864 года. Второе дополненное издание. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. канцелярии, 1867. Ч. 3. V, LIII. 567 с.

2.2. Описово-статистичні джерела

138. Антонович В. Б., Бец В. Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах по коллекции Василия Васильевича Тарновского. Вып. 1. Киев: Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1885. [4], VI, II, 110 с., 21 л. портр., факс.

139. Відзначені за заслуги народу. Почесні члени товариства «Просвіти» // Ілюстрований народний календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1930. Львів, 1929. С. 147–172.
140. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Земская Типография, 1874. Кн. 6: Уезды: Новгородсеверский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. 541 с.
141. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні: 1574–1800. Кн. 1: 1574–1700. Львів: «Вища школа», 1981. 136 с.: іл.
142. Історичний календар Чернігівщини / упоряд.-ред. О. Деко. Київ: Чернігівське земляцтво, 1997. 736 с.
143. Иренин А. М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края. Чернигов, 1919. 156 с.
144. Календар 2000-го року «Чернігівщина земля козацька» / авт.-упоряд. І. Корбач. Київ: Тов. «Чернігівське земляцтво», 1999. 768 с.
145. Карачевська Л. Виставка Т. Шевченка. Провідник. Чернігів: Держдрукарня, 1930. 30 с.
146. Каталог Музея українских древностей В. В. Тарновского: у 2 т. / сост. Б. Д. Гринченко. Т. 2. Чернигов: Типография Губернского земства, 1900. 367 с.
147. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В. В. Тарновского. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1893. Вып. 1: Шевченко. 34 с.
148. Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновского. С приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1898. 86, [5] с.: ил.
149. Качанівка. Альбом автографів / упоряд. С. О. Половнікова. Київ: Темпора, Майстерня Книги, 2010. 327 с.

150. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: каталог / упоряд. С. О. Половникова, І. М. Ситий; відп. ред. О. Б. Коваленко. Київ, 1998. 216 с.
151. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Тип. Имп. ун-та св. Володимира, 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. 426 с.
152. Очерк истории города Чернигова. 907–1907 гг. / юбилейное издание Черниговской городской управы. Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. 71, [1] с.
153. Похилевич Л. И. Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. 763 с.
154. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей: в 19-ти т. / под. ред. В. П. Семенова. Санкт-Петербург: Издание А. Ф. Девриена, 1899–1914 гг. Т. 7.: Малороссия: [Полтавская и Черниговская губерния] / сост. Б. Г. Карпов [и др.]. Харьков, 1903. 518 с.: ил.
155. Ситий І. М. Реєстр рукописних книг. Чернігів, 2004. 47 с.
156. Черниговский историко-археологический календарь на 1906 г. Чернигов, 1905. 10 с.
157. Шевченко Б. В. Качанівка, душі спочинок: фотоальбом / авт. тексту Г. Петренко; упоряд. В. Лебедеяка. 3-тє вид., доповн. Київ: Гнозіс, 2012. 128 с.: іл.

2.3. Документи особового походження

158. Белоголовый Н. А. Воспоминания и другие статьи. Москва: Типолитография К. Ф. Александрова, 1897. XXXII, XII, 654 с., 9 л. ил.
159. В. В. Тарновский Мелочи из жизни Шевченка // Киевская старина. 1897. №2. Т. LVI. С. 31–34. (Документы, известия и заметки).

160. Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века. (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. 1893. № 1. Т. LX. С. 41–76.
161. Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових // Записки НТШ. 1997. Т. ССXXXIX (234). С. 452–542. (Праці Філологічної секції: статті (літературознавство, мовознавство), матеріали, критика і бібліографія).
162. Дорошкевич О. Шевченко в приватному листуванні // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1926. Кн. 7–8. С. 369–385.
163. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.): в 2-х т. / редкол.: Л. В. Матвеев [та інші]; Академія наук Української РСР, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. Київ: [б. и.], 2005. Т. 1.: 1890–1917. 499 с.
164. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова [та інші]; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. 888 с.
165. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова [та інші]; вступ. ст. С. В. Абросимової; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: Гамалія, 1999. 460 с.
166. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова [та інші]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. 740 с.
167. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова [та інші]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. 500 с.
168. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. Абросимова [та інші]; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2010. 952 с.
169. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 6: Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. Абросимова

- [та інші]; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2012. 848 с.
170. Житецький І. «Киевская старина» сорок років тому: історичні нариси та спомини // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття. 1928. Кн. ІІІ. С. 125–146.
171. Житецький І. Перші роки «Київської Старини» та М. І. Костомаров // Україна. 1926. Кн. 4. С. 97–120.
172. Забіяка І. М. Епістолярна спадщина Василя Горленка: монографія. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. Київ, КП «Редакція журналу «Дім, сад, город», 2013. 400 с. (Бібліотека альманаху «Вітряк»; Вип. 5).
- 173.** Зеленська Л. І. Ганна Барвінок про Василя Тарновського та його музей (за листами письменниці, що зберігаються в літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського) // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ; редкол.: О. Б. Коваленко [та інші]. Чернігів: Сіверянська думка, 2002. Вип. 3. С. 45–47.
174. І. Петрункевич. На Чернігівщині (Уривки із спогадів громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст.) / упорядн.: В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, О. В. Герасименко, Л. В. Студьонова; ред. В. М. Сапон. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2009. 256 с.
175. Кирилюк Євген Листи П. Куліша до В. Тарновського // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. Харків – Київ, 1930. Кн. 6. С. 145–152.
176. Кістяківський О. Ф. Щоденник 1874–1885: у 2 т. / упоряд. В. С. Шандра [та інші]; відп. ред. І. Л. Бутич; НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Центральний держ. історичний архів України в м. Києві, Українська правнича фундація. Київ: Наукова думка, 1994. (Серія «Правнича спадщина»), (Серія «Пам'ятки політично-правової культури України»), (Серія «Мемуари. Щоденники»).

- Т. 1.: 1874–1879. [Б. м.]: [б. в.], 1994. 645 с.
- Т. 2.: 1880–1885. [Б. м.]: [б. в.], 1995. 583 с.
177. Клепак А. С. До історії взаємин В. В. Тарновського-молодшого з О. М. Куліш (за матеріалами неопублікованого листування) // Актуальні наукові дослідження в сучасному світі: зб. труд. ХХХ міжнарод. научн. конф., г. Переяслав-Хмельницький, 26–27 жовтня 2017 р. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 10(30); Ч. 5. С. 112–117.
178. Клепак А. С. Недруковані листи В. В. Тарновського-молодшого до П. О. Куліша // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2016. Вип. 12. С. 34–38. (Серія: Історія. Філософія. Політологія).
179. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя / упоряд., підгот. тексти, передм., прим., покажч. В. Л. Смілянська. Київ: «Дніпро», 1991. 701, [1] с.
180. Короненко С. «Таких людей тут немає сліду...»: листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага // Київ. 2006. № 10. С. 137–163.
181. Куліш П. Воспоминания русского о польском археологе Константине Свидзинском // Хроніка 2000. Київ, 2009. Вип. 78: Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П. О. Куліша. С. 183–187.
182. Лазаревський Г. Київська старовина: монографія / упоряд. І. М. Забіяка. Київ: МАУП, 2007. 624 с.: іл.
183. Лазаревська К. О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. 1927. Кн. 4. С. 83–97.
184. Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага / передм. С. Короненко; публ. О. Єрмоленко, Н. Коцюбинської // Київ. 2007. № 2. С. 150–172.
185. Листи до Тараса Шевченка / упоряд. та авт. комент. В. С. Бородін. Київ: Наукова думка, 1993. 384 с.
186. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: наукове видання / упоряд., передмова, примітки Т. П. Демченко, О. О. Мисюра. Чернігів: Просвіта, 2011. 210 с.

187. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. 1927. Т. 2. С. 264–370.
188. Листи Шевченка. До Гр. Ст. Тарновського // Основа. 1862. №5. С. 5–6.
189. Маковский С. Портреты современников. Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1955. 414 с.
190. Мицик Ю., Чепела Ю., Шолудько І. Листи Ганни Барвінок (Олександри Куліш) до Михайла Грушевського // Сіверянський літопис. 2006. № 2. С. 20–40.
191. Мурашко Н. И. Воспоминания Старого Учителя. Киевская Рисовальная Школа 1875–1901 [Вип. 1]. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1907. 240 с.: XXXIV л. ил.
192. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів: у 10 т. Київ: «Наукова думка», 1965–1968. Т. 10: Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи / ред. М. П. Комишанченко; упоряд., приміт В. І. Мазний, Ф. К. Сарана, І. В. Скляр. 1968. 587 с.
193. Олійник-Шубравська М. М. 50 листів Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького // Наука і суспільство. 1988. № 11. С. 50–51.
194. Папета С. П. Спогади Д. І. Яворницького про В. В. Тарновського і Качанівку // Скарбниця української культури: матеріали ювіл. наук. конф., присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 129–131.
195. Петров В. Теорія культурництва у Кулішовому листуванні р. 1856–57 // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1927. Кн. 15. С. 146–165.
196. Пиріг П., Михайлов О. Пантелеймон Куліш і Василь Тарновський-молодший: штрихи до взаємин // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ; редкол.: О. Б. Коваленко [та інші]. Чернігів: Сіверянська думка, 2002. Вип. 3. С. 40–44.

197. Письма П. А. Кулиша В. В. Тарновскому. (На малорусском языке) // Киевская старина. 1898. № 12. Т. LXIII. С. 353–366.
198. Письма П. А. Кулиша В. В. Тарновскому. 1855–1857 // Киевская старина. 1898. № 4. Т. LXI. С. 107–131.
199. Письма П. А. Кулиша к В. В. Тарновскому-сыну (1857–1897) // Киевская старина. 1899. №1. Т. LX. С. 81–100.
200. Письма П. А. Кулиша к И. Ф. Хильчевскому (1858–1875) // Киевская старина. 1898. № 1. Т. LX. С. 84–149.
201. Письма П. А. Кулиша к Шевченку (1857–1860) // Киевская старина. 1898. №2. Т. LX. С. 229–239.
202. Полонська-Василенко Н. Спогади / упоряд, вступ. ст. та імен. покажчик В. Шевчука. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.
203. Русов О. О. Щоденники та спогади / упоряд., підгот. до друку, вст. стаття, комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 320 с.
204. Русова С. Спомини // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початку XX століття. 1928. К. II. С. 154–155.
205. Стороженко М. З мого життя / упоряд. і вступ. ст. В. Ульяновського. Київ: Либідь, 2005. 432 с.: іл. («Пам'ятки історичної думки України»).
206. Тарасенко О. Щоденник О. М. Лазаревського // Сіверянський літопис. 2016. № 6. С. 138–143.
207. Тарновський М. Качанівка. – Тарас Шевченко і Григорій Тарновський. – Тарас Шевченко і Василь Тарновський (старший). – Василь Тарновський (молодший). – Тарас Шевченко і Яків Тарновський. – Надія Тарновська (Кумася) і Тарас Шевченко. – Мої спогади про Григорія Честахівського / публ. І. М. Тарновської, передм. і вибір С. Папети // Хроніка-2000. 1997. Вип. 19–20. С.88–233.
208. Тарновский М. В. Качановка (Бывшее имение Тарновских, ныне Олив) // Столица и усадьба. 1915. № 40–41. С. 10.

209. Твори Марка Вовчка: в 4 т. / Марко Вовчок: за ред. і критично-біогр. розвідка О. Дорошкевич. 2-ге вид. Харків: Держвидав України, 1928. Т. 4: Листування. [Б. м.]: [б. в.], 1928. 899 с.: іл.
210. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12-ти т. / редкол.: М. Г. Жулинський [та інші]; упоряд.: М. А. Корнійчук, Д. В. Степовик. Київ: Наукова думка. Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. Київ: Наукова думка, 2003. 492 с.; Т. 8: Мистецька спадщина. Живопис і графіка 1843–1847. Київ: Наукова думка, 2013. 582 с.
211. Шенрок В. П. А. Кулиш. (Биографический очерк) // Киевская старина. 1901. № 9. Т. Т.LXXIV. С. 18–44.
212. Шраг І. Спомини про О. О. Русова / передм. О. Рахна // Сіверянський літопис. 2004. № 5–6. С. 57–64.
213. Юнге Е. Воспоминание о Н. И. Костомарове // Вестник Европы. 1910. № 11. С. 151–157.
214. Яворницький Д. І. В. В. Тарновський // Хроніка-2000. 1996. Вип. 16. С. 139–172.

2.4. Періодичні видання й публіцистика

215. Василь Васильович Тарновський // Зоря. 1896. квітень. Ч. 7. С. 140. (Оповідки й критичні замітки).
216. Вид Почаевской лавры, акварель Т. Г. Шевченка (1846 г.) // Киевская старина. 1897. № 2. Т. LVI. С. 347–350.
217. Город Нежин и его лицей. Очерк // Нива. 1893. № 40. С. 895–898.
218. Грінченко Б. Д. Твори: в 2-х т. / упоряд. І. І. Пільгука, В. В. Яременко; [літ.-критичний нарис «Класична спадщина Бориса Грінченка»; V – XLIV, І. І. Пільгука]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. Т. 1.: Поезії. Байки. Оповідання. 1963. XLIV, 603 с.
219. Заключительный доклад граф. П. С. Уваровой на XI археологическом съезде // Киевская старина. 1899. № 9. Т. LXVI. С. 401–418.

220. Заявление В. В. Тарновского о передачи им музея в ведение губернского земства (на имя председателя губернской управы) // ЗСЧГ. 1898. № 9. С. 552–554. Приложение № 114.
221. Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах. Выпуск 1-й. Составили профессора университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по коллекции В. В. Тарновского) // Киевская старина. 1883. №4. Т. V. С. 878–882. (Библиография).
222. К Археологическому съезду в Киеве // Киевская старина. 1899. № 6. Т. LVI. С. 166–167. (Археологическая летопись).
223. К портрету Хмельницкого // Киевская старина. 1882. №1. Т. I. С. 226–231. (Документы, известия и заметки).
224. Коцюбинський М. М. Твори: у 7 т. Київ: Наукова думка, 1973–1975. Т. 4: Статті та нариси. Інші редакції. Нотатки. Переклади. Фольклорні записи; ред. тома Н. Л. Калениченко. 1975. 386 с.: 3 арк. іл., 1 арк. портр.
225. Лукич Василь Хроніка // Зоря. 1896. Ч. 6. С. 120
226. Музей и собрание древностей // Киевская старина. 1899. № 3. Т. LXIV. С. 159–160. (Археологическая летопись).
227. Музей украинских древностей, пожертвованный Черниговскому Губернскому Земству В. В. Тарновским // ЗСЧГ. 1903. № 2. С. 50–65.
228. От специального корреспондента «Киевлянина» // Киевлянин. 1881. 5 сент. № 196. С. 3. (Телеграммы).
229. Открытие бюста Николаю Васильевичу Гоголю в Нежине // Киевлянин. 1881. 6 сент. № 197. С. 1–2.
230. Отчет комитета по сооружению бюста Н. В. Гоголю в Нежине // Киевлянин. 1881. 6 сент. № 197. С. 2
231. Памятник Богдану Хмельницкому. (Исторический очерк его сооружения) // Киевская старина. 1888. № 7. Т. XXII. С. 145–156.
232. Письмо в редакцию // Заря. 1882. 2 груд. № 268. С. 2.
233. Подписка на памятник И. П. Котляревского в Полтаве // Киевская старина. 1896. № 4. Т. LIII. С. 23. (Документы, известия и заметки).

234. Предложение Василия Васильевича Тарновского насчет похорон Т. Г. Шевченка // Основа. 1861. Июнь. С. 13.
235. Сведения о четвероевангелии в переводе на малорусский язык Ф. С. Морачевского // Киевская старина. 1902. № 9. Т. 78. С. 93–99. (Документы, известия и заметки).
236. Телеграммы // Заря. 1882. 26 окт. № 236. С. 1.
237. Хроніка й Бібліографія // Літературно-науковий вісник. 1899. Березень. Т. V. Кн. 3. С. 200–210.
238. Хроніка й Бібліографія // Літературно-науковий вісник. 1899. Квітень. Т. VI. Кн. 4. С. 61–70.
239. Чечулин Н. Д. Русское провинциальное общество во второй половине XVIII в.: исторический очерк / изд. Славянского благотворительного комитета. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1889. 115 с.
240. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. С 55-ю рисунками и 7-ю планами: у 2-х ч. Санкт-Петербург: Издан. Л. Ф. Пантелеева, 1888. Ч. 1. III, [3], 294 с.
241. Эпизод на могиле Тараса Шевченка (Записка художника Честахоского) // Киевская старина. 1896. № 2. Т. LII. С. 230–241.

3. Наукова література

242. Абросимова С. В. Енциклопедист козаччини. До 150-річчя від дня народження академіка Д. І. Яворницького // УІЖ. 2005. № 4. С. 4–47.
243. Абросимова С. В. Козацька генеалогія в творчій спадщині Д. І. Яворницького (джерелознавчий аспект) // Січеславський альманах. 2010. № 5. С. 6–20.
244. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.): монографія. Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. 288 с.
245. Беляшевский Н. Археологический съезд в Киеве // Киевская старина. 1899. № 10. Т. LXVII. С. 107–120.

246. Беляшевский Н. Княжа Гора // Киевская старина. 1890. № 12. Т. XXXI. С. 494–503. (Документы, известия и заметки).
247. Беляшевский Н. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // Киевская старина. 1892. № 1. Т. XXXVI. С. 61–104.
248. Беляшевский Н. Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. // Киевская старина. 1893. №4. Т. XLI. С. 134–146.
249. [Біляшівський М.]=Н. Б. Николай Яковлевич Тарновский (некролог) // Киевская старина. 1898. № 12. Т. LXIII. С. 82–84. (Документы, известия и заметки).
250. [Біляшівський М.]=Н. Б. Новые альбомы д-ра де-ля-Флиза // Киевская старина. 1891. № 3. Т. XXXII. С. 508–511. (Документы, известия и заметки).
251. [Біляшівський М.]=Б. Собрание древностей Н. Я. Тарновского // Киевская старина. 1899. № 1. Т. LXIV. С. 53–54. (Археологическая летопись Южной России).
252. Білецький П. О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. Київ: «Мистецтво», 1968. 319 с.
253. Бондарець О. В. Княжа гора (історіографічний та стратиграфічний аспекти) // Культурологічні студії. 1999. Вип. 2. С. 169–172.
254. Бровко Б. А., Кириченко В. М. Зв'язки Я. П. Новицького з відомими діячами науки і культури // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2002. Вип. XIV. С. 41–45.
255. Будзар М. Панська сільська садиба XIX ст. як культурна форма (на матеріалі Полтавщини та Чернігівщини) // Народна творчість та етнографія. 2006. № 3. С. 103–107.
256. Будзар М. Художньо-культурна спадщина панської садиби Лівобережної України XIX – початку XX ст.: варіанти історичних презентацій // Київські історичні студії. 2015. № 1. С. 98–107.
257. Бушак С. Мистецькі старожитності Качанівки // Образотворче мистецтво. 2003. № 1. С. 52–57.
258. Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський // Україна. 1927.

- Кн. 4. С. 18–82.
259. [Василенко М.] Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова (к рисунку) // Киевская старина. 1902. № 7–8. Т. LXXVIII. С. 282–292.
260. Винницький А. Микола Теодотович Біляшівський: його життя та музейна робота. Київ: Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка, 1926. 13 с.
261. Гайда Р., Пляцко Р. Іван Пулюй. 1845–1918. Життєписно-бібліографічний нарис / ред.: О. Купчинський. Львів: НТШ, 1998. 277 с. (Визначні діячі НТШ; 7).
262. Гнилосиров В. До історії могили Тараса Шевченка // Визвольний шлях. 1964. березень. Кн. 3/194. Т. XI (XVII). С. 316–321.
263. Гончаренко В. Кілька сторінок із життя О. Я. Волоскова // Сіверянський літопис. 1995. № 5. С. 64–66.
264. Горленко В. Альбомы и рисунки Шевченка в собрании В. В. Тарновского // Киевская старина. 1886. № 2. Т. XIV. С. 402–409. (Документы, известия и заметки).
265. [Горленко В.] = В. Г. Альбом офортов Шевченка // Киевская старина. 1891. № 6. Т. XXXIII. С. 483–484. (Документы, известия и заметки).
266. [Горленко В.] = В. Г-ко Иллюстрации Шевченко // Киевская старина. 1888. № 1–3. Т. XX. С. 8–11. (Документы, известия и заметки).
267. [Горленко В.] = В. Г-ко Памяти В. В. Тарновского // Исторический вестник. 1899. № 8. Т. LXVI. С. 628–634.
268. Грицай М. С., Неділько В. Я., Неділько Г. Я. Т. Г. Шевченко і літературне життя Київського університету: монографія / за ред. В. Є. Шубравського. Київ: «Вища школа», 1989. 207 с.
269. [Грінченко Б. Д.] Музей Василя Тарновського // Літературно-науковий вісник. 1900. Т. 10. Кн. V. С. 108–125.
270. Гуржій О. І., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних

- структурах Російської імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 172 с.
271. Денисова Т. Святий антимінс: термін, історія виникнення, форма та матеріали виготовлення, особливості використання, становлення іконографії // Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво: матеріали V міжн. наук. конф., м. Львів, 23–24 листопада 2012 р. / Львівська православна богословська академія УПЦ КП. Львів, 2012. С. 138–142.
272. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // УІЖ. 2005. № 4. С. 159–177.
273. Донік О. М. Тарновські // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т – Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та інші]; Інститут історії України НАН України. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2013. С. 35–36.
274. Дорошенко В. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). Київ–Львів, 1914. 88 с.
275. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. 168 с.
276. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. 221 с.
277. Доценко А. Будинок полкової канцелярії в Чернігові у кінці XIX ст. // Сіверянський літопис. 2015. № 4. С. 57–63.
278. Еварницький Д. І. (Яворницький Д. І.) Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: у 2-х ч. / упоряд., передм. М. М. Олійник-Шубравської. Київ: Веселка, 1995. 447 с.: іл.
279. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина у 10 т. Т. 8: Сігаревіч–Тімковські / Наукове товариство ім. Шевченка; гол. ред. В. Кубійовіч; редкол.: В. Голубничий та [інші]. Париж, Нью-Йорк: «Молоде життя», 1976. 400 с.
280. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ: Вид-во «КІС», 2010. 268 с.
281. Жадько В. «І я лину у віки давно минулі». Київ: ВПК «Експрес-Поліграф», 2014. 584 с.: іл.

282. Зільберман Ю. А. Київське музичне училище. Нарис діяльності, 1868–1924 роки = Киевское музыкальное училище. Очерк деятельности, 1868–1924 годы: монографія. Київ: Типографія «Клякса», 2012. 479, [112] с.: іл.
283. Зубкова Н. М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / НАН України, Нац. Б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2008. 178 с.
284. Иконников В. С. Опыт русской историографии: в 2-х т. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1891–1908. Т. I. Кн. 2. 1892. 883–1539, ССХХІІІ–СССLXXI, [149] с. Т. II. Кн. 2. 1908. 1057–1955, XXXIII–XLIX, [113] с.
285. Каждан Т. П. Культурная жизнь усадьбы во второй половине XIX в. Качановка // Взаимосвязь искусств у художественном развитии России второй половины XX в. Москва: Наука, 1982. С. 264–294.
286. Карский А. А. Памятник Н. В. Гоголю в Нежине // Література та культура Полісся: зб. наук. пр. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2009. Вип. 52. Проблеми літератури, історії та культури XIX–XX ст. у сучасному висвітленні. С. 26–41.
287. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Москва – Ленинград: «Наука», 1966. (Серия «Свод Археологических источников»; Вып. Е1–36). Вып. 1: Мечи и сабли IX – XIII ст. 1966. 144 с.: ил.; Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII ст. 1966. 181 с.: ил.; Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX – XIII ст. 1966. 126 с.: ил.
288. Клепак А. В. В. Тарновський-молодший в історії українського образотворчого мистецтва // Український вимір: міжнародний збірник науково-педагогічних, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. Чернігів, 2017. Ч. XIV. С. 65–69.
289. Клепак А. С. В. В. Тарновський-молодший і М. Ф. Біляшівський: дослідження і збереження історико-культурної спадщини // Сіверянський літопис. 2015. № 6 (126). С. 129–136.

290. Клепак А. С. «Два слова о Тарновском...»: нові матеріали до історії взаємин В. В. Тарновського-молодшого та В. П. Горленка // ΛΟΓΟΣ: collection of scientific papers of the International Scientific Conference «Scientific development and achievements», St. Andrews (Scotland, UK), December 1, 2017. Part 1. P. 58–61.
291. Клепак А. С. Деякі матеріали до історії приятелювання В. В. Тарновського-молодшого і Т. Г. Шевченка // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 90–94.
292. Клепак А. С. Організаційно-видавничі аспекти діяльності В. В. Тарновського-молодшого // Сіверянський літопис. 2017. № 3. С. 181–189.
293. Ковалевська О. О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: в 2-х ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Ч. 1. Монографія. 314 с.
294. Коваленко О. Б. Археографічна діяльність В. В. Тарновського // Матеріали ювілейної конф., присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії, м. Київ, 18–21 жовтня 1993 р. / НАН України, Археогр. коміс., Ін-т укр. археогр. та джерелознав. ім. М. С. Грушевського; відп. ред. П. Сохань. Київ: [б. в.], 1997 р. С. 195–205. (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія методика; Вип. 30).
295. Коваленко О. Б. Родовід Тарновських // Хроніка-2000. 1996. Вип. 16. С. 173–174.
296. Коваленко О. Б., Ситий І. М. Рукописні історичні збірники XVIII ст. із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (З історії української рукописної книги та історичної думки) // Сіверняський літопис. 1999. № 1. С. 96–99.
297. Ковалинский В. Меценаты Киева. 2-е изд., исправ. и допол. Киев: «Кий», 1998. 528 с.

298. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
299. Колеснікова В. А. Археологічні установи Української академії наук у перші роки її існування // Археологія. 2012. № 1. С. 115–122. Серія: Історичні науки.
300. Колосова Н. А. Меценатська діяльність родини Тарновських в культурному розвитку України // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв / Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Київ: Міленіум, 2012. № 3. С. 74 – 78.
301. Колосова Н. А. Європейські традиції меценатства в історії культури України // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2013. № 3. С. 67–71.
302. Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша. (Від губернського секретаря до надвального радника) // Записки НТШ. 1930. Т. 100. С. 327–377.
303. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. Москва: «Наука», 1979. 304 с.
304. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954. 226 с.
305. Корнилов А.А. Крестьянская реформа. Санкт-Петербург: Типолитография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. 271 с.
306. Костенко І. П. Пам'ятник М. В. Гоголю у Ніжині // Сіверянський літопис. 1997. № 3 (15). С. 142–143.
307. Котельницький Н. А. Громадська та суспільно-політична діяльність І. І. Петрункевича в Україні (1866–1879 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2012. 20 с.
308. Кравченко О. О. Життя, віддане просвітництву (Праця і творча діяльність Пантелеймона Куліша): монографія. Умань: РВЦ «Софія», 2009. 340 с.

309. Кривецький І. Пам'ятки по Т. Шевченкові у Львові // Стара Україна. 1925. № 3–4. С. 42–44.
310. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: «Стилос», 2010. 792 с.
311. Кушнір В. Музей наукового товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої загальнодоступної експозиції // Народознавчі зошити. 2012. № 5 (107). С. 824–832.
312. Лаєвський С. Л., Линюк Л. П. Музей українських старожитностей В. В. Тарновського у часі і просторі // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ; редкол.: О. Б. Коваленко [та інші]. Чернігів: Сіверянська думка, 2002. Вип. 3. С. 5–8.
313. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. 1882. № 5. Т. II. С. 337–342. (Документы, известия и заметки).
314. [Лазаревський О.] = А. Л. Как основалась «Киевская старина» // Киевская старина. 1897. № 3. Т. LVI. С. 63–64. (Документы, известия и заметки).
315. [Лазаревський О.] = А. Л. Максим Илляшенко, полковник лубенській. 1677–1687 (к портрету) // Киевская старина. 1891. № 1. Т. XXXII. С. 186–189.
316. [Лазаревський О.] = А. Л. Памяти Н. М. Белазерского // Киевская старина. 1897. № 1. Т. LVI. С. 146–150.
317. [Лазаревський О.] = А. Л. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина. 1898. № 2. Т. LX. С. 167–193.
318. Линюк Л. П. Матеріали родини Тарновських у Державному архіві Чернігівської області // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та

- інші. Чернігів: Сіверянська думка, Чернігівський ЦНТЕІ, 2002. Вип. 2. С. 16–18.
319. Литвинова Т. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії // Архіви України. 2006. № 1–6 (259). С. 47–70.
320. Личность в истории культуры. Николай Андреевич Маркевич к 155-летию со дня смерти украинского историка, этнографа, архивиста, фольклориста, поэта, композитора, первого украинского энциклопедиста (1804–1860) / сост. В. Г. Крикуненко. Москва: БУЛ, 2015. 28 с.
321. Максимович М. А. Собрание сочинений М.А. Максимовича: в 3-х т. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1876–1877. Т. 1: Отдел исторический. VIII, 847 с.
322. Максимовский М. Исторический очерк развития Главного Инженерного училища 1819–1869. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1869. 183 с.
323. Маслійчук В. Л. Сумський полковник Герасим Кондратьєв // УІЖ. 2006. № 4. С. 77–86.
324. Матвеев А. Роде красний і пресвітлий (Тарновські: життя і діяльність) // Київ. 1994. №10. С. 158–165
325. Матвеев А. Тарновські в долі Шевченка // Дивосвіт. 1994. № 3. С. 51–53.
326. Матвієнко А. А. Драгомиров і Україна // УІЖ. 2000. № 2. С. 112–126.
327. Матвієнко А. А. Михайло Драгомиров: історико-біографічна повість. Київ: ЗАТ «Віпол», 2006. 416.
328. Мельникова Е. Внешкольное образование в Черниговской губернии // ЗСЧГ. 1912. С. 56–93. (Монографии, материалы и сведения).
329. Мельниченко В. Арбат очима українця. Москва: «ОЛМА-ПРЕСС», 2006. 318 с.
330. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. Санкт-Петербург: Губернская типография, 1901. Т. 2. Ч.6. С. 194–196.
331. Мідько А. С. (Клепак А. С.) В. В. Тарновський-молодший – громадський діяч і благодійник чернігівської землі // Література та культура Полісся. 2014. № 2. Вип. 76. С. 299–307.

332. Мідько А. С. (Клепак А. С.) В. В. Тарновський-молодший і Т. Г. Шевченко: огляд історії їх приятелювання // *Духовність. Культура. Пам'ять* : зб. тез всеукр. наук. конф., м. Львів, 12–13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2015. С. 89–91.
333. Мідько А. С. (Клепак А. С.) Діяльність В. В. Тарновського-молодшого у суспільному та культурно-освітньому житті України другої половини ХІХ ст.: історіографія проблеми // *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 16. С. 47–51.
334. Мідько А. С. (Клепак А. С.) Культурна спадщина В. В. Тарновського-молодшого на сторінках журналу «Киевская старина» (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // *Global Scientific Unity* 2014. Copenhagen: Science & Genesis, 2014. Vol. 1. P. 17–22.
335. Мідько А. С. (Клепак А. С.) Напрямки збиральницької діяльності В. В. Тарновського-молодшого // *II Весенние научные чтения: сб. докладов междунар. конф.*, Донецк, 17 мая 2014 г. Донецк: «Знание», 2014. – С. 148–150.
336. Мидько А. С. (Клепак А. С.) Меценатская деятельность В. В. Тарновского-младшего как пример активной гражданской позиции // *Наука вчера, сегодня, завтра*. Новосибирск: «СибАК», 2014. С. 45–48.
337. Міщенко Р. В. В. В. Тарновський у дзеркалі образотворчого мистецтва // *Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; редкол.: О. Б. Коваленко та інші*. Чернігів: Сіверянська думка, 2002. Вип. 3. С. 66–71.
338. Міщук С. М. Рукописно-книжкова колекція музею українських старожитностей В. В. Тарновського-молодшого наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: історія формування та зміст // *Інтелігенція і влада*. 2008. Вип. 14. С. 187–201.
339. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / упоряд. С. В. Шурляков. Т. 5. Вип. 1. Київ: НБУВ, 1996. 96, [2] с.

340. Мохір Л. В. Історико-краєзнавчі дослідження Південно-Західного відділу в Чернігівській губернії // Сіверщина в історії України. 2013. Вип. 6. С. 411–416.
341. Надопта А. В. Василь Васильович Тарновський (молодший) – почесний член Товариства «Просвіта» у Львові // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; редкол.: О. Б. Коваленко та інші. Чернігів: Сіверянська думка, 2002. Вип. 3. С. 48–51.
342. Наулко В. І. Пошуки. Роздуми. Студії: збірник вибраних праць до 80-річчя від дня народження. Київ: Український письменник, 2013. 392 с.
343. Науменко В. Ф. С. Морачевський и его литературная деятельность // Киевская старина. 1902. № 12. Т. LXXIX. С. 459–479.
344. Наумова Н., Єрмоленко Ю. Список Григорія Честахівського малярських творів з майстерні Тараса Шевченка // Студії мистецтвознавчі. 2014. Ч. 2. С. 34–53.
345. Нахлік Є. З оточення Пантелеймона Куліша: Григорій Честахівський і Маруся Денисенко // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ: ПЦ «Фоліант», 2009. Т. 4. С. 59–101.
346. Неділя А. І. До історії Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Скарбниця української культури: матеріали ювілейної наук. конф., присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. Вип. 3. С. 3.
347. Ніколаєва Т. М. Меценат української культури В. В. Тарновський (молодший) // Біографічні студії. 2000. Вип. 17. С. 368–372.
348. Николаева Т. В., Чернецов А. В. Древнерусские амулеты-змеевики. Москва: Наука, 1991. 124 с.: ил.
349. Овсянникова С. А. Частное коллекционирование в России в пореформенную эпоху // Очерки истории музейного дела в России. Москва: Советская Россия, 1960. С. 66–145.

350. Орлова Н. І. Шевченкіана Лазаревських: до проблеми збереження національної пам'яті // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. Вип. 4. С. 146–154.
351. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початку XX ст.). Київ: Темпора, 2005. 380.
352. Палієнко М. Образ «Киевской старины» у спогадах та епістолярії сучасників // Сіверянський літопис. 2014. № 6. С. 233–247.
353. Папета С. Доля Качанівського Едему // Хроніка-2000. 1996. Вип. 16. С.133
354. Петренко Г. Качанівські студії // Пам'ятки України. 2000. № 1. С. 2–40.
355. Петренко О. М. Роль О. Лазаревського у формуванні колекції українських старожитностей В. Тарновського // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; редкол.: О. Б. Коваленко та інші. Чернігів: Сіверянська думка, 2002. Вип. 3. С. 118–121.
356. Петров В. Пантелімон Куліш у п'ядесяти роки. Життя. Ідеологія. Творчість. Київ: З друк. Всеукр. акад. наук, 1929. Т. 1. VI, [3], 571 с. (Збірник історико-філологічного відділу; № 88).
357. Побожій С. І. Ілля Репін і Сумщина: монографія. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. 107 с.: 16 арк. іл.: іл.
358. Побожій С. І. Мистецтвознавчі нариси: монографія. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2013. 416 с.: 112 арк. іл.: іл.
359. Половець В. М. Федір Михайлович Уманець (1841–1917 рр.). Чернігів: Просвіта, 2006. 146 с.
360. Половникова С. О. Василь Васильович Тарновський: духовні витоки українського патріотизму та благодійності // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства

- ім. М. С. Грушевського НАН України; редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та інші. Чернігів: Чернігівський ЦНТЕІ, 2007. Вип. 8. С. 183–190.
361. Половникова С. О. Коли ж народився В. Тарновський (молодший)? // Біла хата. 2008. 1 тр. № 18. С. 5.
362. Половникова С. О. Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського // Родовід. 1996. № 14 (96). С. 34–38.
363. Понамарев С. Земляки (достопамятные уроженцы черниговской земли). Чернигов: Типография Губернского Правления, 1898. 6 с.
364. Проценко Л. А. Історія Київського некрополя: монографія / ред. В. С. Трубенко. Київ: Вид-во «Укрбланквідав», 1995. 412 с.
365. Пыпин А. Н. История Русской этнографии: в 4 т. Т. 3: Этнография малорусская. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. 425 с.
366. Рахно О. Діяльність О. О. Русова щодо збереження та вивчення історико-культурної спадщини Чернігівщини // Сіверянський архів. 2007. Вип. 1. С. 68–71.
367. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.): монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 344 с.
368. Родічкін І. Д., Родічкіна О. І. Старовинні маєтки України: книга-альбом / ред. П. М. Буркут. Київ: Мистецтво, 2006. 384 с.
369. Руденко Л. Щедра спадщина Пармена Забіли // Ніжинська старовина: науковий історико-культурологічний збірник. 2007. Вип. 4–5 (7–8). С. 141–146.
370. Рудько С. Участь Миколи Василенка у громадсько-політичному житті Києва в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові записки. Історичні науки. 2008. Вип. 10. С. 106–118.
371. Русов А. Коллекция рисунков Т. Г. Шевченка // Киевская старина. 1894. № 2. XLIV. С. 182–191.
372. Русский биографический словарь Суворова – Ткачев / Издан. Императорского русского исторического общества. Санкт-Петербург: Тип. Товарищества «Общественная А. Цольза», 1912. 600 с.

373. Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ: К.І.С., 2011. 240 с.
374. Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція): монографія / редкол.: В. А. Смолій [та інші]; Міністерство культури і туризму України; Держ. служба контролю за переміщенням культ. цінностей через держ. кордон України; Нац. музей історії України; НАН України; Ін-т історії України. Київ: [б. в.], 2006. 96 с.: фото.
375. Самойленко Г. В. Малярство на Чернігівщині у ХІХ – поч. ХХ ст. // Література та культура Полісся. 2014. Вип. 77. С. 215–287. Серія: Філологічні науки.
376. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжин – європейське місто / Сіверський інститут регіональних досліджень; ред.: В. М. Бойко, Л. А. Чабак. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. 72 с.
377. Сарбей В. Г. До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського // УІЖ. 1967. № 4. С. 118.
378. Сарбей В. Г. Друковані джерела та розвідки до біографії В. В. Тарновського // Скарбниця української культури: матеріали ювілейної наук. конф., присвяченої 100-річчю музею ім. В. В. Тарновського. Чернігів: Деснянська правда, 1996. С. 14.
379. Сарбей В. Музейна і архівна шевченкіана В. В. Тарновського // Збірник праць шістнадцятої наукової Шевченківської конференції. Київ: Наукова думка, 1969. С. 134–140.
380. Світленко С. І. Українські інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького в Наддніпрянщині дореволюційного періоду // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. 2010. Вип. 8. С. 25–48.
381. Семчишин-Гузнер О. Історія формування збірки мистецької шевченкіани Музею НТШ у Львові й збереження її цілості після 1939 р // Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2014. Вип. 25. С. 194–210.

382. Сидор О. З історії Львівської мистецької Шевченкіани // Народознавчі зошити. 2014. № 6. С. 1112–1141.
383. Сидор О. Сторінки львівської Шевченкіани // В сім'ї вольній, новій: шевченківський збірник. Київ: Радянський письменник, 1989. Вип. 5. С. 148–159.
384. Синельник І. С. В. В. Тарновський та його колекція українських старожитностей // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2004. Чис. 11(2). С. 279–292.
385. Синельник І. С. Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського: інституційний розвиток, напрямки роботи, формування фондів зібрань (кінець XIX – початок XXI ст.) .): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2013. 18 с.
386. Сиротенко (Вербицький) В. Незнайомий Вам Тарас Шевченко та його побратими. 1-е вид. Київ: Видавництво «Лулу», 2011. 379 с.
387. Ситий І. М. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та інші. Чернігів, 2004. Вип. 4. С. 3–37.
388. Скарбниця української культури: зб. наук. пр. / Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського та інші; редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та інші. Вип. 9 (Спецвип. 1): Черненко О. Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.). Чернігів, 2007. 136 с.: іл.
389. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. 2-ге вид., стер. Київ.: Вид-во М. П. Коць і Ярославів Вал, 2006. 416 с.: іл.
390. Степовик Д. В. Українське мистецтво першої половини XIX століття. Київ: Мистецтво, 1982. 191 с.: іл. (Нариси з історії українського мистецтва.

Бібліотечна серія).

391. Стороженко Н. Полковник прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки // Киевская старина. 1890. № 4. Т. XXIX. С. 167–173.
392. Судак В. О. До історії збирання образотворчої Шевченкіани Василем Тарновським // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та інші. Чернігів: Сіверянська думка, 2002. Вип. 3. С. 52–56.
393. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської): монографія. Київ–Полтава: Археологія, 2000. 392 с.: іл.
394. Супруненко О. В. Тарновський та К. М. Скаржинська // Сіверянський літопис. 1997. № 4 (16). С. 72–74.
395. Сытая Л. Ф. Кресты из коллекции В. В. Тарновского // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: материалы междун. научн. конф., посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной, г. Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010. С. 411–420.
396. Тарахан-Бережа З. П. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест на Шевченковій могилі // Родовід. 1996. № 14. С. 65–75.
397. Темірова Н. Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.: дис. ... док. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ: КНУ ім. Т. Г. Шевченко, 2003. 517 с.
398. Товстоляк Н. М. Качанівський масток та його мешканці у творчій спадщині Д. І. Яворницького // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 2010. Вип. 8. С. 143–151.
399. Товстоляк Н. М. Качанівський некрополь // Література та культура Полісся: зб. наук. пр. Ніжин, 2009. Вип. 48: Регіональна історія та культура сучасних досліджень. С. 142–150.

400. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце та роль в історії України XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Кривий Ріг, 2006. 16 с.
401. Товстоляк Н. М. Парафіївський маєток Павла Івановича Харитоненка 1898–1917 рр. – історико-культурний осередок чи зразкове в економічному відношенні господарство? // Література та культура Полісся: зб. наук. пр. Ніжин, 2011. Вип. 63: Історико-культурний простір та його наповненість окремими явищами. С. 229–237.
402. Товстоляк Н. М. Уроки Василя Тарновського (1837 – 1899) // Етнос. Культура. Нація: зб. наук. пр. за матеріалами II міжн. наук.-практ. конф. Дрогобич: Коло, 2001. Вип. 2. С. 65–70.
403. Тоїчкін Д. До питання про походження шабель XVII ст., прикрашених християнською символікою та епіграфікою // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. Київ, 2012. Ч. 20: Генеалогія та геральдика. С. 209–230.
404. Тоїчкін Д. Українська козацька шабля XVII–XVIII ст.: міфологічні типи й осередки виробництва // Військово-історичний альманах. 2006. № 2. С. 104–138.
405. Тоїчкін Д. Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації / Ін-т історії України НАН України; «Росохранкультура». Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 464 с., іл.
406. Тоїчкін Д. Козацькі шаблі в колекції Переяславського державного історичного музею // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 8. С. 84–94.
407. Тоцька Ж. Внесок «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа» у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині // Сіверянський літопис. 2013. № 3. С. 91–99.
408. Українські архівісти (XIX–XX ст.): бібліографічний довідник / упоряд.: І. Б. Матяш [та інші]; Держкомархів України, УНДІАСД]. Київ, 2007. 752 с.

409. Уманец С. Украинский музей В. В. Тарновского в Чернигове // Исторический вестник. 1910. Т. СХХІ (121). С. 613–624.
410. Федоренко П. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. 1927. Т. 2. С. ХХІІ–L.
411. Федорова Л. Д. Приватні зібрання української старовини Василя та Миколи Тарновських у контексті історії музейної справи в Києві // УІЖ. 2015. № 6. С. 69–88.
412. Фоменко В. Реінкарнація // Зеркало недели. 1998. 5 июня. № 23. URL: <http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/reinkarnatsiya.html> (дата звернення: 15.11.2017).
413. Фоменко В. Утраченна пам'ять // Зеркало недели. 1996. 6–12 июля. URL: http://gazeta.zn.ua/CULTURE/utrachennaya_pamyat.html (дата звернення: 15.11.2017).
414. Хорунжий Ю. М. Українські меценати: Добродійність наша риса. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2001. 137 с.: іл.
415. Хто є хто на Чернігівщині. Видатні земляки: довідково-біографічне видання / авт.-упоряд. В. В. Болгов; Укр. академія геральдики товарного знаку та логотипу. Київ: ВАТ «Поліграфкнига», 2004. Вип. 2. 239 с.
416. Черненко Е. Е. Змеевики в собрании Черниговского исторического музея // Деснинские древности: сб. материалов межгосударственной научн. конф., посвященной памяти Ф. М. Заверняева. Брянск, 1995. Вып. 1. С. 78–79.
417. Черненко О. Є. Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та інші. Чернігів: Сіверянська думка, 2002. Вип. 3. С. 80–85.
418. Черненко О. Є. Археологічне зібрання Чернігівського державного музею (1896–1948 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04. Київ, 2005. 17 с.
419. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // УІЖ. 2010. № 4. С. 59–83.

420. Шаповал І. В пошуках скарбів. Київ: Радянський письменник, 1963. 302 с., іл.
421. Шевченко І. М. Козацькі реліквії в колекції українських старожитностей Василя Тарновського-молодшого // Видатні діячі Батуринського краю: матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 230-ій річниці з дня народження П. І. Прокоповича. Ніжин, ТОВ «Аспект-Поліграф», 2005. С. 90–94.
422. Шевченко Т. М. Василь Тарновський-молодший – зберігач українських народних традицій та звичаїв качанівської садиби. URL: http://www.delfibird.in.ua/php/publ_02.php. (дата звернення: 18.08.2018).
423. Шевченко Т. Штрихи до історії качанівської колекції В. В. Тарновського // Українська академія мистецтв: дослідницькі та науково-методичні праці. 2011. Вип. 18. С. 240–248.
424. Шубинський Й. В. Історико-географічні рукописи Де ла Фліза про Україну // Український історико-географічний збірник. Київ: «Наукова думка», 1972. Вип. 2. С. 112–120.
425. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Київ: «Наукова думка», 1972. 253 с.
426. Шугаєвський В. Мідяний змієвик Чернігівського музею – повторення золотої «чернігівської гривни» // Чернігів та Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. 1928. С. 224–235.
427. Шугуров Н. В. Памяти В. В. Тарновскаго // Киевская старина. 1899. №7. Т. LXV. С. 131–133.
428. [Шугуров М.] = М. Ш-в 1) Каталог предметов малорусской сатиры и редкостей коллекции В. В. Тарновского. Выпуск 1. Шевченко. Киев. 1893, 34 стр. Шевченко – живописец и гравер. «Труд» (приложение ко Всемирной Иллюстрации) 1893 г. № 4, стр. 76–84 // Зоря. 1894. Ч. 5. С. 116–117.
429. [Шугуров М.] = М. Ш-в Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В. В. Тарновского Выпуск 1. Шевченко. Киев. 1893. 8⁰, 34 стр. // Киевская старина. 1893. № 6. Т. XLI. Июнь. С. 531–536. (Библиография).

430. [Шугуров М.]=Н. Ш. Сведение по вопросу о месте погребения Т. Г. Шевченка и о первом посмертном издании его сочинений // Киевская старина. 1899. № 2. Т. LXIV. С. 168–184.
431. Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Шлях, 2004. 44 с.
432. Яцюк В. Таїна Шевченкових світлин. Київ: КВІЦ, 1998. 88 с.
433. Яцюк В. М. Шевченкіана Василя Тарновського: декілька спостережень // Скарбниця української культури: зб. наук. пр.; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; редкол.: О. Б. Коваленко (голова) та інші. Чернігів: Сіверянська думка, 2002. Вип. 3. С. 57–61.
434. Эварницкий Д. И. [Яворницкий Д. И.] Могила двух кошевых атаманов // Исторический вестник. 1887. № 7. С. 122–129.
435. Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: в 86 т. / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского; изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефронь. Санкт-Петербург: Семеновская Типо-Литография (И. А. Ефрона), 1890–1907. Т. III А (6): Бергеръ – Бисы. 1892. 478 с.
436. Эрнст С. Илья Ефимович Репин. Львов: Ком-т популяризации худож. изд. при Академии истории материальной культуры, 1927. 137 с.: ил.
437. Baye J. de. En Petite-Russie, souvenirs d'une mission. Paris: Librairie Nilsson. 56 p.
438. Magocsi P.-R. A History of Ukraine: The land and its peoples. 2-nd ed. Toronto: University of Toronto Press, 2010. 894 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зведення про цінність і прибутковість нерухомого майна (будівель), що належить В. В. Тарновському-молодшому [91, арк. 1, 7–8 зв.]

В Борзенскую уездную
земскую управу
7го Августа 1866 года

№ п/п	Звание, Имя, Отчество и Фамилия владельца	Название построек, а также их ценность, назначенная владельцем	Объяснение! Какие из построек, или заведений приносят доход владельцу и сколько в год				
			руб.	к.			
1	Помещик Василий Васильевич Тарновский 2 ^й Село Качановка	В господском дворе: Жилой двухэтажный дом с двумя пристроенными флигелями, у которых 50 покоев. С них главный корпус внизу каменный, а вверху деревянный, кирпичом обложенный. Пристроенные же флигеля каменные. Все под железною крышею	30,000				
2			Кухня 4 ^х комнатная, рубленая с кладовою, крытая железом	1,500			
3			Такая же с тремя отделениями	1,000			
			<u>Транспорт</u> Транспорт на черном дворе	32,500			
4	Конюшня каменная, тесом крытая, и сарай				не приносят		

5	для экипажей каменный, железом крытый	1,200			
	Три жилых дома и одна кухня, с которых два каменные, а один и кухня деревянные, старые все соломою крытые	1,000			
6	<u>В саду</u> Оранжерея и теплица каменные, старые, железом крытые	1,000			
7	Изба деревянная, рубленная для сторожей, соломою крытая	35			
8	Такая же	25			
9	<u>На прудах</u> Две водяные мельницы, рубленные тесом крытые	3000		Мельницы мелют весною и осенью, когда полноводен, и служат для помола муки для экономии. Дохода владельцу не приносят	
10	Кузница экономическая, Каменная, землею крытая	30			
11	<u>На гумне</u> Амбар кирпичный, железом крытый	1200			
12	<u>Транспорт</u> Амбар рубленный, тесом крытый	39,990 800		Постройки экономические служат для собственного употребления.	
13	Изба с воздушного кирпича для помещения конторы, соломою	100			

14		крытая Кухня плетневая, соломою крытая	100		Дохода владельцу не приносят		
15		Сушка кирпичная, тесом крытая	300				
16		Конюшня плетневая, соломою крытая	40				
17		<u>На поле</u> Ветреная мельница, рубленая	120				
18		<u>В Качановке</u> Сельская школа, рубленая, соломою крытая	350				
19		Дом жилой с 4 ^{мя} комнатами, рубленый соломою крытый	200				
20	Село Туркеновка (того же владельца)	Итого в с. Качановке	42,000		Хутор Западня отдан в арендное содержание кандидату Дзержинского университета Николаю Максимовичу Гринеру, со всеми строениями и принадлежащими к этому хутору землями 1388 дес. по 3 руб. За 4164 руб. серебром, что показано при сведении о землях		
21		<u>На Хуторе Западня</u> Жилой дом с мезонином, рубленый, досками обшитый и тесом крытый	1,000				
21		Загоны для скота, плетневые, соломою крытые	90				
22		<u>Транспорт</u>	1,090				
22		Две конюшни со ставнею, с лесными потолками, соломою крытые	300				
23		Дом для конторы с рубленого дерева, с 2 ^{мя} комнатами и с 2 ^{мя} чуланами, соломою					

24	крытые, старые Три деревянные избы для помещения работников, соломою крытых	60 120				
25	Два амбара с рубленого дерева, соломою крытых	400				
26	Две клуни, с которых 1 плетневая, старая 1 дощатая	20 180				
27	1 сарайчик, плетневый для снарядов	25				
28	Сушка в земле, обставленная ставнею старой	50				
29	Мельница ветреная	120				
30	Изба деревянная, соломою крытая	30				
31	<u>На степу</u> Три избы, старые: 2 деревянные 1 плетневая	40 30				
32	В с. Туркеновке Шинок с очеретяными стенами, соломою крытый, старый	250		Нанят в год за		100
	Итого при с. Туркеновке	2,700				
	А всего:	44,700				

Подписано: [Помещик Василий Гарновский]

Додаток Б

М. В. Шугуров, В. В. Тарновський-молодший та О. М. Лазаревський.

1880-ті – 1890-ті рр.

З публікації: [Василенко М.] Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова (к рисунку) // Киевская старина. 1902. № 7–8. Т. LXXVIII. С. 282–292.

Додаток В

Фото, зроблені під час подорожі В. В. Тарновського-молодшого з
Д. І. Яворницьким. 1887 р.

Рис. В. 1. Біля високої скелі Манастирської, або Царициної. З видання: Яворницький Д. И. Запорожсьє в остатках старини и преданиях народа. С 55-ю рисунками и 7-ю планами: у 2-х ч. Санкт-Петербург: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. Ч. 1. III, [3], 294 с.

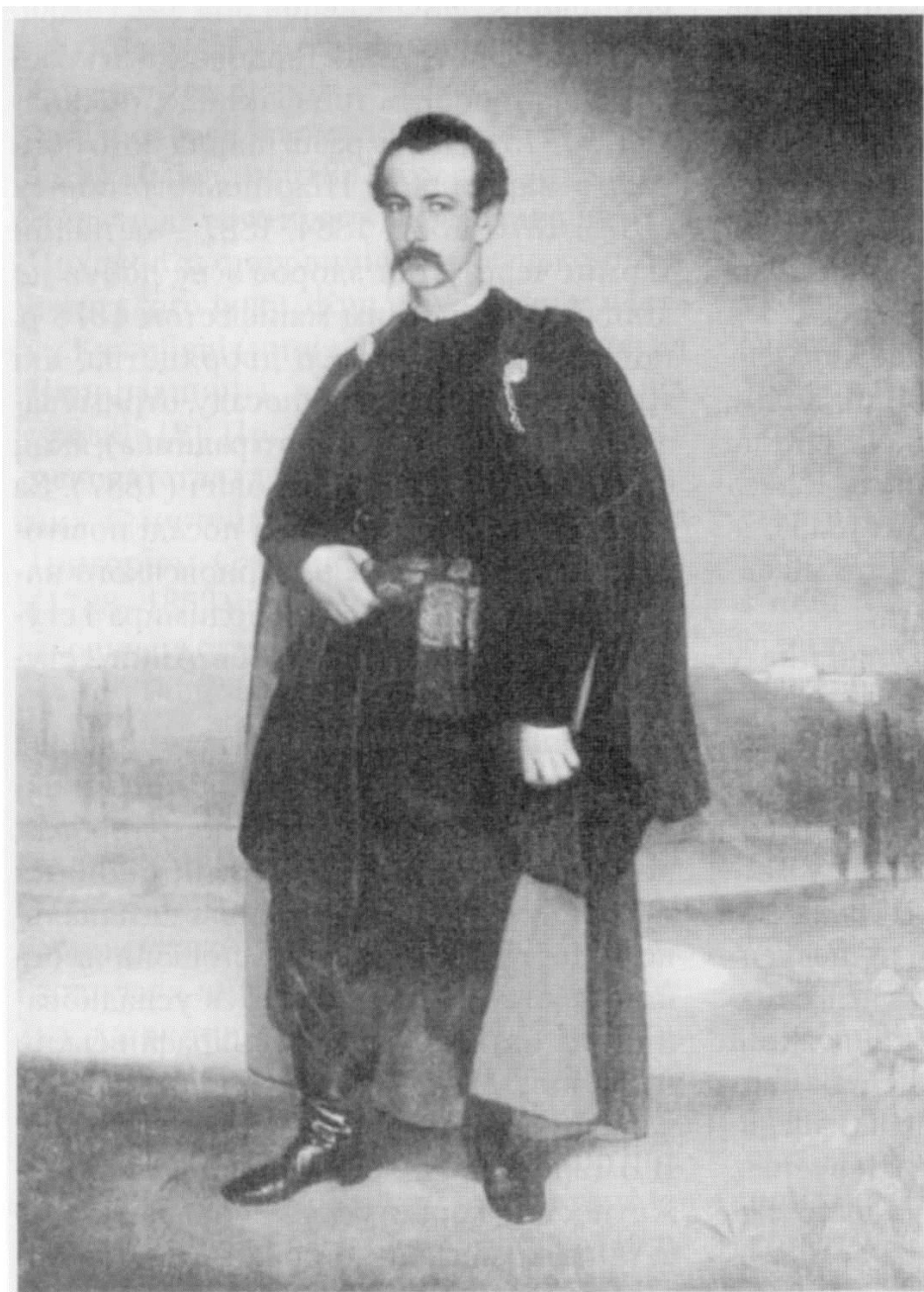
Рис. В. 2. Біля острова Перуна. З видання: Яворницький Д. И. Запорожсьє в остатках старини и преданиях народа. С 55-ю рисунками и 7-ю планами: у 2-х ч. Санкт-Петербург: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. Ч. 1. III, [3], 294 с.

Додаток Д

Портретні зображення В. В. Тарновського-молодшого

Рис. Д. 1. Портретна фотографія В. В. Тарновського-молодшого з дарчим написом: «С. І. та М. Д. Красковським». 1860 р. Зберігається в Національному художньому музеї України, м. Київ.

*Рис. Д. 2. Горонович А. Портрет В. В. Тарновського-молодшого. 1866 р.
Зберігається в Національному художньому музеї України, м. Київ.*

Рис. Д. 3. Горонович А. Портрет В. В. Тарновського-молодшого. 1860-ті рр. Зберігається в Національному художньому музеї України, м. Київ.

Рис. Д. 4. Рєпін І. Гетьман (В. В. Тарновський-молодший). 1880-ті рр. Зберігається в Сумському художньому музеї, м. Суми.

*Рис. Д. 5. Маковський О. Портрет В. В. Тарновського-молодшого. 1898 р.
Зберігається в Національному художньому музеї України, м. Київ.*

Додаток Е

Список книг, рукописів та інших предметів музею В. В. Тарновського-молодшого, які були прийняті 24 вересня 1899 р. Б. Д. Грінченком від члена правління Київського товариства старожитностей та мистецтв М. Ф. Біляшівського для передачі душеприказчику В. В. Тарновського-молодшого голові Чернігівської губернської земської управи Ф. М. Уманцю [21, арк. 1–3]

І. Книги.	
1.	Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности русские. Кресты и образки. Киев, фототипія и типографія С. В. Кульженко, 1899.
2.	Вышивки в Восточной Галиции.
3.	Лысенко Н. «Музыка к «Кобзарю» Шевченко. (Серия 1 и 2, 14 выпусков 3 ^й серии и 8 выпусков 4 ^й серии).
4.	Огановский Н. П. История литературы русской. Т. IV.
5.	Журнал «Зоря». 1896 г.
6.	Конисский А. Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка. Одесса : Тип. Юж.-Рус. о-ва печат. дела, 1898.
7.	Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа (в двух частях). Часть I и Часть II. С 55-ю рисунками и 7-ю планами. Санкт-Петербург, Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888.
8.	Кулиш П. А. Велики проводы и др. (вырезка из «Основы» с надписью П. А. Кулиша).
9.	Острогорский В. Родные поэты. Москва: Тип. А. А. Левенсон, 1888 г. (сделана вырезка).
10.	Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко: (свод материалов для его биографии). Тип. К. Н. Милевского.
11.	Лисовский А. Н. Главные мотивы в поэзии Т. Г. Шевченко. Типо-литография И. А. Дохмана.

12.	Шевченко Т. Г. Кобзарь. Львов, 1883.
13.	Чужбинский А. Воспоминание о Т. Г. Шевченко // Русское слово. СПб, 1861.
14.	Милорадович В. П. Рождественские святки в северной части Лубенского уезда. Полтава: Типо-литография Полтавского губернского правления, 1893
15.	Moszynska J. Wajki i zagadki ludu ukraïnskiego.
16.	Кулиш П. А. Товитовы Словеса.
17.	Ратай. Псалтирь или книга хвалы Бонсией.
18.	Лысенко Н. В. До Хортицы (ноты).
19.	Шевченко Т. Г. Иллюстрированный Кобзарь Никешина. 3 ^й выпуск.
20.	Monuments du moynе-age et de la renaissance, dans e' ancienne Rologne livraisons XI et XII.
21.	Brachelii. Historiarum nostril temporis IX.
22.	Kuzzweil. Udie de la ripullig que de Robogne.
23.	Кулиш П. А. Дзвин.
24.	Стороженко Н. Новые материалы для биографии Шевченко. Киевская старина.
25.	14 тетрадей различных нот.
26.	Чалый М. К. Из воспоминаний А. М. Лазаревского о Т. Г. Шевченко.
27.	Ярцев А. А. Шевченко и Щепкин: очерк. Киевская старина. 1898.
28.	Арест Т. Г. Шевченко в 1859 г.
29.	Сумцов Н. Ф. О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко. Киевская старина. 1898 г.
30.	Шевченко Т. Г. Сотник. Марина. Титаривна. 1876 г.
31.	Шептицкий А. Леон на Шептицах (старопечатная брошюра).
32.	О обрезях, о кресте (старопечатная брошюра).
33.	Кулиш П. А. Черная рада. 1899 г.
34.	Краткое сказание на месяццеслов (старопечатная книга).
35.	О вольностях Ведлуг давних прав Войска Запорожского (старопечатная книга).
36.	Григорова Е. Н. Т. Г. Шевченко, биография для юношества. С 4-мя рисунками К. А. Трутовского. М.: Тип. И. Н. Кушнерева. 1896 г.

37.	«Зачем» (статья в Санкт-Петербургских ведомостях).
38.	Мордовец Д. Л. Казаки и море (поэма).
39.	Шевченко Т. Г. Катерина. Чернигов. 1895 г., 1898 г. (две книги).
40.	Тридцать мелких брошюр, относящихся преимущественно к Т. Г. Шевченко.
41.	Записки научного сообщества имени Шевченка. Томы VII, IX – XI.
42.	Za vie des steppes kizguizes.
43.	«Киевская старина». 1899. июнь.
44.	Вырезки из газет, книг, журналов, и некоторые книги, испорченные этими вырезками.
II. Рукописи	
45.	Де ля Флиз. Некоторые древности, собранные в уездах Черкасском и Черниговском Киевской губернии 1849 года.
Рукописи Кулиша	
46.	Орися.
47.	Чёрна рада (с надписью Тарновскому (полный экземпляр в 297 страниц).
48.	Чёрна рада (неоконченная рукопись (52 листа).
49.	Чёрна рада (черновик, часть рукописи с надписью в конце: 2 мая 1846 года. Санкт-Петербург).
50.	Слово от издателя (повестей Г. Ф. Квитки-Основьяненко).
51.	Набросок начатого романа без заглавия (17 листов на русском).
52.	Стихотворения Т. Г. Шевченко, переписанные П. А. Кулишом (13 стихотворений, 1-ое стихотворение «Ой одна я, одна»)
53.	Альбом, заполненный набросками рисунков и записей с надписью Тарновскому.
54.	Сто писем П. А. Кулиша к разным лицам.
55.	Запись П. А. Кулиша в альбом В. В. Тарновского. 18 сентября 1856 г.
56.	«Ой, дуб на березу гіллям похилився» (песня, записанная рукою П. А. Кулиша).
57.	Цель и характер украинского литературно-политического журнала (программа

	журнала «Хата»).
58.	Этнографические записки о Южной Руси (рука П. А. Кулиша, только в некоторых местах). Том I.
59.	Искатели счастья (рукопись писана не П. А. Кулишем, но с его поправками и с его надписью В. В. Тарновскому).
60.	Шекспир. Кориолан, перевел П. А. Кулиш (копия написанная не П. А. Кулишем).
61.	Пятнадцать писем П. А. Кулиша к В. В. Тарновскому.
62.	Партитура писаная начерно М. И. Глинкою.
63.	Г. С. Тарновскому стихотворение от М. И. Глинки, Н. Маркевича и П. К. Штернберга.
64.	Письмо М. Маркович.
65.	Письмо Д. Бантиш-Каменского. 1836 г.
66.	Письма Е. П. Гребинки 1844 г. и 1847 г. (два письма).
67.	Записка В. Забилы.
68.	Подпись П. Артымовского-Гулака Корсуну.
69.	Стихотворение В. Забилы «Не плач дівчино» (автограф).
70.	Письмо В. Пассека.
71.	Евангелие на малороссийском языке.
72.	Письма Н. В. Гоголя (4 письма).
73.	Письма Н. И. Костомарова (6 писем).
74.	Четыре черновых тетради Н. И. Костомарова (Мазепа и Мазепенцы).
75.	Надпись Н. И. Костомарова, помеченная. Качановка. 1 августа 1881 г.
76.	Максимович М. А. Песнь о полку Игоревым. (автограф на малорусском).
77.	Два письма М. А. Максимовича (27 написанных листков стихотворений (автографы)).
78.	Тетрадь стихотворений Я. И. Щоголева, начинающиеся стихотворением «Запорожец над конем».
79.	Папка с различными рукописями, писанными разными руками (стихотворения,

	записки и прочее).
80.	Памятная книжка В. В. Тарновского с надписью А. К.
81.	Пачка рукописей В. В. Тарновского (преимущественно материалы для каталога музея и проч.).
82.	Рукописная книга в сафьяновом переплете. Нравоучения притчей царя Соломона.
83.	Рукописная книга в сафьяновом переплете, состоящая из летописных заметок и различных документов с рисунками. На заглавном листе рисунок князя Владимира Равноапостольного.
84.	Пачка бумаг (преимущественно черновики писем), относящихся к роду Тарновских.
85.	Папка с надписью письма к Г. А. Полетик.
86.	Пачка бумаг на польском языке, первое заглавие: <i>Relatia Moskiewskiey Zegaliey</i> .
87.	Автографы исторических лиц, значащиеся в «Каталоге украинских древностей В. В. Тарновского» под №№ 727–795.
88.	Автографы исторических лиц, значащиеся в «Каталоге...», а именно: 1. И. Тарновского (1776), 2. И. Миклашевского (1739), 3. Н. Тризны (1763), 4. К. Лесневича (1733), 5. Л. Гроновского (1733), 6. М. Сулимы (1725), 7. Генеральной канцелярии (1724), 8. К. Афанасьевой (1707), 9. И. Обуховского (1696), 10. С. Забелы (1693), 11. Расписка И. Сулимы (1692), 12. В. Ботовского (1691), 13. П. Тарновского (1768), 14. Гетмана Розумовского (1762), 15. Зеленка (1675), 16. И. Мазепы, 17. Семиона Гетманича, 18 И. Мазепы, 19. И. Кокошкин (1724), 20. Семиона Гетманича (1682), 21. П. Симоновской (1774), 22. И. Гартыша, 23. Яныша Острожского (1546), 24. Гетмана Скоропадского, 25. Л. Журавко.

Додаток Ж

Список каталогів й описів музею В. В. Тарновського. 1899 р. [23, арк. 1–2]

1.	Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського. К., 1898 г. (с расписками Н. Ф. Беляшевського и Б. Д. Гринченко).
2.	Каталог предметів малорусської старини и рідкостей колекції В. В. Тарновського. Вып. 1. Шевченко. К., 1893 г.
3.	Список предметів музею В. В. Тарновського, не помещенных в печатном каталогі, изданном в 1898 г. в Києве под заглавиєм «Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського».
4-9.	Описи, составленные при вскрытии ящичков с книгами: Ящик № 1 – 13 октября 1899 г. Ящик № 2 – 8 октября 1899 г. Ящик № 3 – 9 октября 1899 г. Ящик № 4 – 13 октября 1899 г. Ящик № 5 – 12 октября 1899 г. Ящик № 6 – 13 октября 1899 г.
10.	Список книг, рукописей и иных предметов музея В. В. Тарновського, принятых 24 сентября 1899 г. Б. Д. Гринченком от члена правления Киевского общества древностей и искусств Н. Ф. Беляшевського для сдачи душеприказчику В. В. Тарновського председателю Черниговской губернской земской управы Ф. М. Уманцу.
11.	Опись к гравюрам, фотографіям, олеографіям, литографіям и иным рисункам, найденных в шкафу музею В. В. Тарновського, присланном Киевским обществом древностей и искусств и вскрытом 25 ноября 1899 г.
12.	Доклад секретаря управы Б. Д. Гринченко о приведении в порядок предметов музею В. В. Тарновського от 23 ноября 1899 г.

Додаток 3

Правила для відвідувачів музею, складені Б. Д. Грінченком та М. Б. Грінченко.

Автограф-чорновик [19, арк. 1–2 зв.]

1.	Вход в музей и кабинет, для ученых занятий бесплатный.	Так как кабинет для занятий находится в отдельном здании, и зритель не может одновременно присутствовать в музее, и в кабинете, то приходится поделить уже между тем и другим. Да и вообще удобнее, чтобы кабинет был открыт вечером, когда люди свободны от своих служебных обязанностей. Время открытия иных музеев: <u>Кавказский музей</u> – три раза в неделю от 10 до 3 ч., <u>Музей академии наук</u> – два раза в неделю, кроме Зоологического, который открыт три раза (от 11 до 3 ч.) (<i>Памятная книга академии наук, стр. 119, № 106</i>). <u>Варшавский археологический и нумизматический кабинет</u> : по воскресеньям с 12 до 1½ ч., в июле и августе закрыт, <u>Общий музей в Каменец-Подольском</u> : не меньше трех дней в неделю, на исключительное время ремонта. Закрытие музеев в двенадцатые праздники, пятницу и субботу страстной недели и высокаторжественные дни
2.	Дети до 12 лет допускаются в музей только в сопровождении взрослых.	
3.	Музей открыт во вторник, четверг и субботу с 10:00 утра до 3:00 пополудни; в воскресенье музей открыт с 10:00 утра до 3 часов пополудни, а с половины апреля до половины сентября еще и с 5 до 7:00 вечера в остальные дни недели кабинет для занятий открыт с 6 и до 10:00 вечера. <i>Примечание. Лица иногородние, которые приехали в Чернигов для ученых занятий на некоторое время, допускаются к работе каждый день, но когда кабинет закрыт – работают в помещении музея в часы, когда он открыт для публики.</i>	
4.	Музей и кабинет для занятий закрыты: во все нерабочие дни, кроме воскресений, если на последнюю не приходится	требуется администрацией, и этому правилу подчиняются и Черниговская общественная библиотека и Земской книжный склад. Ввиду того, что

	двунадесятые праздники и праздничные дни: восхождение на престол, коронации, дни рождения императора, императрицы, наследника царевича, а также с 15 июня по 15 июля.	зритель является единственным служащим его, необходимо закрытие музея на время его отпуска. Подобное закрытие музея на каникулярное время практикуется и другими музеями, например, Московским публичным и Румянцевским, которые закрыты совершенно с 15 июня по 15 августа, а также и в непричастные дни (включая в них и воскресенье) и в понедельники
5.	Вход в залы музея в верхней одежде и с любыми предметами, кроме биноклей, запрещается.	Предосторожность эта – одна из гарантий целостности вещей – принимается и другими музеями (хотя и в иной форме). Смотрите правила Академии художественной & 8 (стр. 60) и Московского публичного и Румянцевского музеев & 3. Также в Кавказком музее & 6. Также Варшавском археологическом и нумизматическом кабинете & 2
6.	Запрещается курение в музее и кабинете для занятий.	Также в Академии художественной – см. & 13 (стр. 64), в Румянцевском & 11, в Черниговской и Харьковской общественной библиотеке, в Кавказком музее & 7. Также Варшавском археологическом и нумизматическом кабинете & 5
7.	Посетители кабинета или музея должны соблюдать тишину.	В Академии художеств запрещаются всякие разговоры (& 8, стр. 63), также в читальном зале Радищевского музея & 11
8.	Посетители музея не должны	Также в Кавказком музее & 1. Правило это

	касаться руками, выставленных для обозрения, предметов.	было также и на выставках Киевского общества древностей и искусств во время Археологического съезда. Тоже в Варшавском археологическом и нумизматическом кабинете & 4
9.	Предметы, не выставлены для осмотра, например, рукописи, оригинальные рисунки, эстампы и т.д., могут выдаваться для осмотра только под личным наблюдением зрителя музея и тогда, когда, по обстоятельствам службы, для него возможны такие наблюдения. Посетители должны пользоваться полученными вещами надлежащим образом и возвращать все непосредственно зрителю.	При ином положении дела не будет возможности ни сохранить порядок в тысячах рукописей и рисунков, ни гарантировать их целостность. Само собою разумеется, что известное количество этих предметов должно будет, как образцы, выставлено и для постоянного обозрения
10.	Ни один предмет не может быть выдан из музея или кабинета домой.	Тоже в Московском публичном и Румянцевском музеях & 2, также Академии художеств & 7 (стр. 63), Российском историческом музее & 19
11.	К работе в кабинете допускаются лица известны губернскому земству или зрителю музея.	Нет возможности допускать каждого неизвестного к занятиям рукописями и редкими книгами. См. & 6 Московского публичного и Румянцевского музеев, & 2 Академии художеств, & 20 Российского исторического музея
12.	В кабинете для занятий для	

	<p>работы выдаются рукописи и книги. Одной лицу выдается не более трех томов или трех номеров рукописей. В своих требованиях лица, работающие в кабинете, должны указывать № книги или рукописи, под которым он значится в каталоге.</p> <p>Занимающиеся в кабинете должны соблюдать совершенную тишину</p>	<p>Академия художеств & 8 (стр. 63). Тоже в читальном зале Харьковской общественной библиотеки</p>
13.	<p>Копирование картин и рисунков, срисовывание предметов, находящихся в Музее разрешается в дни, когда Музей открыт, в отдельном случае с особого разрешения губернского земства или смотрителя музея с тем, что: а) места для работы занимаются по указанию смотрителя музея; б) лица, работающие, не имеют права снимать или передвигать предметы; в) копирование запрещается, так же запрещается прикасаться кисточкой или карандашом к оригиналам; г) вынесение из Музея сделанных в нем копий или рисунков</p>	<p>Правила эти существуют и в Академии художеств (см. Стр. 59–60). Смотрите еще Варшавский археологический и нумизматический кабинет & 3 и 11. Тоже в Радищевском музее.</p>